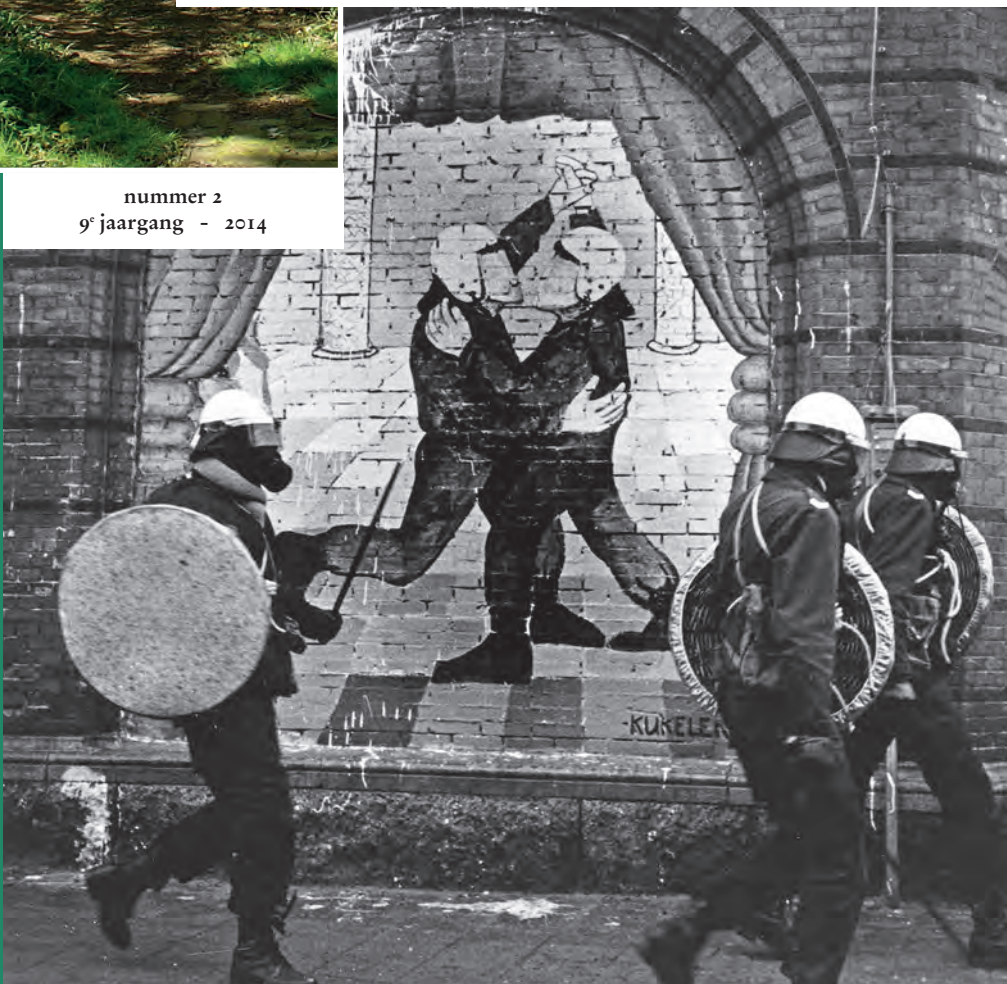

STADS

geschiedenis

nummer 2
9^e jaargang - 2014

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Inge Bertels

Vrije Universiteit Brussel, Faculteit Ingenieurswetenschappen – Architectuur

Pleinlaan 2 [ARCH], B-1050 Brussel

Tel: +32(0)26292840

E-mail: inge.bertels@vub.ac.be

Redactie:

Inge Bertels (Vrije Universiteit Brussel, redactiesecretaris), Petra Brouwer (Universiteit van Amsterdam), Maarten F. Van Dijck (Erasmus Universiteit Rotterdam, redactiesecretaris), Jan Hein Furnée (Universiteit van Amsterdam, hoofdredacteur), Jelle Haemers (KU Leuven), Manon van der Heijden (Universiteit Leiden), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen), Stijn Oosterlynck (Universiteit Antwerpen), Bart Tritsmans (Universiteit Antwerpen, eindredacteur), Antoon Vrints (Universiteit Gent)

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Pim Kooij (RU Groningen), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (Rijksuniversiteit Groningen), Pieter Uyttenhove (U Gent), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent)

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV

Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum

tel. +31(0)356859856, fax +31(0)356859856

www.verloren.nl bestel@verloren.nl

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang € 30,- (buiten de Benelux € 35,-)

Abonnement instellingen en instituten per jaargang € 40,- (buiten de Benelux € 45,-)

Studentenabonnement per jaargang € 25,-

Losse nummers € 20,- (excl. verzendkosten)

Website: www.stadsgeschiedenis.be; www.stadsgeschiedenis.nl (webmaster Tom de Roo, Universiteit Antwerpen)

ISSN: 1872-0676

Omslagafbeeldingen: De Kennedylaan in 2014 (foto Anna van Gerve); Plattegrond van het Brugse Spermalielklooster aan de Snaggaardstraat, vervaardigd door K. Everaert en J.F. Van Sieleghem in 1778 (M. Ryckaert, Brugge (Brussel 1991) 201); De ontruiming van het kraakpand de Grote Wetering, Amsterdam (foto Cor Jaring 1980; collectie Rijksmuseum, Amsterdam).

Tijd om te herbronnen

De impact van beeldvorming op de stedelijke groei van Spa in de zeventiende eeuw*

Of je nu rood of blauw verkiest, niemand kijkt in Nederland vreemd op als je in een restaurant een ‘Spa’, en geen glas water bestelt. De naam van het Ardense stadje blijft onlosmakelijk verbonden met het heilzame water, en de idee dat Spa ooit uitgroeide van een bescheiden dorp waar vermoeide reizigers genezing vonden tot een internationaal gerenommeerd kuuroord waar frivoliteit hoogtij vierde, is een beeld dat tot vandaag doorleeft.¹ Spa is in de Engelse woordenschat immers een synoniem geworden voor een kuuroord.

De bloei van het kuuroord Spa in de vroegmoderne periode wordt in de historiografie voornamelijk verklaard vanuit twee ontwikkelingen: de vooruitgang van de medische kennis en de veranderingen in de reiscultuur. Terwijl baden als onderdeel van de dagelijkse hygiëne over het algemeen sterk werd afgeraden, nam vanaf de zestiende eeuw op paradoxale wijze de interesse in de medische werking van mineraal bronwater toe.² Tegelijkertijd was toen ook de idee van ontspanning en plezier, voluptas, naast het gelauwerde humanistische ideaal van utilitas, en het reizen om te leren als intrinsieke drijfveer, steeds minder weg te denken uit de vroegmoderne reiservaring. Reizen bleek bovendien niet langer het privilege van de allerrijksten: ook welgestelde middengroepen trokken gretig langs hoofdsteden en bergpassen.³ Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw trad ook het noorden (Parijs, de Nederlanden en Engeland) steeds meer op de voorgrond als reisbestemming.⁴ Bijgevolg werden geschiedenissen van kuuroorden vooral geschreven als verhalen van bloei en verval. Dat verval vond in de klassieke historiografie vooral plaats toen aan het begin van de negentiende eeuw de nieuwe spoorwegen een sterke impuls gaven aan een goedkoper alternatief: het kusttoerisme. Pas vanaf de jaren 1990 nam in de historiografie de aandacht toe voor de *host*

* Ik bedank Violet Soen, als promotor van mijn meesterproef waarop deze bijdrage werd gebaseerd, de leden van de onderzoeksgroep Nieuwe Tijd van de KU Leuven en de redactieleden en referenten van *Stads geschiedenis* (in het bijzonder Jelle Haemers) voor hun waardevolle bemerkingen in het op punt stellen van dit artikel.

1 Bijvoorbeeld B. de Vries, ‘Doe mij maar een Spa. Opkomst en ondergang van het kuuroord’, *Geschiedenis Magazine* 6 (2006) 9-13.

2 P. Négier, *Les bains à travers les âges* (Parijs 1925) 147-150; M. Craplet, ‘La médecine thermal: du plaisir à la cure’, in: L. Grenier (red.), *Villes d’eaux en France* (Parijs 1985) 189-209; D. Laty, *Histoire des bains* (Parijs 1996) 63, 70-74; G. Vigarello, *Le propre et le sale. L’hygiène du corps depuis le Moyen Âge* (Parijs 1985) 91-92; A. Maçzak, *Travel in early modern Europe* (Cambridge 1995) 104.

3 Gerrit Verhoeven zag daarvan de weerspiegelingen in de reiservaringen van zeventiende-eeuwse Hollandse en Brabantse elites, die steeds vaker korte meerdaagse reizen naar nabijgelegen bestemmingen ondernamen in het gezelschap van vrouw en kind: G. Verhoeven, *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)* (Hilversum 2009) 279-281.

4 Zie o.a.: P. Borsay, *A history of leisure. The British experience since 1500* (New York 2006); P. Burke, ‘The invention of leisure in early modern Europe’, *Past & Present* 146 (1995) 136-150; S. Fischer, *Wege ins Ungewisse. Reisen in der Frühen Neuzeit 1500-1800* (Frankfurt am Main 1997); Maçzak, *Travel in early modern Europe*; J. Towner, *An historical geography of recreation and tourism in the western world 1540-1940* (Chichester 1996); K. van Strien, *Touring the Low Countries. Accounts of British travellers 1660-1720* (Amsterdam 1998).

society, de infrastructuur en de regelgeving in de vroegmoderne kuuroorden. Angelsaksische onderzoekers legden daarbij de nadruk op de sociaal-culturele dimensies van een kuuroord binnen een proces van urbanisatie.⁵ Ook Duitse historici schonken aandacht aan de spanning tussen natuur en cultuur, met name aan de architecturale ontwikkeling van de verschillende badplaatsen.⁶ Laurence Brockliss benaderde het Franse kuuroord vooral als een door de overheid gereguleerd instituut.⁷

De trend zette zich nog niet door in het onderzoek naar de badplaatsen in het huidige België, waar een verhaal van opkomst en ondergang nog steeds de toon zet. De historiografie wordt gekenmerkt door een sterk biografische insteek en het bronnenonderzoek is dan ook vaak gebaseerd op egodocumenten. Zo legde het recente symposium ‘Spa, Carrefour de l’Europe des Lumières. Les hôtes de la cité thermale au 18e siècle’ (2012) opnieuw de klemtoon op de internationale bezoekers, waarbij het overgrote deel van de studies steunde op egodocumenten. De hedendaagse indrukken over Spa zijn hierdoor sterk geënt op de achttiende-eeuwse geschiedenis, en met name op de beschrijving van het kuuroord in de *Amusemens des Eaux de Spa* uit 1734.⁸ Dit werk geniet een enorme belangstelling als een van de eerste volwaardige reisgidsen naar het kuuroord van Spa. De belangrijkste reden voor het ontbreken van diepgaande studies is de schaarste aan primaire bronnen over het Ardense stadje. Ondanks het steeds rijkere Fonds Body, blijft er zo goed als geen archief over Spa in het Ancien Regime bewaard.⁹

Uniek voor het zeventiende-eeuwse Spa was de geografische ligging van het kuuroord in het politiek ‘neutrale’ prinsbisdom Luik. Dit gegeven trad tot op heden in de historiografie rond het kuuroord echter weinig op de voorgrond. Het prinsbisdom Luik maakte in de vroegmoderne periode onderdeel uit van het Heilig Roomse Rijk, maar werd omwille van de geografische ligging zowel in vroegmoderne literatuur als in de huidige historiografie vaak tot de Nederlanden gerekend. Het bevond zich namelijk op een drielandenpunt, en fungeerde daardoor geregeld als militaire doorgang tussen het Heilig Roomse Rijk, Frankrijk en de Nederlanden. Sinds de vijftiende eeuw hanteerde het prinsbisdom een moeizame neutraliteitspolitiek, die gepaard ging met een vorm van religieuze verdraagzaamheid, en het gebied werd soms omschreven als een neutraal toevluchtsoord in het Europa van de ijzeren eeuw. Daarnaast lag Spa enigszins geïsoleerd ten opzichte van de belangrijkste routes tussen de Zuid-Nederlandse en Luikse steden.¹⁰ De meeste bezoekers bleven meestal enkele weken ter plaatse. Reises naar het Ardense kuuroord gingen tot aan het einde van de achttiende eeuw bovendien

5 Vooral het werk van Phyllis Hembry blijft toonaangevend: P. Hembry, *The English spa (1560-1815). A social history* (Londen 1990).

6 B. Fuhs, *Mondäne Orte einervornehmen Gesellschaft. Kultur und Geschichte der Kurstädte 1700-1900* (Hildesheim 1992); R. Bothe (red.), *Kurstädte in Deutschland. Zur Geschichte einer Baugattung* (Berlijn 1984).

7 L. Brockliss, ‘The development of the spa in seventeenth-century France’, *Medical History* 10 (1990) 23-47. Het effect van een politiek van regulering werd verder uiteengezet in het werk van Douglas Mackaman: D. Mackaman, *Leisure settings. Bourgeois culture, medicine, and the spa in modern France* (Londen 1998).

8 K. Von Pöllnitz, *Amusemens des eaux de Spa* (Amsterdam 1734).

9 De belangrijkste figuur in de geschiedschrijving van Spa was de negentiende-eeuwse archivaris Albin Body. Tussen 1888 en 1902 schreef hij het – tot op vandaag ongeëvenaarde – driedelige werk over de geschiedenis van Spa: A. Body, *Spa, histoire et bibliografie* (Spa 1942-). Vele van zijn notities, alsook archiefstukken en literatuur over de geschiedenis van de stad zijn ondergebracht in het *Fonds Body* in Spa. Voor meer informatie zie: www.spavillaroyale.be/Fonds-Body.html.

10 Gerrit Verhoeven tekende de belangrijkste reiswegen tussen de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik uit in: Verhoeven, *Anders reizen?*, 333.

gepaard met verschillende ongemakken *en route*. Toch oefende deze ligging ook een zekere aantrekkingskracht uit: ‘La situation de Spa laisse longtems le voyageur dans l’impatience de le découvrir’, schreef baron Von Pöllnitz in 1734.¹¹

De unieke politiek-religieuze situatie in het prinsbisdom Luik en de geografisch moeilijke bereikbaarheid van het kuuroord doen de vraag rijzen naar de aantrekkingskracht van Spa. Vanuit de stelling ‘No spa is better than its reputation, which often rests on the visitors rather than its springs’, wil deze bijdrage de focus leggen op de wisselwerking tussen de succesvolle reputatie van het Ardense kuuroord en de vroegmoderne stadsontwikkeling. Door in navolging van de recente historiografische trend de geschiedenis van het vroegmoderne Spa aan een ruim bronnencorpus af te toetsen, en naast medische traktaten en egodocumenten ook politieke teksten en iconografie te bestuderen, treedt met name de voortrekkersrol van de bezoeker op de voorgrond. Niet zozeer de geruchten over het geneeskrachtige water, maar de steeds actievere promotiecampagne en politieke maatregelen van bewindvoerders gaven de aanzet tot de moderne uitbouw van de stedelijke infrastructuur.

De reputatie van Spa in vroegmoderne lectuur

Spa, 1 juli 1667. ‘Datter une lettre de Spa, où la datter de l’Empire du grand Mogor, est à peu près la mesme chose pour vous, ma chère Damoiselle. Je croy que vous n’avez pas plus d’habitude dans un de ces lieux, que dans l’autre. (...) Ne vous semble-t-il pas que le destin favorise puissamment ma vanité naturelle, de me faire expirer dans un endroit qu’on peut regarder comme le theatre du monde.’¹² Zo beschreef Marie-Cathérine de Villedieu, beter gekend als Madame Desjardins, het zeventiende-eeuwse Ardense kuuroord in een brief aan de markiezin de Sévigné. Spa was misschien onbekend voor een Franse edelvrouw, maar lang niet onbemind door de rest van de wereld, als we Desjardins mogen geloven. Tot op heden domineerden soortgelijke tot de verbeelding sprekende ervaringen van enkele hooggeplaatste reizigers de beeldvorming over het kuuroord van Spa. Door de reputatie van het kuuroord te peilen aan de hand van de informatie die een vroegmoderne lezer over Spa kon inwinnen, wordt het beeld van het zeventiende-eeuwse Spa dat zich omtoverde van een slaperig stadje tot een mondain elitair lusthof echter genuanceerd.

Op het eerste zicht lijkt het beeld bevestigd te worden in internationale krantenberichten over Spa, waarin de kuurgast het interessantste onderwerp uitmaakte. De pers berichtte vooral gretig over de bezoeken van gekroonde hoofden die als de belangrijkste *pull-factor* voor vele Europese kuuroorden golden. De reis van de Florentijnse groothertog Cosimo III de Medici door de Nederlanden in 1669 werd bijvoorbeeld uitvoerig opgevolgd in de pers, al beperkte de berichtgeving zich tot een beschrijving van de geplande reisweg. Cosimo trok van Aken naar Parijs via Spa, waar hij slechts enkele dagen halt hield.¹³ Het bezoek van de Engelse koning Karel II aan Spa bracht

¹¹ Von Pöllnitz, *Amusemens*, 6.

¹² Zoals geciteerd in: ‘Liège, Huy, Modave et Spa en 1667’, *Annales du Cercle Hutois des sciences et beaux-arts* 12 (1898) 82-89, 87-88.

¹³ ‘24 juillet 1669 d’Aix-la-Chapelle’, *Relations Véritables* (Brussel) 364; ‘4 aoust 1669 de Liège’, *Relations Véritables* (Brussel) 388; ‘Amsterdam le 1 aoust’, *La Gazette d’Amsterdam* (Amsterdam) 31 (1 augustus 1669); *The London Gazette* (Londen) (22 juli tot 26 juli 1669) 385.

zelfs een toeloop aan internationale bezoekers met zich mee.¹⁴ Aan het einde van de zeventiende eeuw ging het stadsbestuur dit laatste aspect zelf uitspelen door verschillende Zuid-Nederlandse periodieken aan te schrijven over haar bezoekers. Spa kwam in juni 1762 uiteindelijk met een eigen publicatie op de proppen, de *Liste des seigneurs étrangers et autres personnes qui se sont rendues à Spa*.¹⁵

Toch werd het kuuroord hier niet altijd in een positief daglicht gesteld. In augustus 1655 bracht de zieke Joan Wolfert van Brederode een bezoek aan het kuuroord. In de *Tijdinghe uyt verscheyde quartieren* uit Amsterdam verscheen: 'Uut 't Spa, den 3 Augusti. Sijne Excell. den heer van Brederode is op gisteren alhier met een redelijke suite gearriveert om het Spa-water te gebruycken volges de raet van de doctoren tegens de incommoditeyt die hy van het water heeft.'¹⁶ De heer van Brederode volgde, tevergeefs, ongeveer een maand een kuur in Spa. Hij overleed te Pietersheim nabij Lanaken op 3 september 1655.¹⁷ Ook voor Hérard Bouton, graaf de Chamilly, mocht de behandeling niet baten. Zowel de *Relations Véritables* als de *Gazette d'Amsterdam* en de *Gazette de France* berichtten over zijn bezoek aan Spa in september 1670 en zijn dood kort daarop.¹⁸ Niet enkel de kuur vormde een potentiële dreiging voor de bezoeker. Een bericht uit 1669 wees op de reële gevaren die de reiziger onderweg naar het kuuroord kon tegenkomen. De Fransman Benoit werd onderweg uit Spa in de buurt van Brussel overvallen door vijftien ruiters, die hem 'depouillerent jusques aux botes'.¹⁹ Aandacht voor de befaamde bezoeker werd in de pers regelmatig afgewisseld met berichten over de (teleurstellende) effectiviteit van de kuur en informatie over de mogelijke reiswegen.

Vroegmoderne reizigers zagen zich in de zeventiende eeuw genoodzaakt om een veelsoortige literatuur te raadplegen, van reisgidsen en kaarten tot persoonlijke journales, om recente en betrouwbare informatie over de reisweg en de bestemming te achterhalen.²⁰ De *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania inferiore* van Lodovico Guicciardini uit 1567 gold in de zeventiende eeuw nog steeds als een van de belangrijkste gidsen voor de Nederlanden. Het werk kende tot in de achttiende eeuw verschillende herdrukken en vertalingen.²¹ Guicciardini wijdde het overgrote deel van zijn bijdrage over Spa aan de geneeskrachtige eigenschappen van de bronnen, waarover hij zich liet informeren door een aantal medische traktaten alsook door

14 J. Cosgrove en R. Jackson, *The geography of recreation and leisure* (Londen 1972) 32; G. Spaillier, *Histoire de Spa. La plus ancienne ville d'eaux du monde* (Spa 1961) 63.

15 'Déboursé au gasti (gazettier) d'Hollande pour avoir fait mettre dans la Gazette que le duc de Norfolk venoit à Spa, et plusieurs autres (personnes) de qualité. 3 flor.' Geciteerd in: A. Body, 'La réclame à Spa autrefois', in: A. Body, *Spa, histoire et bibliographie*, III (Brussel 1981) 310-328; Spa kwam pas in juni 1762 met een eigen publicatie op de proppen: de *Liste des seigneurs étrangers et autres personnes qui se sont rendues à Spa*. Zie: U. Capitaine, *Recherches historiques et bibliographiques sur les journaux et les écrits périodiques Liégeois* (Luik 1850).

16 'Wt 't Spa, den 3 Augusti', *Tydinghe uyt verscheyde quartieren* (Amsterdam) 32 (7 augustus 1655).

17 'D'Amsterdam, le 9 septembre 1655', *Gazette de France* (Parijs) 136 (18 september 1655) 1060; 'Brederode, Joan Wolfert van', P. Mollhuysen en P. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* X (Leiden 1937) 125-126.

18 '17 aoust 1672 de Maestricht', *Relations Véritables* (Brussel) 536; 'De la Haye le 2 octobre', *La Gazette d'Amsterdam* (Amsterdam) 40 (4 oktober 1672); 'De Bruxelles, ledit jour 15 Octobre 1672', *La Gazette de France* (Parijs) 125 (15 oktober 1672) 1063.

19 'De la Haye le 30 juillet', *La Gazette d'Amsterdam* (Amsterdam) 31 (1 augustus 1669).

20 J. Delanote, *Engelse reizigers in de Zuidelijke Nederlanden (1609-1714)* (Leuven 1998) 39-53.

21 Maćzak, *Travel in Early Modern Europe*, 27; Delanote, *Engelse reizigers*, 42. Een opsomming van de herdrukken, heruitgaven en vertalingen in: H. Deys (red.), *Guicciardini illustratus: de kaarten en prenten in Lodovico Guicciardini's Beschrijving van de Nederlanden* ('t Goy-Houten 2001) 264-266.

A. Van Everdingen, La Sauvenière, ongedateerd (Spa, Musée de la ville d'eaux).

enkele bevriende dokters.²² Daarnaast voegde de auteur ook nuttige informatie toe voor de toekomstige bezoeker. Zo verwees hij naar de verschillende bronnen in Spa, waarvan de *Sauvenière* als de meest effectieve werd beschouwd.²³ Reisgidsen zoals de *Descrittione* werden niet enkel opgesteld met reizigers als het beoogde lezerspubliek; in zijn voorwoord aan de lezer sprak Guicciardini ook een publiek van thuisblijvers aan.²⁴

Zowel in reguliere pers als in vroegmoderne reisliteratuur treedt over het Ardense dorpje Spa één argument sterk op de voorgrond: de kuur. In laatmiddeleeuws Europa werd een argwaan voor baden ontwikkeld, versterkt door de reële aanwezigheid van epidemieën. Geschriften waarschuwden voor publieke badhuizen, waar door de warme lucht en de losse zeden ziekten zich zeer snel zouden verspreiden. Daarnaast werden ze ook beschouwd als broeihaarden van politiek en religieus debat. Ook basistheorieën van de geneeskunde als de humeurenleer van Hippocrates en Galenus waren moeilijk verenigbaar met minerale baden of drinkkuren. Desalniettemin ontwikkelde zich met

²² C. Sorgeloos, 'Les sources imprimées de la Descrittione di tutti i paesi bassi de Lodovico Guicciardini', in: P. Jodogne (red.), *Lodovico Guicciardini (1521-1589)* (Leuven 1991) 37-98, 73.

²³ 'de meest ghepresen, seeckerste ende gemeynste van allen wory gheheeten de fonteyne van Savenier op eenen hoogen bergh ghelegen, welke besonderlijck de derdedaechse koortse, waterschut, graveel oft rysenden steen ende uytdrooginghen geneest, de maghe suyvert, de lever verkoelt, ende schiaticke ende andere hittich fleercijns eer verlicht ende versacht.' Geciteerd in: L. Guicciardini, *Belgium dat is: Nederlandt ofte Beschrijvinge derselvoiger Provincien en de Steden* (Amsterdam 1648) 328.

²⁴ 'In dese beschrijvinghe sult ghy moghen sien sonder buyten uwen huysse te gaen in een kleyn begriip ende in weynigh tijds de ghelegbenthydt grootte schoonheydt macht ende edelheid van dese soo uitnemende ende wonderbare landen.' Geciteerd in: Guicciardini, *Belgium*, Tot den leser.

name vanuit de Europese hoven een trend waarbij hofartsen mineraalbronnen aan deductieve chemische analyses onderwierpen en verschillende medische publicaties op de markt brachten, vaak met het oog op een breed publiek.²⁵ De Luikse prins-bisschop Ernest van Beieren (1581-1612) vulde zijn dagen met alchemistisch onderzoek en verschillende van zijn hofartsen werden gedurende de zestiende en zeventiende eeuw dan ook ingezet in het onderzoek naar de chemische kwaliteiten van het mineraalwater uit de omgeving.

De familie van hofartsen, die sinds de vijftiende eeuw aan het prins-bisschoppelijke hof in Luik geneeskunde combineerde met openbaar bestuur, droeg zo bij aan de promotie van het Ardense kuuroord.²⁶ In 1559 publiceerde Gilbert Fusch als eerste een wetenschappelijke analyse van de mineraalbronnen in en rond Spa. Hij werd als persoonlijke arts van de prins-bisschop opgevolgd door Philippe Gerinx en Henri de Heer, die op hun beurt medische traktaten over Spa publiceerden. Hun verhandelingen kenden een grote populariteit en ze werden meermaals vertaald of herdrukt tijdens de zeventiende eeuw. Ze vormden het bekendste corpus aan gedrukte traktaten dat vanuit het prinsbisdom over Europa werd verspreid.²⁷ Dergelijke teksten werden niet zozeer weken voor de reis bij het haardvuur doorgenomen, maar evengoed onderweg aangeschaft. Zo schreef Claude Joly over Spa in het verslag van zijn reis naar het vredescongres van Münster in 1646: 'Un medecin du país appellé Henry de Heers en a fait un traité intitulé Fons Spadanus, que j'achetay depuis à Munster.'²⁸

In het medische traktaat van Philippe Gerinx uit 1669 doken de hoofdargumenten op die de bezoeker moesten overtuigen de reis naar Spa te ondernemen. Hij beschreef verschillende wonderbaarlijke genezingen, en besteedde aandacht aan zowel geestelijken als adellijke heren en dames.²⁹ De focus lag daarbij vooral op het ontmoedigen van een vervangingskuur op basis van geëxporteerd water: 'Men moet dieshalven niet de geen geloven, die, het gezeide mineraal stof, uit deze wateren getrokken, om zijn bijzonder gewin verkopende, den onbedachten wijsgemaakt dat het zelfde, in wijn of andere vocht ingenomen, zo grote kracht heeft, als 't water.'³⁰ Toch werd de verkoop en export van het bronwater zowel vanuit het prinsbisdom als vanuit de stad Spa gesti-

25 Négier, *Les bains*, 147-150; Craplet, 'La médecine thermal', 189; R. Gobyn, 'Kuuroorden en badplaatsen in België', in: R. Gobyn (red.), *Te kust en te kuur. Badplaatsen en kuuroorden in België 16e-20ste eeuw* (Brussel 1987) 9-70, 9; R. Palmer, "In this our lightye and learned tyme". Italian baths in the era of the renaissance', *Medical History* 10 (1990) 14-22, 21; Brockliss, 'The development', 23; J. Moss, 'The promotion of bath waters by physicians in the renaissance', in: S. Pender, *Rhetoric and medicine in early modern Europe* (Aldershot 2012) 61-83; D. Harley, 'A sword in a madman's hand. Professional opposition to popular consumption of the waters literature of Southern England and the Midlands 1570-1870', *Medical History* 10 (1990) 48-55.

26 G. Xhayet, 'Henri de Heer, médecin de cour et médecin de ville dans la principauté de Liège au début du XVIIe siècle', in: J. Vons en S. Velut (red.), *Pouvoir médical et fait du Prince au début des temps modernes* (Parijs 2011) 107-122, 109.

27 Gilbert Fusch/Fuchs of Gilbert Lymborg: V. Jacques, 'Fusch, Gilbert', *Biographie Nationale* VII (Brussel 1880-1883) 359-364; Albin Body beschouwd de brieven van de Brugse dokter Van Bruhexen als het eerste werk over de bronnen van Spa, hoewel ze niet voor publicatie bestemd waren: A. Body, 'Un écrit inconnu de Bruhezius ou Van Bruhexen', in: A. Body, *Spa, histoire et bibliographie* III, 471-478; G. Fusch, *De acides fontibus sylvae, praesertim de eo qui in Spa visitur* (Antwerpen 1559); H. De Heer, *Spadacrene. Hoc est, fons Spadanus ejus singularia, bibendi modus, medicamina bibentibus necessaria* (Luik 1614); P. Lafagne, *Spa et les Néerlandais* (Verviers z.j.) 7.

28 C. Joly, *Voyage fait à Munster en Westphalie, et autres lieux voisins, en 1646 et 1647* (Parijs 1670) 59.

29 P. Gerinx, *Aqua Spadanae of Beschryving van de natuur, krachten, en 't gebruik der wateren van 't Spaa* (Amsterdam 1669) 14-15.

30 Gerinx, *Aqua Spadanae*, 9.

muleerd en beschermd, onder andere door het invoeren van een lakzegel ter controle van de oorsprong van het gebottelde water.³¹ Toch klonk een sterke waarschuwing door in Gerinx' vertoog. Een kuurgast mocht niet onbezonnen naar een kuuroord trekken om er naar lieve lust eender welk kwaaltje weg te drinken: 'Want gelijk niet alleenlijk de geneesmiddelen, maar ook de gewone spijzen, zonder ordening, zonder maat, en buiten de bequame tijt genomen, meer schade dan nuttigheit den geen, die hen nuttigt toebrengen.'³²

Deze medische traktaten vormden geen basisvoorwaarde voor het bestaan van een kuuroord, en al evenmin een garantie voor de populariteit. Spa kon zich bijvoorbeeld al sinds de late middeleeuwen beroepen op andere aantrekkingsfactoren, zoals de legende rond de patroonheilige Sint Remaclus.³³ Interessanter is het feit dat de arts met de publicatie van een traktaat zichzelf naar voren schoof als de gezaghebbende spilfiguur in een succesvol verloop van een waterkuur: 'zo zal nootzakelijk zijn dat yder zijn ziekte aan een ervaren geneesmeester openbaart, om uit hem te verstaan of deze Spa-wateren aan hem nut zouden kunnen zijn, of niet.'³⁴ De reputatie van Spa berustte in de zeventiende eeuw nog op een medisch discours, een discours waarop zowel het beleid van de stad als het prinsbisdom inspeelden.

Een langzaam modegevoelig beleid

Historici hebben tot op heden medische traktaten vooral aangewend om de routine van de kuurgast te duiden. Maar deze publicaties kunnen eveneens worden beschouwd als pogingen om de wisselende populariteit van bepaalde badplaatsen te controleren of te bedwingen. Niet enkel de prins-bisschop maar ook magistraten uit Spa lieten al sinds de zestiende eeuw leden van de Luikse *Collège des Médecins*, in ruil voor royale geldbedragen, traktaten schrijven over de heilzame mineraalbronnen.³⁵ Regulering ging dan ook in de eerste plaats uit van het stadsbestuur. Enerzijds was het een noodzaak om besmettelijke ziektes buiten de stadspoorten te houden, anderzijds voorkwam een zekere mate van sociale controle opstootjes tussen bezoekers.

Vroegmoderne stedelijke overheden namen steeds vaker gezondheidsmaatregelen op in hun beleid toen na de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) opnieuw dysenterie en pest uitbraken.³⁶ Eén van de grootste dreigingen voor Spa's reputatie gedurende de zeventiende eeuw was dan ook het regelmatige opspelen van de 'maladie contagieuse', vaak het gevolg van de rondtrekkende legertroepen in de Zuidelijke Nederlanden en de Maasvallei.³⁷ Het stadsbestuur probeerde enige geruchten omtrent een pestepidemie angstvallig de kop in te drukken door tegenberichten te afficheren in de Luikse steden.³⁸ In 1666 werd een ordonnantie uitgevaardigd waardoor het werd verboden gasten te ontvangen in Spa of de omgeving die niet in het bezit waren van een gezond-

31 R. Gobyn, 'Spa', in: Gobyn, *Te kust en te kuur*, 299-302.

32 Gerinx, *Aqua Spadanae*, 18.

33 Moss, 'The promotion', 61. In tegenstelling tot Gobyn, 'Kuuroorden en badplaatsen in België', 9; A. Body, 'La légende spadoise du Pied de Saint-Remacle', in: Body, *Spa, histoire et bibliographie* III, 364-376.

34 Gerinx, *Aqua Spadanae*, 18.

35 Body, 'La réclame', 313.

36 Moss, 'The promotion', 61; M. Lindeman, *Medicine and society in early modern Europe* (Cambridge 2010) 209; Gobyn, 'Kuuroorden en badplaatsen in België', 14-15.

37 A. Body, 'Les dates néfastes de notre histoire', in: Body, *Spa, histoire et bibliographie* II, 153-163.

38 Idem, 'La réclame', 312.

heidsbewijs (*billet de santé*). Op 1 september 1666 vaardigde het hof van justitie van Spa bijvoorbeeld een gezondheidsattest uit aan Pier Van Lutzen die zes weken in het kuuroord had verbleven.³⁹ In Engeland promootten artsen sinds de zestiende eeuw de Britse bronnen in een poging bezoeken aan het continent (met zijn rooms-katholieke invloeden) af te weren.⁴⁰

In tegenstelling tot kuuroorden in Frankrijk, Engeland en het Heilig Roomse Rijk genoot Spa niet rechtstreeks van vorstelijke patronage.⁴¹ Het ‘thermalisme du cour’, waarbij met de vorstelijke stimulans van de productie van medische geschriften en jaarlijkse koninklijke bezoeken aan het kuuroord zowel een constante toestroom van bezoekers als een architecturale verfraaiing van de baden en bronnen werden gegarandeerd, is voor Spa maar gedeeltelijk van toepassing.⁴² Het prins-bisschoppelijke hof vertoonde zich niet in Spa, dat vooral het toneel van wereldlijke Europese heersers en elites bleef. Luikse traktaten concentreerden zich daarom niet enkel op Spa, maar gingen ook uitgebreid met Plinius de Oudere in discussie over de bronnen in Tongeren.⁴³

In verschillende Europese kuuroorden werd door middel van een interne gedragscode ook een verdraagzame houding van de badgasten afgedwongen. In Engelse en Franse kuuroorden werd de dagelijkse omgang nauwlettend in het oog gehouden door een vorstelijke intendant (die vooral de baden bewaakte) of een *master of ceremonies*.⁴⁴ In Spa werden edellieden bij aankomst in het kuuroord geacht hun wapens af te leggen, en in ruil droegen ze een sierzwaard waarmee hun geboorte afkomst zichtbaar bleef. Op enkele vermeldingen na, zwijgt de literatuur hierover in alle talen; het is onduidelijk wanneer dit gebruik de intrede deed en hoelang het werd gehanteerd.⁴⁵ Pierre Bergeron beschreef het gebruik al in 1619: ‘Aussy n’y void-on personne en équipage de guerre, avec espée ou dague, mais chascun, hommes et femmes, avec le simple baston peint et enjolivé pour la monstre et contenance, ou pour le soustien ou la commodité’.⁴⁶ Met het afleggen van de wapens bij het binnentreden probeerde het Ardense stadje de interne vrede te vrijwaren.

In het Ardense kuuroord uitte verdraagzaamheid op het niveau van de bezoeker zich in een zekere vrijheid van meningsuiting en individuele geloofsovertuiging. Significante conflicten tussen kuurgasten bleven uit: dit bleek zowel uit het bronnenmateriaal als uit de literatuur. Kleine opstootjes hadden meestal betrekking op het gedrag van het dienstpersoneel, tegenover elkaar of tegenover een kuurgast, eerder dan dat er tussen de bezoekers omwille van geloof of politieke voorkeur onenigheid ontstond. Zo

39 Body, ‘Les actes notariaux passés à Spa par les étrangers’, *Bulletin de l’Institut Archéologique Liégeois* 20 (1887) 39-176,72.

40 Hembry, *The English spa*, 9-11.

41 Fuhs, *Mondäne Orte*, 24-25; A. Bernhard, ‘Bad Aachen’, in: Bothe (red.), *Kurstädte in Deutschland*, 121-184, 127-128. Ook een aantal Italiaanse badplaatsen behielden lange tijd een armoedige infrastructuur: Palmer, “In this our lightye and learned tyme”, 19-20.

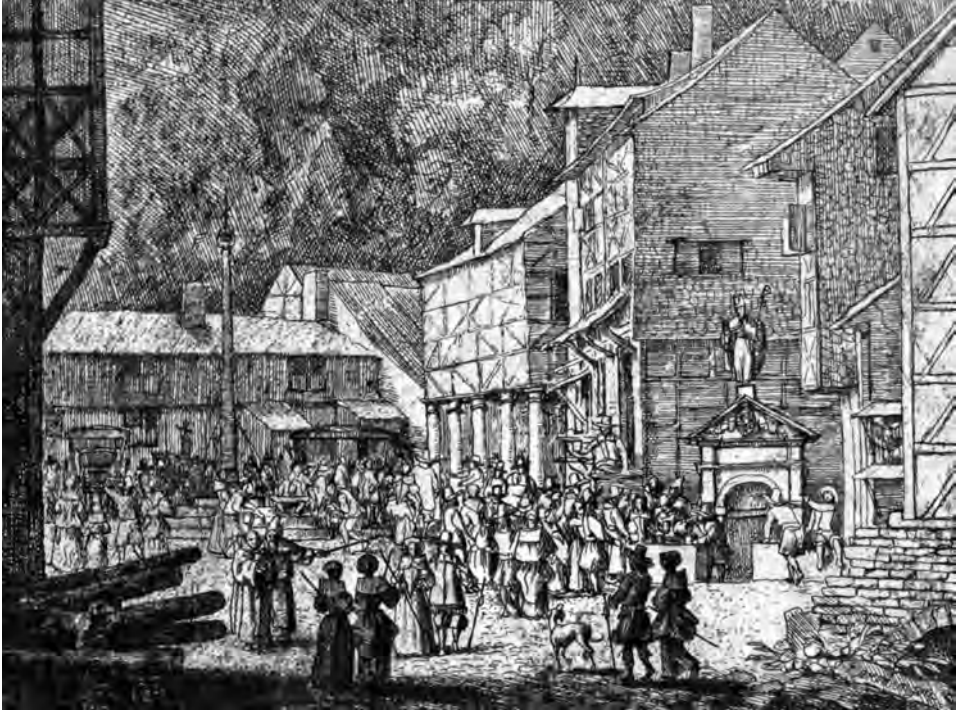
42 Dit in tegenstelling tot de these van Gobyn, ‘Kuuroorden en badplaatsen in België’, 14-15.

43 Zowel in medische geschriften als in chorografiën heerste de discussie of de heilzame bronnen die Plinius de Oudere in zijn *Naturalis Historia* beschreef zich in Spa dan wel in Tongeren bevonden. Luikse medici als ook Ludovico Guicciardini pleitten in het voordeel van Spa.

44 Brockliss, ‘The development’, 34-35; P. Borsay, *The English urban renaissance. Culture and society in the provincial town 1660-1770* (Oxford 1989) 276-277.

45 Zie bijvoorbeeld: I. Dethier, ‘Spa, rendez-vous de l’Europe’, in: R. Lejeune en J. Stiennon, *La Wallonie: le pays et les hommes. Lettres, arts et culture* (Brussel 1978) 102-110, 104.

46 H. Michelant, *Voyage de Pierre Bergeron ès Ardennes, Liège & Pays-Bas en 1619* (Luik 1875) 165.

A. Van Everdingen, *Le Pouhon et le place du Marché, ongedateerd* (Spa, *Musée de la ville d'eaux*).

tekende een notaris uit Spa in augustus 1653 de verklaring van sergeant-majoor Gilles Borchloes, op die meldde hoe een andere kuurgast, Wilhem-Jean Cabeleau, niet naar behoren werd behandeld door zijn koetsier: 'que le dit carochier, que lorsque son maître luy demandoit quelque chose, il ne le vouloit faire, et qu'il lui disoit de le faire luy mesme.'⁴⁷

Liesbeth Corens verklaarde de gemoedelijke omgang tussen de bezoekers in Spa eerder binnen het kader van de *polite society*. De *polite society* omvatte het verfijnde gedrag van een nieuwe elitaire cultuur die het regionale oversteeg en zeer modegevoelig was. Ze was grotendeels het gevolg van de laat zeventiende-eeuwse commercialisering en de verschuiving van het culturele centrum van het hof naar de stad. Deze habitus werd uitgedragen binnen een stedelijke context zoals in de weelderige lusthoven, maar ook in de kuuroorden.⁴⁸ In Spa trad dit aspect vooral in de achttiende eeuw op de voorgrond toen consequent de reeds genoemde bezoekerslijst, de *Liste des Seigneurs et Dames*, werd bijgehouden en uitgegeven en zo de *polite society* die het kuuroord bezocht beter kon worden gedefinieerd. Vorstelrijke controle bleef, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Franse badplaatsen waar de vorst intendanten aan het hoofd van verschillende kuur-

⁴⁷ Body, 'Les actes', 56.

⁴⁸ L. Corens, 'English Catholics and Protestants in Spa during the seventeenth and early eighteenth century', paper gepresenteerd op: Spa, carrefour de l'Europe des Lumières, Spa, 25-26 september 2012; P. Carter, *Men and the emergence of polite society, Britain 1660-1800* (Harlow 2001) 15-16, 24, 35-36.

oorden plaatste, ten opzichte van de bezoekers in Spa beperkt.⁴⁹ De prins-bisschop poogde duidelijk een politieke en religieuze neutraliteitspolitiek in stand te houden, en ongewenste invloeden af te weren eerder dan personen de toegang te verbieden.

De internationale reputatie van het kuuroord was onlosmakelijk verbonden met het neutraliteitsstatuut van het prinsbisdom Luik, waar binnen- en buitenlandse politiek uitermate sterk met elkaar waren verbonden. Hoewel de relatie tussen de stad Luik en de prins-bisschop regelmatig uitliep in burgerwisten, vertoonden beide een Fransgezinde voorkeur gedurende de nieuwe tijd.⁵⁰ Het geografisch onverdedigbare karakter van het territorium dwong de prins-bisschoppen bij de verschillende omringende grootmachten aan te kloppen met verzoeken tot vrijgeleiden of *sauvegardes*.⁵¹ Sinds 1477 onderhandelde het prinsbisdom over een neutraliteitsstatuut met de Franse vorsten, die op dat moment in conflict waren met het Bourgondische hertogdom.⁵² Dit statuut hield in dat de onderdanen van het prinsbisdom geen deel mochten uitmaken of steun verlenen aan vijandige legers. In ruil voor de vrijwaring van geweldplegingen en muiterijen kregen buitenlandse machten vrije doortocht door het gebied.⁵³ Het prinsbisdom vroeg de landsheer de neutraliteit van het gebied te garanderen en de vrije handel niet te verhinderen. In 1492 ondertekenden zowel de Franse koning Karel VIII als de keizer Maximiliaan van Oostenrijk in een patentbrief de neutraliteit van het prinsbisdom Luik.⁵⁴ Doorheen de nieuwe tijd werd de politieke neutraliteit van het prinsbisdom echter even vaak ondertekend als geschonden. Zo verbraken onder andere de troepen van Willem van Oranje in 1568 de neutraliteit in de veldtochten tegen de hertog van Alva. Decennia later rechtvaardigde de Nederlandse rechtsgeleerde Hugo Grotius deze onderneming als ‘nood breekt wet’, een argument dat wel vaker opdook bij een neutraliteitsschending.⁵⁵

Naast de voorzorgen die vanuit het prinsbisdom werden getroffen, stuurde ook het stadsbestuur van Spa aan op een verdediging tegen buitenlandse invallen op Luiks grondgebied. Het stadje probeerde van verschillende heersers *sauvegardes* te bemachtigen, verzoekschriften die de opeisingen van vee en graan of het logement van soldaten op het terrein verboden.⁵⁶ In een *sauvegarde* van Willem III van Oranje aan het prinsbisdom van Luik uit 1672 werd tevens benadrukt dat de buitenlandse kuurgasten met rust gelaten dienden te worden.⁵⁷ Deze uitzonderingsmaatregelen werden verworven

49 Harley, ‘A sword in a madman’s hand’, 48-55; Hembry, *The English spa*, 2, 6-7; Brockliss, ‘The development’, 43; Craplet, ‘La médecine thermal’, 189.

50 E. Hélin, ‘Het prinsbisdom Luik op het politieke schaakbord’, in: P. Janssens (red.), *België in de 17de eeuw. De Spaanse Nederlanden en het prinsbisdom Luik* (Gent 2006) 259-283.

51 A. Body, ‘Esquisse historique’, in: R. Wybauw, *Traité des eaux de Spa et guide de l’étranger* (Spa 1907) ix-xlii, xvii.

52 P. Harsin, ‘Les origines diplomatiques de la neutralité liégeoise (1477-1492)’, *Revue Belge de Philologie et d’Histoire* 5 (1926) 423-452, 436.

53 Idem, ‘La neutralité liégeoise en 1632’, *Revue d’Histoire Moderne* 9 (1940) 13-31, 16.

54 Ibidem, 443-446.

55 P. Harsin, *Les relations extérieures de la principauté de Liège sous Jean Louis d’Elderen et Joseph Clément de Bavière (1688-1718)* (Luik 1927) 3; W. Knight, ‘Neutrality and neutralisation in the sixteenth-century Liège’, *Journal of Comparative Legislation and International Law* 2 (1920) 98-104, 103.

56 C. Govaerts, *Toerisme en thermalisme in het koninklijk kuuroord Spa (1850-1914)* (Leuven 1990) 3.

57 ‘Comme aussi tous ces estant sujets des Roys de France et d’Angleterre, comme toute autre nation et de quelle qualité ils puissent ester, qui y viendront prendre les eaux pour leur santé, auxquels Nous consentons de tenir leur résidence, et continuer audit village tous les cinq mois, scavoir depuis le premier jour de may jusques au premier d’octobre (...).’ Geciteerd in: A. Body, ‘Les sauvegardes accordées au Bourg de Spa’, *Spa, histoire et bibliographie* 11, 257-284, 278.

in ruil voor een bepaalde financiële bijdrage of een geschenk in natura. In een stadsrekening tekende de burgemeester van Spa, Jean Brognard, in 1671 zo'n gift op: 'Le 8 décembre, j'ai esté à Limbourg pour remercier le lieutenant-gouverneur de ce qu'il avoit procuré la sauvegarde et je luy ai porté 3 couples de correttes, 6 livres et 4 bastons de Spa.'⁵⁸ Tussen 1645 en 1675 verwierf het stadje maar liefst 17 *sauvegardes*, waaronder een van de eigen prins-bisschop Maximiliaan-Hendrik van Beieren (1651), de Franse koning Lodewijk XIV (1651) en de Zuid-Nederlandse landvoogd de graaf van Monterey in naam van de Spaanse koning (1671). Beloftes werden echter sneller geschonden dan gesloten, en het prinsbisdom bleef een doorgangszone voor strijdlustige legers. Met die reden werd in samenwerking met het prinsbisdom vanaf 1625 ook de eerste stadsomwalling rondom Spa opgetrokken.⁵⁹

De politieke neutraliteit werd echter zelden aangewend als argument in het voor- of nadeel van een bezoek aan het kuuroord van Spa. Slechts één aspect dook een enkele keer op: het kuuroord als een informeel toneel voor de Europese achterkamerspolitiek. Zo verscheen in 1624 het praatjespamflet *Hollandoise servitude d'Egïpte. Démonstrée en ung colloque tenu à Spa entre ung Hollandois & ung Brabançon*, waarin een anonieme auteur en gesprek optekende tussen een Brabander en een Hollander tijdens hun ochtendwandeling naar de minerale bronnen. De tekst vormde een kritiek op het calvinistische bewind in de Noordelijke Nederlanden, waarin de 'Inquisition d'Espagne & de la tyrannie Espagnole' als een gereformeerde leugen werd afgedaan.⁶⁰ Beide personages waren het er bij aanvang over eens dat hun gelijkwaardige sociale status van bourgeois in combinatie met de locatie van hun gesprek een conflictloze ontmoeting garandeerde. In deze troebele tijden prezen de heren zich gelukkig elkaar in Spa te ontmoeten, 'vue que ce lieu nous permet la liberte de discourir de la sincerité; a la bonne heure, qu'il nous soit licite, nous en servir, & ce selon raison & equité'.⁶¹ In Dingemanses definitie van een praatjespamflet speelt de dialoog zich steeds af in een herkenbare situatie, een omgeving die overeenstemt met de aard van het gesprek, zoals de beurs of de kroeg.⁶² Het feit dat Spa werd opgevoerd als een representatieve locatie voor een vurig politiek en religieus vertoog, wijst in zekere mate op een vertrouwdheid met het kuuroord als neutraal terrein. Luik, hoewel neutraal, bleef echter een rooms-katholiek bastion. De keuze voor Spa als decor vergrootte zo de overredingskracht van de Brabander, die op tolerant katholieke bodem de Habsburgse zaak verdedigde. Spa was immers een plaats waar 'la verité doit avoir autant de credit, que la boisson de leauë'.⁶³ Een concrete verwijzing naar de ideale situatie voor politieke onderhandelingen in het kuuroord dook op in de *Gazette de France* uit 1654, waarin Karel II van Engeland in Spa de Brandenburgse keurvorst Frederik Willem I opwachttte 'pour d'autres affaires

58 De gift bestond uit drie koppels hazelhoenen, zes hazen en vier schermstokken. Body, 'Les sauvegardes', 280.

59 Ibidem, 272-273; Idem, 'Fortifications de Spa', in: A. Body, *Spa, histoire et bibliographie* II, 349-357.

60 *Hollandoise servitude d'Egïpte. Démonstrée en ung colloque tenu à Spa entre ung Hollandois et ung Brabançon, écrit par l'auditeur en Flamen et traduit en François* (Neutre-Ville 1624) 22, 29.

61 Ibidem, 5-6.

62 Clazina Dingemans definieert een praatjespamflet als een 'zogenaamde realistische gesprekken in de directe rede (...) in een herkenbare situatie (...) waarbij meestal geprobeerd wordt de lezer te beïnvloeden door hem van een bepaalde visie op de actualiteit te overtuigen.' C. Dingemans, *Rap van tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (circa 1600-1750)* (Hilversum 2008) 11.

63 *Hollandoise servitude d'Egïpte*, 13.

A. Van Everdingen, La Geronstère, ongedateerd (Spa, Musée de la ville d'eaux).

non moins importantes'.⁶⁴ Daarnaast herinnerde een plakkaat de bezoekers in Spa aan het vroegere *hôtel* 'Aux Armes d'Angleterre', waar in 1565 het Eedverbond der Edelen was uitgedacht.⁶⁵

Religieuze disputen laaiden tot in het midden van de zeventiende eeuw nog hoog op in Noordwest-Europa. Tot 1635 werd het calvinisme hardhandig bestreden vanuit katholieke zijde, onder andere in Aken. Daarna verzandde de strijd in theologische discussies. Omwille van haar neutraliteitsstatuut bevond het prinsbisdom Luik zich in een uitzonderlijke situatie, en ook op religieus vlak speelde opnieuw de persoonlijkheid en het beleid van de prins-bisschop een belangrijke rol. Waar de Spaansgezinde prins-bisschop Ernst van Beieren aan het begin van de zeventiende eeuw nog een einde maakte aan kettervervolgingen, verstrakte zijn opvolger Ferdinand de regelgeving.⁶⁶ Maximiliaan Hendrik van Beieren (1650-1688) hanteerde op zijn beurt geen uitgesproken godsdienstpolitiek, maar werd beziggehouden met buitenlandse dreiging en interne politieke strubbelingen.⁶⁷ Wel voerde elke prins-bisschop een algemeen beleid tot institutionalisering van het Tridentijns katholicisme. In het kader daarvan onder-

64 'De Cologne, le 22 juillet 1654', *La Gazette de France* (Parijs) 94 (1 augustus 1654) 783.

65 Lafagne, *Spa et les Néerlandais*, 5.

66 P. Harsin, 'Het prinsbisdom Luik van 1477-1795', in: J. Van Houtte e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Zeist 1955) 195-221, 204.

67 M. Huisman, *Essai sur le règne du Prince-Évêque de Liège Maximilien-Henri de Bavière* (Brussel 1899) 36-59.

steunden Ernest van Beieren en het Sint-Lambertuskapittel de vestiging van de eerste minderbroeders kapucijnen in Spa met de oprichting van een kapucijnenklooster in 1643 en een franciscaanse kerk in 1645.⁶⁸ Deze instellingen dienden als voorposten van het katholicisme om andersgelovigheid, vooral hekserij, terug te dringen. Tot in het midden van de zeventiende eeuw werden vermeende heksen in Spa beschuldigd en vervolgd.⁶⁹ De doorwinterde kuurgast de gravin van Oxenstern, ‘having about 5 or 6 years since been at the Spa’, haalde zichzelf een klein schandaal op de hals toen ze een van haar jonge nichtjes toevertrouwde aan een klooster in Aken terwijl ze zelf een waterkuur nam. Bij vertrek weigerde het meisje mee te gaan, en liet zich tot non bekeren. Het drama voltrok zich toen bleek dat ze een waardevol landgoed had geërfd van haar zopas overleden moeder. Dit bezit werd vervolgens opgeëist door het klooster, dat zelfs een afgevaardigde naar Zweden zond om de rechten op te vorderen. Uiteindelijk wist het meisje met de hulp van een bevriende graaf terug te keren naar Zweden.⁷⁰

Op de structureel beschermende maatregelen na, was er vanuit het prinsbisdom amper sprake van een uitgesproken rooms-katholiek bekeringsbeleid. De rol van de kapucijnen leek zich bijvoorbeeld te beperken tot het openstellen van hun kloostertuin, waar bezoekers genoten van ‘bequame wandel-paden, klosbaan en dichte prieelen voor de hette van de son’.⁷¹ Andersgelovige bezoekers werden daarnaast niet uit het kuuroord geweerd, en volgens Pierre Lafagne werd in 1626 in Spa zelfs een Anglicaanse kapel opgericht op verzoek van Karel I van Engeland. Dit evenement zou een grote toestroom aan Engelse bezoekers met zich hebben meegebracht.⁷² Het bestaan van een protestantse kerk in het zeventiende-eeuwse Spa lijkt erg onwaarschijnlijk, ook omdat het aan bewijsmateriaal in primaire bronnen en in literatuur ontbreekt.⁷³ Protestantse bezoekers die in Spa overleden, werden ook niet in de stad maar in de enclave Olne begraven, dat zich op het grondgebied van de Republiek bevond en volledig was omsloten door het prinsbisdom Luik en het Heilig Roomse Rijk.⁷⁴

Hoewel de internationale politieke en religieuze ontwikkelingen een reis naar Spa bemoeilijkten, bleef de aantrekkingskracht groot. Zo getuigde ook het schrijven van François Ogier, aalmoezenier van de graaf van Avaux, toen hij met ongenoegen berichtte over Gaspar de Bracamonte y Guzmán, graaf van Peñaranda die in 1648, als hoofd van de Spaanse delegatie in Münster, de belangen van de Spaanse vorst Filips IV verdedigde tijdens de Vrede van Westfalen. ‘Le comte de Pennaranda prend des eaux de

68 Spaillier, *Histoire de Spa*, 59. Albin Body plaatste deze gebeurtenissen echter in 1663 en 1665: A. Body, ‘Histoire des Révérends Pères Franciscains (Capucins) du Couvent de Spa’, in: Body, *Spa, histoire et bibliographie* I (Brussel 1981) 459-463, 459.

69 Idem, ‘Les procès de sorcellerie au Bourg de Spa (1570-1650)’, in: Body, *Spa, histoire et bibliographie* II, 323-341; G. Mine, ‘La vie des Spadois de 1636 à 1659’, *Histoire et archéologie Spadoises* 45 (1986) 19-30, 20.

70 *The London Gazette* (9 tot 13 september 1669) 399.

71 U. Capitaine, ‘Étude biographique sur les médecins Liégeois depuis les temps les plus reculés jusqu’en 1850’, *Bulletin de l’Institut archéologique Liégeois* 3 (1857) 226-267, 226-227; De concrete rol van de kapucijnen in de geschiedenis van Europese kuuroorden *tout court* – met kloosters in het populaire Aken en Vichy – werd tot nu toe nog niet onderzocht.

72 P. Lafagne, *Spa and the English or English influence in the history of Spa* (Luik z.j.) 4. Volgens Georges Spaillier werd de kapel door Karel II van Engeland opgericht in 1654. Ook hiervoor is geen bewijsmateriaal aanwijsbaar. Spaillier, *Histoire de Spa*, 63.

73 Corens, ‘English Catholics’. Voor de secundaire literatuur is het vooral opvallend dat dé historicus van Spa bij uitstek, Albin Body, nergens melding maakte van Anglicaanse kapel.

74 A. Body, ‘La nécrologie étrangère à Spa’, in: Body, *Spa, histoire et bibliographie* II, 423-444, 422-423.

Spa à deux lieuës d'icy, & ne voudroit pas interrompre son regime pour sauver Naples & Sicile.⁷⁵ Niet de veronderstelde neutraliteit, maar wel de ontwikkelingen in de geneeskunde en de toenemende autoriteit en populariteit van wetenschappelijke traktaten over minerale bronnen droegen in hoge mate bij tot de reputatie en de heropbloei van het Luikse kuuroord.

De bezoeker zet de toon

Het prins-bisschoppelijke gezag en de stad namen vooral een beschermende houding aan, vaak na een gedurig aandringen van de inwoners.⁷⁶ Zo voorzag het stadsbestuur elke waterbron van een beschuttend bouwwerk. Het opvallendste stond ongetwijfeld bij de *Pouhon*. Het fronton droeg de wapens van de Luikse prins-bisschop en bovenop torende een standbeeld van Sint Remaclus, de patroonheilige van Spa. Dit beeld uit 1625, dat waarschijnlijk uit hout was vervaardigd, verweerde snel en werd in 1656 vervangen door een eenvoudige portiek met het wapen en de spreuk *pietate et sapientia* van prins-bisschop Maximiliaan van Beieren.⁷⁷ Rondom de bron werd een soort toonbank opgericht waar de gasten het mineraalwater kregen aangereikt. Daarnaast bevonden zich ook in de nabijheid van de bronnen één of meerdere eenvoudige gebouwen. Pierre Bergeron, die in 1619 als secretaris met de Normandische graaf van Pont-Authou door de Ardennen, Luik en de Nederlanden reisde, beschreef in zijn reisverhaal aan de *Sauvenière* een kapel die zich naast de bron bevond en waar de kuurgasten zich konden verwarmen of schuilen voor wind en regen tijdens hun drinkkuur.⁷⁸

Het beeld van een modern kuuroord was niet zozeer het gevolg van de reactie van de overheden op een toenemende bezoekersstroom, maar werd vooral vanuit de bezoeker zelf tot stand gebracht. De rol van de bezoeker in de infrastructurele uitbreiding van de kuuractiviteiten bleek al uit de stadslegende. In het jaar 1326 besloot Collin Leloup uit Breda zich na een succesvolle drinkkuur definitief in Spa te vestigen. Hij zette er meteen de eerste herberg op en gaf daarmee de aanleiding tot de bouw van een nieuw stadsdeel, *Nouveau Spa*.⁷⁹ Steeds meer inwoners baatten vervolgens een gastenverblijf uit, en halverwege de zeventiende eeuw was Spa uitgegroeid tot een volwaardig Ardens stadje van ongeveer 150 huizen.⁸⁰

Gedurende de zeventiende eeuw ging de kuurgast zich meer en meer de publieke ruimte toe-eigenen, in navolging van een trend die zich eveneens in andere steden en dorpen in West-Europa afspeelde.⁸¹ In Spa bevonden de meeste mineraalbronnen zich in de heuvels rondom de stad. In de etsen van Van Everdingen zijn op het eerste zicht geen aangelegde wandeldreven aanwezig.⁸² Onderhouden wandelpaden tussen de ver-

75 Joly, *Voyage fait à Munster*, 323-324.

76 L. Crismer, *La fabuleuse histoire des Eaux de Spa* (Spa 1983) 15.

77 A. Body, 'Anciens monuments Spadois disparus', in: Body, *Spa, histoire et bibliographie* III, 435-470, 438-440.

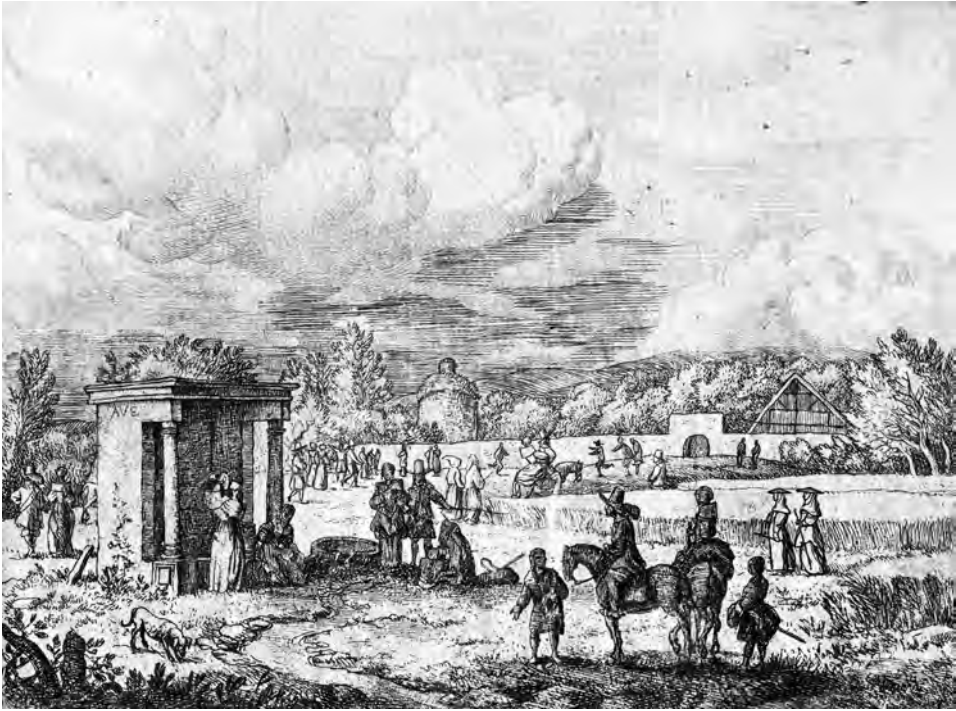
78 'A costé de ceste fontaine y a une chapelle où on se retire pour se chauffer et boire à couvert'. Geciteerd in: Michelant, *Voyage*, 176; G. Holtz, *L'ombre de l'auteur. Pierre Bergeron et l'écriture du voyage à la fin de la Renaissance* (Genève 2011) 74.

79 A. Body, 'La fondation du Nouveau Spa', in: Body, *Spa, histoire et bibliographie* I, 419-434.

80 Idem, 'Les rues et les enseignes de Spa', in: Body, *Spa, histoire et bibliographie* III, 57-176.

81 Zie: P. Borsay, 'The rise of the promenade. The social and cultural use of space in the English provincial town c.1660-1800', *British Journal for Eighteenth-Century Studies* 9 (1986) 125-140.

82 Vier ongepubliceerde etsen van Allaert Van Everdingen bieden nog enig inzicht in het zeventiende-eeuwse uitzicht van het Ardense kuuroord: C. Ackley, *Printmaking in the age of Rembrandt* (Boston 1981) 260-261; Borsay, *A history*

A. Van Everdingen, *Le Tonnelet*, ongedateerd (Spa, Musée de la ville d'eaux).

schillende mineraalbronnen in Spa lieten nog tot de achttiende eeuw op zich wachten.⁸³ Toch werd hierdoor geen hinder ondervonden: de frisse buitenlucht en de wandeling bevorderden immers de genezing. Tot het einde van de zeventiende eeuw verkozen de kuurgasten drie locaties in Spa voor hun dagelijkse lichamelijke beweging: de *Promenade de Sept-Heures*, de *Promenade de Quatre-Heures* en de kloostertuin van de kapucijnen. Hoewel de kapucijneruin zowel voor mannen als vrouwen toegankelijk was, waren de *promenades* of *prairies* het drukst bezocht.⁸⁴ De kuurgasten verzamelden in bepaalde weilanden om te wandelen of feest te vieren. De ets met de *Tonnelet*-bron toont de activiteiten rond een *prairie*. Op de voorgrond werden kuurgasten naar de bron geleid, op de achtergrond wandelen en vermaken figuren zich. Zwoele temperaturen joegen de gasten vaak 's avonds laat nog naar buiten, ook nadat de tuin van de kapucijnen om halfzeven de poort had gesloten. Deze weilanden waren daarvoor echter niet door het stadsbestuur opengesteld. De *prairies* waren privébezit, maar het gebruik van de ruimte door de bezoekers werd vaak getolereerd. De populariteit van bepaalde

of leisure, 176; A. Davies, *Allart Van Everdingen 1621-1675. First painter of Scandinavian landscape* (Doornspijk 2001) 33-34. De Alkmaarse schilder reisde tussen 1650 en 1660 naar Spa; vier etsen van de vier belangrijkste waterbronnen getuigen van zijn verblijf in het kuuroord: Musée de la Ville d'Eaux Spa [verder MVE], inv.nr. Co878a, A. Van Everdingen, *Le Tonnelet*, z.j.; MVE, inv.nr. Co878b, A. Van Everdingen, *Le Poubon et le place du Marché*, z.j.; MVE, inv.nr. Co878c, A. Van Everdingen, *La Sauvenière*, z.j.; MVE, inv.nr. Co878d, A. Van Everdingen, *La Geronstère*, z.j.

⁸³ A. Body, 'Historique des promenades de Spa', in: Body, *Spa, histoire et bibliographie* II, 359-422, 362.

⁸⁴ De term 'prairie' dook vanaf de zeventiende eeuw op en verwees naar de velden waarin de bezoekers rondwandelden en speelden: *Ibidem*, 360.

plaatsen zorgde ervoor dat weer andere *promenades* aan faam moesten inbinden, zoals de *Promenade de Faz* die vanaf de achttiende eeuw enkel nog als groentemarkt werd gebruikt.⁸⁵

Stilaan werden zowel door de lokale bevolking als door de kuurgasten ook culturele ontspanningsactiviteiten opgezet. In april 1661 liet Spa's schepen Pier Cocquelet in overeenkomst met een Luiks toneelgezelschap, een tijdelijk theater bouwen dat 'puisse estre garanty des pluyes et incomodités du temps'.⁸⁶ Diezelfde Pier Cocquelet verhuurde in de zomer van 1664 voor dertig patagons een plaats voor het theater waar Jean Bataille een loterij mocht openen.⁸⁷ Op beperkte schaal bracht de populariteit van Spa zelfs een kleine cultureel-professionele seizoensarbeidsmigratie met zich mee. Albin Body tekende in zijn *Livre d'Or de Spa* onder andere een Amsterdamse souffleur, een luitspeler uit Picardië en een pruikenmaker uit Bretagne op.⁸⁸

Besluit

Olivia Smith omschreef de reputatie van het Ardense kuuroord als het gevolg van 'the provocative relationship that existed between Spa and the imagination in the seventeenth century', wanneer de Britse bannelingen eigen ideaalbeelden op Spa projecteerden.⁸⁹ Het beeld van een vroegmodern Spa waar koningen en edellieden – katholiek of protestants – zich 's morgens naar de waterbronnen sleepten en 's avonds over de dansvloer wervelden, ongestoord door het oorlogsgeweld op de achtergrond, is dan ook het gevolg van opeenstapeling van feiten en gebeurtenissen uit verschillende periodes in de geschiedenis van het kuuroord van Spa.

Op basis van dit onderzoek kan worden gesteld dat de zeventiende-eeuwse verbeelding van een 'tolerant kuuroord' geenszins moet worden overdreven. Historici hebben eerder aangetoond dat het prinsbisdom een politieke en religieuze verdraagzaamheid slechts gedeeltelijk institutioneel ondersteunde en dat Spa op vlak van infrastructuur *in se* een katholiek stadje bleef. Protestantse gasten waren welkom, maar hun aanwezigheid werd niet aangemoedigd. Uit dit onderzoek bleek bovendien dat op het niveau van het prins-bisschoppelijke gezag vooral een beschermende politiek werd gevoerd. De eerste zorg bleef de kwetsbare rol van het territorium op het internationale politieke toneel. Dit uitte zich voornamelijk in het stimuleren van wetenschappelijke onderzoek naar de minerale bronnen en het ondersteunen van de bijbehorende infrastructuur. Het stadsbestuur van Spa zette eveneens actief in op het uitvoeren van voorzorgsmaatregelen. Met het afdwingen van *sauvegardes*, het optrekken van een stadsomwalling en het ontkrachten van nieuwtjes over rondwarende epidemieën trachtten de magistraten bewoner en bezoeker te behoeden.

In dit onderzoek bleek dat eerder dan beeldvorming of verbeelding de actieve rol van de bezoeker van belang werd voor de ontwikkeling van het kuuroord, zoals Wechsberger stelde. Het was de bezoeker die zich het gebruik van de ruimte wist toe te eigenen, en in de zeventiende eeuw uitte dit zich vooral in de verschuivingen van de populariteit

85 Ibidem, 359-377.

86 Idem, 'Les actes', 63.

87 Ibidem, 68. Een patagon is een muntenheid die in 1621 in de Zuidelijke Nederlanden onder Albrecht en Isabella werd ingevoerd.

88 Musée de la Ville d'Eaux Spa, manuscript van Arnold de Thier *Livre d'Or de Spa*, f°. 86, 88, 100, 114.

89 O. Smith, 'Spadoise diversions: the waters as an entrepôt', *English Studies* 92 (2011) 523-536, 525.

van bepaalde *prairies* en de onuitgesproken regel de ander in zekere mate met rust te laten. Het was een trend waar in de eerste plaats de bewoners van Spa op wisten in te spelen. Zij vingden de bezoekersstroom op door logies uit te baten, het gebruik en de bescherming van de minerale bronnen te beheren in samenspraak met de stadsmagistraat, door het publiek gebruik te laten maken van braakliggende eigendommen. Enkel en anticipeerden aan het einde van de zeventiende eeuw op de veranderende noden van de kuurgast, bijvoorbeeld met de jaarlijkse opzet van een tijdelijk theater. In tegenstelling tot de sterk door de overheid gecontroleerde Franse en Engelse kuuroorden, zou het prinsbisdom pas aan het begin van de achttiende eeuw actief proberen om met de verfraaiing van Spa en de uitbouw van de baden in Chaudfontaine een verderzetting van de kuur in Aken te voorkomen en de bezoekers binnen de grenzen van het prinsbisdom te houden.⁹⁰ Zo bleek dat de stadsontwikkeling in Spa zich voornamelijk richtte op de medische drijfveer van bezoeken aan kuuroorden, en dat de bloei van Spa tot een modern kuuroord uiteindelijk vlucht nam met het toe-eigenen van de publieke ruimte van het kuuroord door de bezoeker. Een geslaagde strategie, zo blijkt, als na eeuwen de bruisende stad meedingt naar een plaatsje op de UNESCO Werelderfgoedlijst.

90 N. Evrard, 'Chaudfontaine', in: Gobyn (red.), *Te kust en te kuur*, 275-276.

Een nieuwe dialoog met de natuur

De positie van Louis le Roy in de ontwikkeling van natuurlijker openbaar groen in de jaren zeventig

‘Nu keiharde hoekige steden het landschap binnendringen moet de natuur iets terug doen. Met een soort jungletactiek zou de natuur zich in de steden moeten voortwoekeren en zorgen voor kathedralen van bomen, struiken en planten.’¹ Zo lichtte de beeldend kunstenaar, tekenleraar en cultuurfilosoof Louis Guillaume le Roy (1924-2012) in 1970 zijn ideeën over openbaar groen toe. Hij was op dat moment in de media onder de aandacht gekomen door een project in Heerenveen. In de Kennedylaan was Le Roy bezig om van een kilometer lange middenberm een dicht begroeide strook te maken die zich zou moeten ontwikkelen tot een heus woud.

Naar eigen zeggen had Le Roy alle boeken over de sombere toekomst van de natuur op deze wereld gelezen. ‘Dieren sterven uit, planten bestaan niet meer. Maar niemand komt kennelijk op het idee om de oplossing – één van de oplossingen moet ik zeggen – zo dicht bij huis te zoeken,’ zei hij.² Het milieu kon volgens Le Roy alleen worden gered als de mens zich weer bewust werd van zijn onontbeerlijke relatie met de natuur. Le Roy verzette zich tegen de gangbare praktijk, waarin de natuur in bedwang werd gehouden en glad gemaaide gazons, nette bloemborders, plantsoenen en bomenrijen het beeld bepaalden. Door van de natuur zelf uit te gaan en de creativiteit van de bewoners aan te boren, kon volgens Le Roy een rijker en complexer natuurlijk systeem ontstaan, dat in staat was om zichzelf zonder onderhoud in stand te houden.

Le Roy’s project aan de Kennedylaan in Heerenveen bracht een stroom aan artikelen, interviews, debatten en zelfs televisiedocumentaires teweeg.³ Dat zijn ideeën aansloegen blijkt ook uit het feit dat Groningen, Leeuwarden, Eindhoven en Delft halverwege de jaren zeventig allemaal om een Le Roy-tuin vroegen.⁴ Ondertussen werd het Kennedylaanplantsoen een internationaal succes en kreeg Le Roy opdrachten in Brussel, Parijs, Bremen, Hamburg en Kassel. Toch heeft Le Roy’s roep om een alternatieve benadering van natuur in de stad destijds niet de weerklank gevonden waar hij op hoopte. Het merendeel van zijn projecten kende een teleurstellende afloop. Vanaf 1983 liet Le Roy het openbare groen voor wat het was en wijdde hij zich volledig aan een individueel project in Mildam (Friesland) dat inmiddels internationaal bekend staat als de Ekokathedraal.

Le Roy’s ambitieuze Ekokathedraal heeft in de vakliteratuur veruit de meeste aandacht gegeneerd.⁵ Het was een autonoom project, een ruimte waar Le Roy – als

1 L.G. Le Roy in: *Wonen TA/BK* 37:11 (1970) 257.

2 L.G. Le Roy in: *De Tijd*, 30 maart 1970.

3 In 1971 werd de televisiedocumentaire *De tuinen van Louis Le Roy* uitgezonden door de VARA. Het jaar daarop organiseerde dezelfde omroep een openbaar debat over ‘De stellingen van Louis le Roy’. Bovendien ontving Le Roy in 1972 de Zilveren Anjer van het Sint Bernhardfonds (*Leeuwarder Courant*, 18 mei 1972).

4 L.G. Le Roy, ‘Natuur uitschakelen – natuur inschakelen’, *Plan* 7 (1973) 39.

5 J. Woudstra, ‘The Eco-cathedral. Louis le Roy’s expression of a “free landscape architecture”’, *Die Gartenkunst*

kunstenaar – met zijn ideeën over natuur kon experimenteren zonder zich iets van anderen aan te trekken. Dat de literatuur zich tot dit project heeft verenigd, brengt het gevaar met zich mee dat Le Roy als eenling en buitenstaander wordt neergezet en niet in de context van de tuin- en landschapsarchitectuur wordt bekeken. ‘Louis Guillaume Le Roy is opgeleid als beeldend kunstenaar en zijn werk (...) moet vanuit deze optiek worden gezien’, schrijft Piet Vollaard.⁶ Hagen Rosenheinrich maakt van Le Roy een ‘cultuurfilosoof’, beperkt zich tot de theoretisch-filosofisch achtergrond en laat de praktijk volledig achterwege.⁷ In haar doctoraalscriptie ‘Ecologische kunst. Exploitatie van ecologische processen als kunstuiting’ (2006) stelt Manja van Herpen het wel heel scherp: ‘Louis Le Roy is een fenomeen, een Einzelgänger, die wars van stromingen of trends meer dan een halve eeuw aan zijn projecten werkt.’⁸

Toch is het zeer de vraag of deze karakterisering Le Roy’s werk wel voldoende recht doet. Zijn werk en denken waren – zo zal ik in dit artikel betogen – juist diep geworteld in de maatschappij. Essentieel is dat Le Roy er altijd naar heeft gestreefd zijn ideeën toe te passen in de openbare ruimte. Juist deze toepasbaarheid en het feit dat Le Roy wel degelijk aan openbaar groen projecten heeft gewerkt, en daarmee zelfs internationaal succes heeft gekend, is in de geschiedschrijving tot nu toe verrassend onderbelicht gebleven. Rob Hendriks kan zich met zijn artikel ‘Leren van de Kennedylaan’ (2006) tot één van de weinigen rekenen die de projecten uit de jaren zeventig in zijn oeuvre een centrale rol toebedeelt.⁹ Uit vakbladen als *Plan* en *Wonen TA/BK*, waarin gedurende de jaren zeventig vele artikelen over en van Le Roy zijn verschenen, blijkt dat Le Roy destijds een groot en belangrijk aandeel heeft gehad in het denken over openbaar groen.

Hoewel Le Roy op het gebied van openbaar groen autodidact was, volledig zijn eigen gang ging en nauwelijks contact had met tuin- en landschapsarchitecten, kan hij niet zonder meer als eenling worden gezien. Zijn gedachtegoed en projecten pasten in de destijds algemeen groeiende belangstelling voor het natuurlijke milieu. Gedurende de jaren zeventig werd er in het openbaar groen op verschillende manieren gestreefd naar een natuurlijkere inrichting. Inheemse plantensoorten werden populair, het idee dat begroeiing zichzelf ordent vond ingang in de tuin- en landschapsarchitectuur en in nieuw aangelegde woonwijken ontstond behoefte aan avontuurlijker en wilder groen dan voorheen.

In dit artikel zal ik aantonen hoe Le Roy’s gedachtegoed en praktijk zich verhielden tot het toenmalige denken over en de omgang met natuur in de stedelijke omgeving. Door Le Roy’s theorie en praktijk te vergelijken met andere groen-ontwerpen, die ook de natuur centraal stelden of een zekere ‘wildheid’ nastreefden, kan enerzijds worden

20 (2008) 185-202; P. Vollaard, ‘Time-based architecture in Mildam. De ecokathedraal van Louis le Roy (ca. 1970-3000)’, in: E. Boukema en P. Vélez McIntyre (red.), *Louis G. Le Roy. Natuur cultuur fusie* (Rotterdam 2002) 18-26; H. Rosenheinrich, ‘Louis le Roy. Evolutie en maatschappij, orde of chaos?’, in: E. Boukema en P. Vélez McIntyre (red.), *Louis G. Le Roy. Natuur cultuur fusie* (Rotterdam 2002) 46-56.

6 Vollaard, ‘Time-based architecture’, 21.

7 Rosenheinrich, ‘Louis le Roy’, 47.

8 M. van Herpen, ‘Ecologische kunst. Exploitatie van ecologische processen als kunstuiting’ (2006), <http://www.earthpo.com/scriptie/hoofdstuk-3.html> (9 december 2014).

9 R. Hendriks, ‘Leren van de Kennedylaan’, in: Stichting Tijd (red.), *Leven en werken in ruimte en tijd* (Heerenveen 2006) 147-156. In zijn artikel ‘From counter culture to eco-cathedral. The continuing legacy of Louis Guillaume le Roy’ (*Dutch crossing* 27 (2003) 269-280) besteedt Jan Woudstra ook de nodige aandacht aan Le Roy’s projecten uit de jaren zeventig.

aangegeven in hoeverre Le Roy's werk overeenkwam met de algemene tendens en anderzijds worden uitgelicht wat typisch was voor Le Roy. Ik zal drie vergelijkende analyses presenteren: allereerst tussen Le Roy's projecten en heemparken, vervolgens tussen Le Roy's projecten en natuurparken en ten slotte tussen Le Roy's projecten en wijkgroen. Op die manier kunnen we een beter begrip verkrijgen van Le Roy's plaats in de tuin- en landschapsarchitectuur en van de waarde van zijn gedachtegoed voor de hedendaagse samenleving.

Natuur in de stad

Le Roys ideeën sloten nauw aan bij het opkomende milieubewustzijn dat typisch was voor de jaren zeventig. De enorme groei van de bevolking, de economie en de moderne technologie legde een steeds grotere druk op het milieu. In 1962 was Rachel Carson met haar boek *Silent spring* één van de eersten die de wijze waarop de mens omging met de aarde ter discussie stelde. Het motto voorin haar boek sprak heldere taal: 'De mens heeft het vermogen verloren om vooruit te zien en te voorkomen. Hij zal uiteindelijk de aarde vernietigen.'¹⁰ Het jaar 1970 werd uitgeroepen tot het Europees Natuurbeschermingsjaar. Vanaf dat moment begonnen intellectuelen, actiegroepen en politici volop actie te ondernemen tegen de achteruitgang van de natuur en werd een legio aan nieuwe wetten aangenomen op het gebied van milieu.¹¹ De discussie over wilde planten, heemtuincultuur en ecologisch beheer begon vanaf deze jaren een belangrijk deel uit te maken van het denken over natuur in de stad.¹²

Toen de oliecrisis in 1973 extra urgentie gaf aan de waarschuwendende woorden van de jaren daarvoor, nam de algemene belangstelling voor natuur en milieu ongekende vormen aan. Le Roy wilde in die tijd een mentaliteitsverandering bewerkstelligen en dat kon alleen door zoveel mogelijk mensen te bereiken. 'Een motivatie voortvloeiende uit het milieu ligt nu voor de hand,' schreef hij 'omdat juist vanuit die hoek de mensheid direct bedreigd wordt.'¹³ In zijn cultuurfilosofisch boek *Natuur uitschakelen – natuur inschakelen* (1973) betoogde Le Roy dat de houding van de mens tegenover de natuur moest veranderen van een controlerende in een respecterende. Niet spitten, niet sproeien, niet snoeien, was zijn devies: 'Laat groeien wat groeit en beperk het menselijk ingrijpen tot de allernoodzakelijkste handelingen – de natuur ordent immers zichzelf.'¹⁴

Een plantekening in *Natuur uitschakelen – natuur inschakelen* toont in grote lijnen hoe de stad en de directe omgeving volgens Le Roy idealiter opgebouwd zouden moeten zijn¹⁵ De strakke organisatievorm van de stad met daaromheen monoculturen (productiebos, veteelt, landbouw en tuinbouw), sportterreinen en recreatiegebieden moest volgens Le Roy worden aangevuld met een polariserende cultuur, die meer vrijheid, dynamiek en pluriformiteit kende. Hij zag een bufferzone van kleinschalige culturen en volkstuincomplexen voor zich, die middels vegetatiestroken werden verbonden met

10 Citaat van Albert Schweitzer (1875-1965), aan wie *Silent spring* is opgedragen. R. Carson, *Silent spring* (Boston 1962).

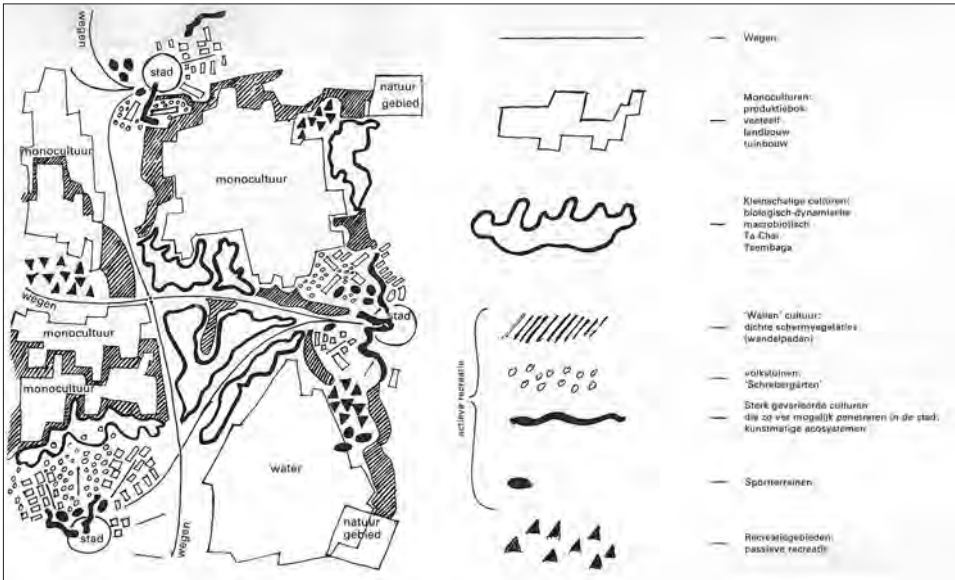
11 E. Tellegen, *Groene herfst. Een halve eeuw milieu* (Amsterdam 2010) 116-121.

12 E. de Jong en M. Dominicus-van-Soest, *Aardse paradijzen. De tuin in de Nederlandse kunst. 1770 tot 2000* (Haarlem 1999) 31.

13 Le Roy, *Natuur uitschakelen – natuur inschakelen* (Deventer 1973) 11.

14 Ibidem, binnenflap.

15 Ibidem, 184-185.

Plantekening van Le Roy's ideale opbouw van stad en omgeving (L.G. le Roy, Natuur uitschakelen – natuur inschakelen (Deventer 1973) 184-185).

natuurgebieden.¹⁶ Le Roy's projecten waren slechts een klein onderdeel van deze veel grotere visie. Zijn 'kunstmatige ecosystemen' verbonden de stad met de kleinschalige cultuur daarbuiten. Op die manier kon de natuur via de vegetatiestroken en volkstuinten uiteindelijk ook de stad binnendringen.¹⁷

Heemparken: nauwkeurige voorbereiding versus improvisatie

In 1973 verscheen er in *Plan* een zeer kritisch artikel van de tuin- en landschapsarchitect L.F.J. Vanderveken over Le Roy's werkwijze en projecten. Hij stelt dat 'de chaos van Le Roy' geen succes kan zijn in stedelijke milieus en trekt de methodes van Le Roy in twijfel.¹⁸ Vanderveken behandelt Le Roy als plantensocioloog¹⁹ en kwalificeert zijn ideeën als 'de natuur zijn gang laten gaan'. Vervolgens stelt hij dat het allemaal niet zo eenvoudig is 'als de heer Le Roy het voorstelt'.²⁰ De natuur houdt zich aan vaste regels. Alleen planten die zich op een specifieke plek thuis voelen, zullen zich daar blijvend vestigen.

Vanderveken zette zijn kritiek kracht bij door een vergelijking met heemparken te maken. In heemparken, zoals het Jac. P. Thijssepark in Amstelveen (1939-1972), werd voor iedere plant nauwkeurig de juiste omgeving gecreëerd. Er werden speciale grondsoorten aangebracht met veel of juist weinig kalk, de waterhuishouding werd aangepast en er werd gezorgd voor veel of juist weinig zonlicht. Pas na dit voorbereidende werk

¹⁶ Ibidem, 134-136.

¹⁷ Ibidem, 138.

¹⁸ L.F.J. Vanderveken, 'De chaos van le Roy kan geen succes zijn in stedelijke milieus', *Plan* 7 (1973) 55-60, 55.

¹⁹ Plantensociologie of vegetatiekunde is de wetenschap die de ordening in de vegetatie en de andere, daarmee samenhangende aspecten van de plantengroei (structuur, successie, verspreiding) als object van onderzoek heeft.

²⁰ Vanderveken, 'De chaos', 56-57.

werd begonnen met planten en zaaien. Een gedegen kennis van botanie, ecologie en plantensociologie was een vereiste voor zowel de voorbereiding als de plantenkeuze. Alleen zo kon volgens Vanderveken de gewenste diversiteit ontstaan.²¹ Le Roy's projecten waren volgens Vanderveken niet meer dan 'verwildeerde plantsoenen waar het onderhoud uit de hand is gelopen'. Omdat Le Roy inheemse, exotische, wilde en gecultiveerde planten door elkaar heen gebruikte, sprak Vanderveken van 'een vreemde mengelmoes'.²² De standpunten van Vanderveken illustreren de polemiek die Le Roy's werk indertijd oproep. Zonder de ideeën en visie van Le Roy echt goed te kennen, werd zijn werk beoordeeld en vaak veroordeeld.

Zowel Le Roy zelf als de ecooloog H. Doing gaven in een reactie op Vanderveken duidelijk aan dat Le Roy's projecten niets met heemparken te maken hadden.²³ Doing merkte op dat de essentie van Le Roy was dat hij improviserend te werk ging. Soms maakte Le Roy weliswaar plantekeningen, zoals voor de tuinen rondom de Regenboogkerk in Leeuwarden (1973), maar hier hield hij nooit aan vast. In plaats van het volgen van zijn tekening voor de Regenboogkerk, begon Le Roy samen met een groep vrijwilligers simpelweg ergens met het bouwen van ruimtelijke structuren en het inzaaien van alle mogelijke plantensoorten. De gerealiseerde vormen werden voortdurend verder ontwikkeld. Op die manier groeide het project gestaag. Omdat Le Roy geen enkele interesse had in het aanleggen van zo natuurgetrouw mogelijke vegetatietypen, maar in plaats daarvan aan de natuur overliet welke planten zich wel of niet zouden vestigen, gebruikte hij alle soorten door elkaar.²⁴ Doing stelde dat Le Roy's methode, waarbij niet werd gewerkt vanuit de kennis van planten, net zo goed zou kunnen leiden tot een hoge diversiteit en interessante ontwikkelingen op het gebied van de ecologie.

Dat Vanderveken Le Roy's projecten, ondanks de enorme verschillen, toch op één lijn zette met heemparken, komt waarschijnlijk voort uit het feit dat in beide type tuinen werd gewerkt vanuit de gedachte dat de inrichting van parken natuurlijker zou moeten worden. Zowel heemparken als Le Roy's projecten werden gekenmerkt door het volledig ontbreken van gazons en kale tuingrond. De tuinen kenden een grote diversiteit en een rijke onderbeplanting waar paden doorheen slingerden. Er werd gestreefd naar een alternatieve benadering van groen om een hernieuwd contact tussen de mens en de natuur te bewerkstelligen. Een theoretische basis voor deze benadering werd gevonden in de plantensociologie. Toch resulteerde dit gemeenschappelijke verlangen naar natuurlijker groen in volkomen verschillende methodes, omdat het verlangen bij Le Roy een volslagen ander uitgangspunt en doel kende dan in veel heemparken het geval was.

Educatie versus participatie

Waarin school dan precies het verschil? De term 'heempark' werd in 1946 geïntroduceerd door de tuin- en landschapsarchitect C.P. Broerse (1903-1995) als benaming voor parken waarin alleen gewerkt werd met inheemse planten.²⁵ Broerse was samen

²¹ Ibidem, 57.

²² Ibidem, 58.

²³ H. Doing, 'Rapport-Vanderveken doet le Roy niet voldoende recht', *Plan* 7 (1973) 61; Le Roy, 'Natuur uitschakelen', 39.

²⁴ Ibidem, 61.

²⁵ J. Woudstra, 'Jacobus P. Thijsse's influence on Dutch landscape architecture', in: J. Wolschke-Bulmahn (red.), *Nature and ideology. Natural garden design in the twentieth century* (Washington 1997) 181.

Jac P. Thijssesepark (foto Anna van Gerve).

met kweker en tuinarchitect Cees Sipkes (1895-1989) en veldbioloog Koos Landwehr (1911-1996) een groot promotor van het aanleggen van heemparken. Alle drie brachten zij vanaf de jaren veertig tot in de jaren zeventig de ideeën die Jac. P. Thijssse (1865-1945) in 1941 in het artikel ‘Instructieve plantsoenen’ uiteen gezet had, in de praktijk.²⁶ In dergelijke plantsoenen kon ‘het publiek, jong en oud, onwetend en ingewijd, het hele jaar gemakkelijk getuige kan zijn van wat in de loop der seizoenen (...) op het gebied van onze inheemse planten- en dierenwereld te beleven valt’.²⁷ Volgens Thijssse zouden in of dichtbij de stad gebieden moeten komen, waar de natuurlijke leefgemeenschappen uit de omgeving zo natuurgetrouw mogelijk werden onderhouden.²⁸ Vanaf de jaren zeventig kregen heemparken steeds meer aandacht.²⁹ De Heemtuin Frankendael in Amsterdam (begin jaren 1970) en de wilde-plantentuin in Lelystad (1978) zijn

²⁶ Thijssse was opgeleid als onderwijzer, maar zijn interesse lag vooral bij de biologie. Vanaf het moment dat Thijssse in 1893 de onderwijzer Eli Heimans (1861-1914) ontmoette, begon een periode waarin ze samen een reeks boeken voor schoolkinderen over leefgemeenschappen publiceerden. Niet de plant stond centraal, maar de omgeving waarin betrekkingen tussen planten onderling, tussen planten en dieren en tussen planten en de overige natuur bestonden. P. Verkaik (red.), *Jac. P. Thijssse. Een leven in dienst van de natuur* (Zutphen 1995) 30 en 35.

²⁷ Thijssse geciteerd in J.A. Nijkamp, ‘Ten geleide’, in: J. Landwehr en J.C. Sipkes, *Wilde plantentuinen* (Amsterdam 1974) 8.

²⁸ J.P. Thijssse, ‘Instructieve plantsoenen’, *Tijdschrift voor Volksbuisvesting en Stedebouw* 24:9/10 (1943) 116-118.

²⁹ Rond 1950 waren er ongeveer tien heemparken in Nederland, rond 1970 was dit aantal verdubbeld en in 1992 waren het er meer dan honderdvijftig. A. Koster, ‘Openbaar groen op ecologische grondslag’ (dissertatie Universiteit van Wageningen 2001) 20, <http://edepot.wur.nl/195741> (19 mei 2014).

voorbeelden van de vele heemparken die destijds werden aangelegd.³⁰ Heemparken hadden primair een educatief karakter. In *Wildeplantentuinen* (1974) beschreef Sipkes een heempark als 'een verzameling in het wild groeiende soorten bijeengebracht om de bezoekers iets te leren en om begrip voor de noodzaak van natuurbescherming wakker te roepen'.³¹ In hetzelfde boek merkte Landwehr op dat het nut van een heempark volgens hem vooral lag in de opvoedkundige functie.³²

De aanleg van heemparken kwam voort uit een belangstelling voor het behoud van een natuurlijk landschap en uit het verlangen om de kennis over wilde planten te vergroten. Le Roy's projecten beoogden iets heel anders: zij kwamen voort uit de wens om een menswaardige samenleving op te bouwen, waarin ruimte bestond voor procesmatige ontwikkelingen en improvisatie.³³ Hij reageerde hiermee op de situatie waarin de samenleving zich op dat moment bevond. 'Een angstwekkende monocultuur!' schreef Le Roy, 'Eindeloze rijen betonblokken, fantasieloos, schaamteloos, meedogenloos! Cultuurwoestijn!'³⁴ De mens leefde volgens Le Roy in een maatschappijstructuur waarin deskundigen en specialisten het voor het zeggen hadden en voor anderen geen ruimte was. Binnen deze strakke organisatievorm was het volgens Le Roy nauwelijks voorstelbaar dat de verloren gegane relatie tussen de mens en zijn natuurlijke omgeving kon worden hersteld.³⁵ Daarom was het zaak om een 'alternatief milieu' te ontwikkelen, een rijkere en dynamischere 'contrawereld', die tegen de huidige wereld van het rechtlijnige denken werd aangelegd en er een contrast mee vormde.

In plaats van door gemeentelijke diensten georganiseerd stadsgroen, wilde Le Roy zones ontwikkelen waarin bewoners zelf voorwaarden konden scheppen voor ecologische ontwikkelingen. Hoewel Le Roy veel waarde hechtte aan het uitgangspunt dat de natuur op geen enkele manier belemmerd mocht worden, betekende dit niet dat de mens zijn handen volledig thuis moest houden. Le Roy zag de mens als onderdeel van het ecosysteem en was er daarom van overtuigd dat de mens het recht had om actief te functioneren binnen natuurprocessen. De mens moest in de visie van Le Roy net als de natuur zo vrij mogelijk worden gelaten en de gelegenheid krijgen om zichzelf te ontwikkelen. Lukrake handelingen van verschillende mensen zouden vanzelf tot een bepaalde vorm van ordening leiden. Het was volgens Le Roy juist de mens die processen op gang bracht en die, door constant te reageren op nieuwe situaties, samen met de natuur een gelaagde, diverse en complexe omgeving kon creëren. Waar de bezoeker in heemparken op de paden moest blijven en nergens aan mocht zitten, werd in Le Roy's tuinen iedereen juist aangespoord om naar eigen inzicht ingrepen te doen. Paden mochten worden verlegd en er mocht naar hartenlust worden gezaaid.

Le Roy's project in de wijk Lewenborg (1973-1983) in Groningen is door de actieve deelname van geïnteresseerden, weliswaar met vallen en opstaan, één van de meest succesvolle projecten geworden. In eerste instantie kwam de bewonersparticipatie langzaam op gang, maar een nieuwe bewoner, een apotheker die tevens treinfanaat was,

30 D. Bakx en W. Niemantsverdriet, *Oasegids. Natuurrijke parken en tuinen in Nederland en Vlaanderen* (Beuningen 2003).

31 C. Sipkes, 'Verrijking-verarming?', in: Landwehr en Sipkes, *Wilde plantentuinen*, 34-36.

32 J. Landwehr, 'Heemparken, theorie en praktijk', in: Landwehr en Sipkes, *Wilde plantentuinen*, 14.

33 L.G. le Roy, 'Onze spectaculaire samenleving', *Plan* 4 (1975) 46-47.

34 Le Roy, *Natuur uitschakelen – natuur inschakelen*, 111.

35 Ibidem, 50.

Le Roy (rechts) aan het werk met omwonenden in Lewenborg (L.G. le Roy, 'Natuur uitschakelen – natuur inschakelen', Plan 7 (1973) 44).

bracht verandering in de situatie. Hij vroeg Le Roy toestemming om een driehonderd meter lange spoorbaan aan te leggen, waarop hij zijn lorrietrein kon laten rijden. De apotheker was een voorbeeld, andere bewoners raakten geïnspireerd, hielpen met het aanleggen van voetpaden en verbonden hun achtertuinjes met het Le Roy gebied. Le Roy merkte achteraf tevreden op: 'Juist door het optreden van de actieve treinfanaat die, samen met de jeugd en ten aanschouwen van de bewoners in de buurt, zich zo volkomen kon uitleven werd een mentaliteitsverandering in de wijk bewerkstelligd.'³⁶ Hierbij moet wel opgemerkt worden dat het project in Lewenborg een uitzondering vormde. Hoewel bij andere projecten op kleinere schaal sprake is geweest van inbreng van omwonenden, kunnen we toch concluderen dat het over het algemeen vooral Le Roy zelf is geweest die aan het werk was. Le Roy had een haast utopische visie van een 'nieuwe mens', die bijzonder bedrijvig was, creatief en op zijn intuïtie vertrouwde. Met zulke hoge verwachtingen van de mens en zijn creatieve potentie is het niet verwonderlijk dat de projecten van Le Roy in de praktijk niet de vorm kregen waar hij op hoopte.

Behoud versus ontwikkeling

Natuurbeheer kon volgens Le Roy op twee manieren plaatsvinden: statisch of dynamisch. Hij stelde dat planontwerpers van tuinen en landschappen vrijwel allemaal uitgingen van een statische benaderingswijze, wat volgens hem betekende dat procesmatige ontwikkelingen werden uitgesloten. De ontwerpers baseerden zich op een vastomlijnd plan dat van tevoren was uitgetekend. Spitten, schoffelen, harken, spuiten, sproeien, knippen en hakken waren noodzakelijk om herovering van de natuur tegen te gaan. Alleen zo kon de 'natuur' er ordelijk en gezond uitzien.³⁷ Op basis van de Engelse bodemkundige Russell en de Franse ecooloog Remy Chauvin, die beiden wezen op de complexiteit van de bodem, vroeg Le Roy zich af of het niet beter was om de menselijke ingrepen tot een minimum te beperken. Want hoe kan ingrijpen verantwoord zijn als het onmogelijk is om de gehele structuur van datgene waarin gewerkt

³⁶ Le Roy, 'Brieven van Louis G. Le Roy', *Plan 5* (1983) 42.

³⁷ Le Roy, *Natuur uitschakelen – natuur inschakelen*, 20.

wordt te kennen?³⁸ In plaats van de natuur in een bepaalde vooraf bedachte vorm te duwen, moest de mens zich in een bescheiden begeleidende houding opstellen.³⁹ Op dit punt verschillen Le Roy's projecten wezenlijk van heemparken.

Volgens Landwehr werden in de meest geslaagde heemparken landschappen nabootst, waarin de bijbehorende plantensoorten zo waren gegroepeerd alsof ze er toevallig terecht waren gekomen. Een heempark moest eruit zien als een landschap dat er altijd al geweest had kunnen zijn.⁴⁰ Het toeval werd in dit geval dus zorgvuldig geënceneerd. Om een dergelijk landschap in stand te houden was bijzonder veel onderhoud nodig. 'Wieden en nog eens wieden. Een vervelende klus zonder einde,' schreef Landwehr.⁴¹ Er moest constant een subtiel evenwicht gehandhaafd worden tussen verschillende plantensoorten. Omdat Le Roy de zelforganisatie van de natuur voorop stelde, maakte hij nooit beplantingsplannen. In zijn projecten kwamen planten daadwerkelijk min of meer toevallig terecht op de plek waar ze stonden.

In feite wordt in heemparken het dynamische karakter van de natuur grotendeels uitgeschakeld. De zelforganisatie van planten krijgt geen kans, omdat een kunstmatig gevormde plantengemeenschap snel zal verdwijnen als deze niet zorgvuldig wordt onderhouden. Wanneer de natuur de vrije hand wordt gelaten, veroveren sommige agressieve plantensoorten hele gebieden en verdwijnen andere. Op dit punt bekritiseerde Landwehr Le Roy. In een interview met *De Volkskrant* in 1974 zei hij dat hij weinig moest hebben van Le Roy's ideeën, omdat iemand die meende dat een grote plantenrijkdom ontstaat als de natuur ongemoeid haar gang kan gaan, niet deskundig is.⁴²

Le Roy gaf in zijn reactie op Vandervekens vergelijking tussen heemparken en zijn eigen projecten aan dat heemparken gevaar liepen een soort musea te worden. Er werd een indruk gegeven van vegetatie die in het verleden in het landschap aanwezig was en dit beeld werd kunstmatig behouden.⁴³ In een heemtuin was het uitgesloten dat de vegetatie zich ontwikkelde tot een climaxvorm, iets waar Le Roy in zijn projecten juist naar streefde. Zo komt het dat de eerder genoemde Kennedylaan in Heereveen onherkenbaar is veranderd ten opzichte van de beginsituatie en nu een strook is met volgroeide bomen die dicht op elkaar staan. Voor de heemparken in Amstelveen is het boekje *Heemparkwandelingen in Amstelveen* (1962), met tekst van Broerse en tekeningen van Landwehr, daarentegen nog altijd heel goed bruikbaar. In heemparken stond behoud voorop, terwijl het bij Le Roy juist ging om ontwikkeling. Dit, en het feit dat heemparken zorgvuldig werden gepland door een deskundige en Le Roy's projecten ontstonden door onderlinge samenwerking tussen de mens en de natuur, maakt dat heemparken een verfijnde compositie in vorm en kleur hebben en dat Le Roy's projecten een stuk ruiger en minder geraffineerd zijn.

Alle verschillen tussen heemparken en Le Roy's projecten kunnen dus worden teruggeleid tot een fundamenteel verschil in denkwijze. Zowel Le Roy als Broerse, Landwehr en Sipkes wilden de complexiteit die inherent was aan de natuur een plaats

38 Ibidem, 21, 23, 30.

39 Ibidem, 4, 45.

40 Landwehr, 'Heemparken', 18.

41 Ibidem, 31.

42 Landwehr geciteerd in: *De Volkskrant*, 17 augustus 1974, in: G. Bekkers, *Jac. P. Thijsse park. Designed Dutch landscape* (Amsterdam 2003) 46.

43 Le Roy, 'Natuur uitschakelen', 39.

Beginfase van de Kennedylaan in Heerenveen (L.G. le Roy, Natuur uitschakelen – natuur inschakelen (Deventer 1973) 59).

De Kennedylaan in 2014 (foto Anna van Gerve).

geven in het openbare groen. In heemparken werd gewerkt vanuit een zo nauwkeurig mogelijk begrip van deze complexiteit. Er werd uitgebreid onderzoek gedaan naar plantengemeenschappen en in welke milieus zij standhielden. Op basis van deze kennis werd zeer zorgvuldig een omgeving gecreëerd. Complexiteit vormde het vertrekpunt van de heemtuin, van daaruit werd gedacht en een esthetisch geheel van wilde planten ontworpen. Le Roy was er daarentegen van overtuigd dat de natuur zo complex was dat het onmogelijk was om de gehele structuur te doorgronden. Omdat de natuur door deze complexiteit in zijn ogen een onvoorspelbaar karakter had, was het niet verantwoord om in te grijpen. Hij verwierp dan ook alle deskundige kennis. Voor Le Roy was complexiteit het eindpunt. Door een continue inbreng van de mens en door de zelforganisatie van de natuur kon in de ruimte en tijd langzaam een zo rijk en complex mogelijk geheel ontstaan.⁴⁴

Natuurparken: de onvoorspelbaarheid van de natuur

In de jaren zeventig deden zich twee gebeurtenissen voor, die de destijds heersende opvattingen over de natuur ontwrichtten.⁴⁵ Tot die tijd stond in de natuurbescherming de menselijke ingreep voorop. De natuur werd gezien als maakbaar en voorspelbaar.⁴⁶ In 1972 en 1973 brachten twee grote stormen enorme schade toe aan de bossen. Er ontstonden duizenden hectaren kale vlakten. Geheel tegen de verwachting in bleek de natuur zich zonder menselijk beheer te kunnen herstellen. De Landelijke Werkgroep Kritisch Bosbeheer (LWKB) greep deze spontane bosontwikkeling aan om een radicale opvatting tegenover de traditionele opvatting te plaatsen. De LWKB pleitte voor meer aandacht voor inheemse soorten en een beperkt menselijk ingrijpen. Ze definieerde een natuurlijk bos als een 'uitgestrekt, samenhangend en vooral zelfregulerend systeem van levensgemeenschappen'.⁴⁷ Hiermee deed zelfregulatie haar intrede als norm voor de natuur en werd de natuur het terrein van specifieke deskundigen; ecologen en biologen.

In 1978 deed zich in de Oostvaardersplassen een soortgelijke situatie voor. In een min of meer vergeten en nog niet drooggevallen deel van de nieuw aangelegde polder in het IJsselmeer was een moerasgebied ontstaan. Een groot deel van de biologen was ervan overtuigd dat het open water na verloop van tijd zou 'verlanden'⁴⁸ en zich uiteindelijk zou ontwikkelen tot moerasbos. Door de onverwachte vestiging van tienduizenden grauwe ganzen, die het gebied al grazende openhielden, ontstond echter een uitgestrekt rietmoeras met een andere samenstelling van soorten dan oorspronkelijk werd gedacht.⁴⁹ Ook deze gebeurtenis, waarin toeval en spontaniteit een grote rol speelden, heeft een aanzienlijke uitwerking gehad op de ideeën over natuurontwikkeling.⁵⁰ Zowel bij de stormschade als bij de Oostvaardersplassen stond een kleine groep biologen

44 L.G. Le Roy, 'Semipermanent', *Plan* 1 (1977) 18; Le Roy, *Natuur uitschakelen*, 131.

45 H. van der Windt en F. Feddes, 'Natuur, stad en land. De EHS als historisch compromis', in: F. Feddes e.a., *Oorden van onthouding. Nieuwe natuur in verstedelijkt Nederland* (Rotterdam 1998) 29.

46 B. Harms, 'De toekomst met open armen. Onzekerheid als bevrijding', in: Feddes e.a., *Oorden van onthouding*, 149.

47 H. van der Windt en F. Feddes, 'Natuur, stad en land. De EHS als historisch compromis', in: F. Feddes e.a., *Oorden van onthouding. Nieuwe natuur in verstedelijkt Nederland* (Rotterdam 1998) 30.

48 Verlanden is een langdurig proces waarbij moerassen, plassen of ondiepe meren langs de natuurlijke weg in land veranderen.

49 Harms, 'De toekomst', 147.

50 Van der Windt en Feddes, 'Natuur, stad en land', 30.

en ecologen op die zich hard maakten voor de zelfbeschikkende natuur.⁵¹ Zij erkenden de onvoorspelbaarheid van de natuur en legden de nadruk op het ontwikkelingsproces in plaats van op een eindresultaat. Natuurlijke processen kregen hierin volop de ruimte en alleen op cruciale momenten werden grote ingrepen gedaan.⁵²

Dit ecologische groenbeheer vond niet alleen ingang in de grotere natuurgebieden, maar ook in de stedelijke omgeving. Zo verscheen er in 1973 in het tijdschrift *Natuur en landschap* het artikel 'Naar meer natuur in tuinen en parken' van de ecooloog Ger Londo. Vier jaar later verscheen van zijn hand het boek *Natuurruinen en -parken* (1977), waarin hij natuurontwikkeling en het verkrijgen van natuurlijke begroeiingen in tuinen en parken toegankelijk maakte voor een groter publiek. Ondertussen zette de Wageningse hoogleraar vegetatiekunde, plantencologie en onkruidkunde Piet Zonderwijk (1924-2006) zich in voor een gewijzigde vorm van het bermbeheer. Niet alleen in tuinen en parken, ook in de bermen langs de wegen moest de natuur weer een plek krijgen. In zijn boek *De bonte berm* (1979) gaf Zonderwijk bekendheid aan dit gewijzigde groenbeleid, dat de groene grasbermen veranderde in natuurstroken met een rijke flora en fauna

Le Roy sloot zich actief bij deze discussies aan. In een interview met het tijdschrift *Wonen TA/BK* zette hij in 1970 uiteen: 'Planten kunnen alleen dan pas goed gedijen als ze in een gemeenschap groeien. Dan ontstaat er ook steeds weer nieuwe aarde door het afsterven van planten en bladeren en door de dierlijke meststoffen van de slakken, die in het niet bespoten groen hun waardevolle werk weer kunnen verrichten. Zo'n leefgemeenschap bestaat uit allerlei kruiden, mossen, varens, heesters, bomen en struiken en planten die in de bomen groeien zoals kamperfoelie en orchideeën.'⁵³ Deze opvatting deelde hij met Londo, die één van de grootste wegbereiders is geweest van het natuurpark. In natuurparken werd net als door Le Roy gestreefd naar een evenwicht tussen planten, dieren, bodem, klimaat en menselijke invloeden, kortom naar een evenwicht tussen de elementen van een ecosysteem.⁵⁴

Hoewel Le Roy en Londo qua algemene opvattingen dicht bij elkaar liggen – dichterbij dan bijvoorbeeld Le Roy en Broerse, Landwehr of Sipkes – pakte Londo Le Roy hard aan in zijn artikel 'Naar meer natuur in tuinen en parken' (1973). Dit kwam onder andere doordat Le Roy bij zijn projecten stevast begon met het creëren van een heuvelachtig landschap van puin. Le Roy's gebruik van puin kwam voort uit het idee dat een zo groot mogelijke gevarieerdheid in reliëf de vorming van microklimaten zou bevorderen. Elke plant heeft een voorkeur voor een bepaalde plaats. Sommige planten houden van zon, andere van schaduw. Sommige planten gedijen goed op vochtige bodem, andere op droge bodem. Hoe meer verschillende microklimaten er in een gebied bestaan, hoe meer verschillende planten zich er zullen vestigen.⁵⁵

Niet lang voordat Londo's artikel verscheen, was er op aanraden van Le Roy een hoop stenen gestort op het landgoed Martenastate bij Leeuwarden.⁵⁶ Dit landgoed had één van de soortenrijkste begroeiingen in Nederland van zogenaamde stinsen-

⁵¹ Ibidem, 31.

⁵² Harms, 'De toekomst', 149.

⁵³ Le Roy in *Wonen TA/BK* 37:11 (mei 1970) 258.

⁵⁴ Doing, 'Rapport-Vanderveken', 61.

⁵⁵ Le Roy, *Natuur uitschakelen*, 6.

⁵⁶ *Leeuwarder Courant*, 26 maart 1974.

planten, voorjaarsbloeiërs zoals anemonen en sneeuwkllokjes die alleen voorkomen bij buitenplaatsen en kastelen. Londo wond zich hierover op en zei dat het absoluut noodzakelijk was dat Le Roy's projecten zich beperkten tot gronden die een geringe ecologische waarde hadden. Het zou immers doodzonde zijn als zeldzame plantensoorten onder het puin werden bedolven. 'Van begroeiingen met zeldzame soorten te geraken tot ruigten met algemene soorten is geen kunst,' schreef Londo: 'Wèl een kunst is de ontwikkeling in omgekeerde richting te laten plaatsvinden.' Als Le Roy werkelijk bezorgd was om het milieu, moest hij zich volgens Londo maar eens op deze laatste kunst gaan richten.⁵⁷

Londo stelde dat op Le Roy's projecten niet het etiket 'natuur inschakelen' of 'ecologisch' zou mogen worden geplakt: 'Een jaarlijks gemaaid hooilandje met spontane vegetatie-ontwikkeling is oecologisch meer verantwoord dan een beplanting die op de wijze van Le Roy naar een climax wordt gevoerd.'⁵⁸ Volgens Londo kon Le Roy's werkwijze alleen leiden tot bosvorming en een woekering van brandnetels en distels. Hierin stond Londo niet alleen. Allan Ruff, die in de jaren zeventig en tachtig een grote rol speelde in het introduceren van het ecologische landschap in het Verenigd Koninkrijk, betoogde in zijn studie *Holland and the ecological landscapes 1973-1987* (1987)⁵⁹ dat Le Roy door een gebrek aan inzicht in de plantenwereld niet in staat was geweest om kunstmatige ecosystemen van enige ecologische waarde te creëren. Volgens Ruff waren Le Roy's projecten zelfdestructief en mondden ze uit in uniformiteit in plaats van diversiteit.⁶⁰

Interessant is dat Londo ondanks zijn hevige kritiek wel degelijk waardering had voor Le Roy: 'De wijze van aanleg waarbij veel kleinschaligheid, smalle kronkelpaadjes, stapelmuurtjes en overig reliëf zijn toegepast en waar ook is gewerkt met bodembedekkende planten, ademt een geheel andere geest dan de meeste parken en verdient zeker navolging.'⁶¹ De waarde van Le Roy lag volgens Londo niet in zijn ecologische benadering, maar in het feit dat hij de eerste in zijn soort was en veel mensen aan het denken zette over andere manieren van omgaan met groen in de stad. Ruff erkende eveneens dat Le Roy's projecten de creativiteit binnen een gemeenschap zouden kunnen aanwakkeren.⁶² De bekende tuinarchitecte Mien Ruys meende in een interview met de *Leeuwarder Courant* in 1973 dat Le Roy weerklank vond 'omdat de tijd er rijp voor is en hij de gave heeft zich te laten horen'.⁶³

Woonwijken in het groen: van zakelijke parkarchitectuur naar ecologische parkarchitectuur

Op het moment dat Le Roy met zijn ideeën voor de Kennedylaan in Heerenveen naar buiten kwam om deze een jaar later, in 1966, in de praktijk te brengen, waren net de eerste delen van het Gijsbrecht van Aemstelpark (1958-1968) in de Amsterdamse wijk Buitenveldert geopend. De ontwerper van het park, Wim Boer (1922-2000), hechtte

57 G. Londo, 'Naar meer natuur in tuinen en parken', *Natuur en landschap* 6 (1973) 180.

58 Ibidem, 176.

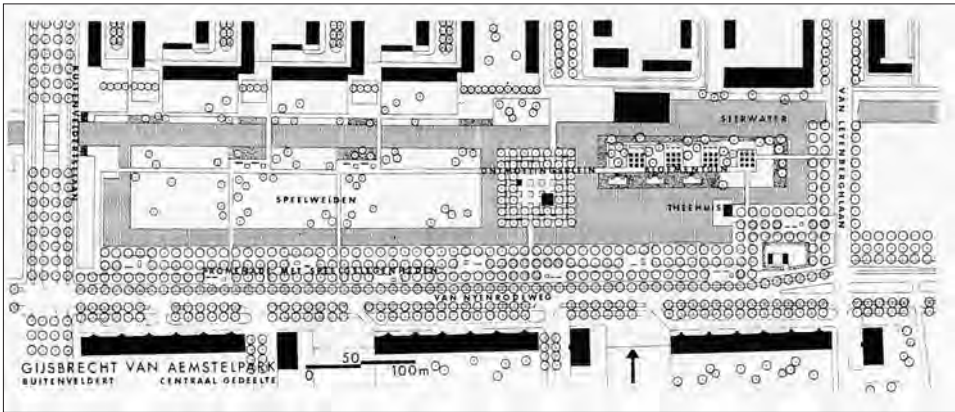
59 Een herziene uitgave van *Holland and the ecological landscape* (1979).

60 A. Ruff, *Holland and the ecological landscapes 1973-1987* (Delft 1987) 36-37.

61 Londo, 'Naar meer natuur', 176.

62 Ruff, *Holland*, 98.

63 Mien Ruys in *Leeuwarder Courant*, 16 juni 1973.

Het middengedeelte van het Gijsbrecht van Aemstelpark (H. Lörzing, Van Bosplan tot Floriade. Nederlandse park- en landschapsonwerpen in de twintigste eeuw (Rotterdam 1992) 28).

grote waarde aan de integratie van stedenbouw en parkarchitectuur.⁶⁴ Hij wilde heldere krachtige bouwblokken beantwoorden met een krachtige groenaanleg. In een land als Nederland, waarin de ‘natuur’ in hoge mate werd beheerst en het landschap een kunstmatig karakter had, lag deze wijze van ontwerpen volgens Boer het meest voor de hand.⁶⁵ Boers ontwerp kenmerkte zich door een strakke, eenvoudige hoofdvorm van rechte lijnen en hoeken. Hij streefde naar eenvoud en efficiëntie; paden maken geen omwegen maar gaan recht op hun doel af en de verschillende functies in het park zijn nauwkeurig van elkaar gescheiden.⁶⁶ Dit was het type openbaar groen waar Le Roy zich het felst tegen verzette. ‘De natuur ordent op vele manieren, maar nóóit op de manier waarop de mens dat (...) doet: de natuur zet nooit iets op één rij,’ schreef hij.⁶⁷ Een groter contrast dan dat tussen de Kennedylaan en het Gijsbrecht van Aemstelpark bestaat haast niet.

Interessant is dat Boer achteraf bekende dat hij van de parkstrook eigenlijk liever een bos had gemaakt, maar dat daarmee in die tijd geen prijsvraag gewonnen kon worden.⁶⁸ In zijn latere ontwerpen kreeg de natuur steeds meer ruimte en gebruikte Boer steeds vaker inheemse beplanting. In het parkontwerp voor het Groene Hart in Kampen (1958-1979) nam Boer bijvoorbeeld een drietal eilandjes met heemparkbeplanting op. De grootste stap nam Boer in de Houtkamp (1963-1981) in Leiderdorp, waar hij het parkontwerp ontwikkelde vanuit ecologische begrippen als ‘zoning’ en ‘overgang’. Niet alleen beplantingsverschillen werden hierdoor bepaald, maar ook de ruimtelijke en functionele opbouw van het park. Dit resulteerde in een park met inheemse beplanting en een grillig patroon van wegen en waterlopen.⁶⁹

De ontwikkelingslijn in Boers parkontwerpen, van een zakelijke naar een ecologische parkarchitectuur, illustreert de algemene ontwikkeling op het gebied van

64 D.C. Louwerse, *Wim Boer. Beschrijving en documentatie van zijn beroepspraktijk* (Wageningen 1982) 6.

65 Ibidem, 5.

66 H. Lörzing, *Van Bosplan tot Floriade* (Rotterdam 1992) 30.

67 Le Roy, *Natuur uitschakelen*, 83.

68 Louwerse, *Wim Boer*, 62.

69 Ibidem, 66.

openbaar groen. Vanaf de jaren zestig werd zowel op het gebied van de architectuur en stedenbouw als op het gebied van het openbaar groen een gebrek aan identiteit, afwisseling en avontuurlijkheid geconstateerd.⁷⁰ In hun boek *Bloemkoolwijken. Analyse en perspectief* (2011) geven Martijn Ubink en Thijs van der Steeg aan dat over het algemeen gesteld kan worden dat in de woonwijken een verschuiving zichtbaar was van gecultiveerd kijkgroen naar ‘een meer ruwe en wilde of “natuurlijke” inrichting’.⁷¹ De ontwikkeling in Boers carrière – van ontwerpen waarin de mensenhand nadrukkelijk aanwezig is naar ontwerpen met een terughoudende vormgeving die zoveel mogelijk recht doet aan het natuurlijke materiaal – is tekenend voor deze verschuiving.

Het landschap als drager van de stad

Onder invloed van het groeiende milieubewustzijn begonnen ontwerpers en bestuurders in de jaren zeventig behoedzamer om te gaan met het landschap. Er ontstonden pleidooien voor het behoud van natuurlijke elementen en voor een stedenbouw die voortbouwde op de geschiedenis van het landschap.⁷² De morfologie van het landschap kon bijdragen aan het scheppen van een afwisselend woonmilieu. Kavelpatronen, bodemeigenschappen, hoogteverschillen, bomenrijen en erfbeplanting, oude boerderijen en historische oriëntatiepunten werden steeds belangrijker bij het bepalen van uitgangspunten voor nieuwe woonwijken.⁷³ In *Natuur uitschakelen – natuur inschakelen* merkte Le Roy op dat het alleen mogelijk was om het groen binnen de stad vollediger te laten functioneren als de groenvoorziening niet pas werd ontwikkeld nadat de stedenbouw al was voltooid. Hij betoogde: ‘Beter is het wanneer de beplanting aan de bouw van steden voorafgaat.’⁷⁴ Hoewel Le Roy deze kans zelf nooit heeft gekregen, zijn er in de jaren zeventig wel degelijk wijken op dergelijke wijze aangelegd.

Het uitbreidingsplan voor Alphen aan den Rijn (1973) van Frits Palmboom was toonaangevend voor een nieuwe benadering waarbij het landschap als drager van de stad werd opgevat.⁷⁵ In zijn artikel ‘Werken vanuit “plek en proces” contra de balletjes, vierkantjes en sterretjes’ (1973) liet hij zien hoe in stadsuitbreidingen een wisselwerking tussen het bestaande en het nieuwe kon ontstaan. In zijn plan voor Alphen aan den Rijn zocht Palmboom aansluiting bij datgene wat al in het gebied aanwezig was. Hierdoor ontstond een plan dat was opgebouwd uit vele kleinschalige ingrepen in plaats van uit enkele grove. De vorm van de uitbreidingen werd sterk bepaald door de loop van de Rijn. Diverse elementen werden behouden, zoals een voormalig jaagpad met een smalle bomenweg erlangs, de boezemsloot van de Oude Rijn naar een molen en een kleine boomgaard. Op die manier ontstond een afwisselend gebied met een rijke geschiedenis, wat zou bijdragen aan de kwaliteit van de woonplek.⁷⁶ Ook in een wijk als de Haagse Beemden (1977, L.J.M. Tummers, F.M. Maas) in Breda werden de bebouwingsmoge-

70 A. Backer e.a., *De natuur bezworen. Een inleiding in de geschiedenis van de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur van de middeleeuwen tot het jaar 2005* (Rotterdam 1998) 51.

71 M. Ubink en T. van der Steeg, *Bloemkoolwijken* (Amsterdam 2011) 117.

72 Ibidem, 75.

73 Ibidem, 76.

74 Le Roy, *Natuur uitschakelen*, 99.

75 Van Es, ‘De geëngageerde jaren zeventig’, 10.

76 F. Palmboom, ‘Werken vanuit “plek en proces” contra de balletjes vierkantjes en sterretjes’, *Wonen TA/BK* 16 (1973) 15-20.

lijkheden afgeleid van de landschappelijke en ecologische condities.⁷⁷ Het agrarische landgoederenlandschap vormde daar het uitgangspunt voor het stedenbouwkundige plan.⁷⁸ In de wijk Beverwaard in Rotterdam werd het agrarische slotenpatroon behouden.⁷⁹ In Seghwaert in Zoetermeer werd het oude polderlandschap doorgezet.⁸⁰

In deze benadering waarbij de morfologie van het landschap als uitgangspunt diende, werd net zoals in Le Roy's werkwijze afstand genomen van rechthoekige gladgeschoren grasvelden met gesnoeide bomen en afgebakende bloembedden en werd gestreefd naar meer natuurlijke elementen in de woonomgeving. In beide gevallen was er bovendien sprake van de overtuiging dat er gewerkt moest worden vanuit het bestaande en niet vanuit een onbeschreven blad. Voor Le Roy betekende dit echter iets anders dan voor mensen als Palmboom. Palmboom inventariseerde zorgvuldig wat er al was en baseerde daarop zijn plan. Le Roy ging heel wat minder behoedzaam te werk. Hoewel hij bestaande begroeiing zeker niet zou weghalen, nam hij deze ook niet bewust op in een plan. Of het al dan niet zou blijven bestaan, werd aan het toeval overgelaten.

Avontuurlijk groen

Naast het bestaande landschap kregen de ontwikkelingsmogelijkheden voor het kind in de vroege jaren 1970 een belangrijke plek in de inrichting van het openbaar groen. Kinderen moesten op avontuur kunnen gaan. In plannen werd gesproken over hutten bouwen, verstoppertje spelen, pootje baden, dieren vangen, fikkie stoken en in de modder rondbanjeren.⁸¹ Tijdens een openbaar debat dat de VARA-TV in overleg met de *Wonen TA/BK*-redactie op 30 maart 1972 organiseerde onder de naam 'De Stellingen van Louis le Roy', werd door een panel van deskundigen op gebieden als stedenbouw, landschapsarchitectuur, biologie en filosofie gesproken over mogelijke ontwikkelingen in de nieuwe stadswijken.⁸² De strekking was dat er in de nieuwe wijken een zee van ruimte was die niet naar behoren ingericht werd. 'Niemandslan kan het weelderige lustoord van de buitenwijkbewoners zijn. (...) Uitbundige volkstuinten en geheime paadjes tussen struiken en bomen monden dan uit bij de ingangen van de woongebouwen. Het paradijs ligt voor de hand,' schreef de redactie van *Wonen TA/BK* in hun verslag van het debat.⁸³

Het hoofd van de stedenbouwkundige dienst in Delft, Thijs de Jong, maakte zich kwaad over de manier waarop de woonomgeving tot stand kwam: 'Er is geen plaats voor rondlummelen, beschut zitten, hoger staan, lager staan, liggen, ergens wachten, ergens overheen lopen, met water klieren, in de bosjes schuilen en nog veel meer zaken.'⁸⁴ In Delft werd op dat moment hard gewerkt aan groengebieden, waarbij standaardoplossingen als gladgeschoren gazons en perken met heesters uit de weg werden

77 N. de Boer en D. Lambert, *Woonwijken. Nederlandse stedenbouw 1945-1985* (Rotterdam 1987) 74.

78 Ibidem, 164.

79 Ibidem, 79.

80 M. van Winsen, 'De gave stad. Cultuurhistorische verkenningen van de wijken in Zoetermeer. Seghwaert' (*Zoetermeer* 2002) 21, http://www.zoetermeer.nl/over-zoetermeer/de-gave-stad_3213/ (10 juli 2013).

81 Ubink en Van der Steeg, *Bloemkoolwijken*, 78.

82 Onder de deelnemers bevonden zich onder andere de tuin- en landschapsarchitect W.C.J. Boer, de bioloog D. Hillenius, de filosoof W. Koerse, econoom J. van der Ven en sociaal-geografe Hedy de Boer-d'Ancona. *Wonen TA/BK* 7 (1972) 157.

83 *Wonen TA/BK* 7 (1972) 155.

84 Thijs de Jong in: *Wonen TA/BK* 7 (1972) 166.

gegaan. ‘Het is bekend dat kinderen juist bij boerenslootjes leuk kunnen spelen,’ zei het hoofd van de plantsoendienst Th.J. Bos tijdens hetzelfde debat, ‘daarom moet je boerenslootjes en verder ook een meer natuurlijke aanplant in de stad terugbrengen.’ In het nieuwste woongebied van Delft, de Buitenhof, was de begroeiing die tijdens de bouw spontaan opkwam als uitgangspunt genomen voor de verdere groenvoorziening.⁸⁵ De plantsoendienst werkte in dit gebied samen met de bewoners.⁸⁶ Het doel van het project was om een natuurlijk en levendig landschap te creëren dat intensiever en diverser gebruikt kon worden dan het traditionele openbaar groen. Kinderen konden overal spelen en werden niet beperkt tot speciaal voor hen ontworpen plekken.⁸⁷

Dat Le Roy’s werkwijze aansloot bij het idee dat kinderen op avontuur moesten kunnen gaan in hun eigen omgeving, blijkt onder andere uit het feit dat hij in het stadsdeel Overvecht in Utrecht werd ingeschakeld als adviseur. De bewoners hadden daar zelf het initiatief genomen om een plantsoen aan te leggen dat hun woonomgeving tot een ‘eigen’ herkenbaar gebied zou maken. Aan de Sjanghaidreef zou een rijk groen gebied komen waar niet gespoten of gemaaid werd en kinderen volop de ruimte kregen om te spelen. Op het terrein werden allerlei oude materialen als afgekeurde trottoirbanden, omgekapte bomen en bielzen gebruikt en werden hoogteverschillen aangebracht. Het werd een grillig en avontuurlijk terrein waar de kinderen uit de buurt dankbaar gebruik van maakten.⁸⁸

Op oppervlakkig niveau komen Le Roy’s projecten vrij aardig overeen met projecten als die in Delft. Ook hij zocht een manier om de woonomgeving weer leven in te blazen en schakelde daarbij de bewoners in. De nieuwe wijken vond hij dood, ongeïnspireerd, dof en vervelend.⁸⁹ De grootste fout was volgens hem de wens om de boel schoon te houden.⁹⁰ Ongetwijfeld zullen veel van de projecten waar kinderen in een stukje wilde natuur de mogelijkheid kregen om vrij te spelen deels geïnspireerd zijn door de projecten van Le Roy. Een onderscheid tussen volwassenen en kinderen maakte Le Roy echter niet. In zijn ogen moest *iedereen* de mogelijkheid krijgen om te spelen. Bovendien waren Le Roy’s beweegredenen en achterliggende gedachten veel breder dan het stimuleren van spel en avontuur. Dit was slechts een klein onderdeel van een veelomvattendere visie op de functie van groen in de stedelijke omgeving. Door de mens, als onderdeel van het ecosysteem, terug in contact te brengen met natuurlijke processen, was een vrij en creatief leven mogelijk. Via het groen kon een nieuwe menselijkere samenleving vorm krijgen.

Conclusie

Le Roy stond in de jaren zeventig niet alleen in zijn wens om de stedeling terug in contact te brengen met de natuur. In heel Nederland werd geëxperimenteerd met natuurlijkere vormen van openbaar groen op basis van ecologische principes. Al deze groenontwerpen werden gekenmerkt door kleinschaligheid, diversiteit en grilligheid.

85 Th.J. Bos in: *Wonen TA/BK 7* (1972) 167.

86 Ruff, *Holland*, 54.

87 *Ibidem*, 56.

88 *Wonen TA/BK 7* (1972) 174-175.

89 *Friese Koerier*, 2 december 1966.

90 *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 februari 1973.

Kinderen spelen op het terrein aan de Sjanghaidreef in Utrecht ('De stellingen van Louis le Roy', Wonen TA/BK 39 (1972) 175).

Er kunnen echter twee belangrijke punten worden aangewezen waarop Le Roy zich onderscheidde van andere types natuurlijker groen.

Allereerst kwamen Le Roy's projecten voort uit een bredere maatschappijkritiek. Zijn ideeën gingen veel verder dan educatie, ruimte geven aan natuurlijke processen, het behouden van natuurlijke elementen in de stad of het bieden van een avontuurlijke omgeving voor kinderen. Zijn verlangen naar een menswaardige samenleving die gekenmerkt werd door vrijheid, dynamiek en pluriformiteit, vertaalde hij in zijn projecten naar bewonersparticipatie, dynamisch natuurbeheer en een streven naar de 'hoogst mogelijke complexiteit'. Door zowel de natuur als de mens hun gang te laten gaan en af te zien van ontwerp en beheersing, zou zich volgens Le Roy een complex systeem kunnen ontwikkelen waarin alle verschillende processen met elkaar verweven waren. Volgens Le Roy was dit zelfregulerende systeem, waarin sprake was van een totale samenwerking tussen planten, dieren en mensen, dé manier om de mens terug in contact te brengen met de natuur. Le Roy's veelomvattende visie op de functie van groen in de stad is ook voor onze tijd waardevol, omdat het allerlei ingangen biedt voor het denken over een toekomst waarin op een duurzame manier wordt omgegaan met de natuur.

Het tweede punt waarop Le Roy zich onderscheidde, is het feit dat hij de mens niet buiten de natuur plaatste maar er integraal onderdeel van maakte. In heem- en natuurparken bestaat een idee van zoiets als de 'ongerepte natuur'. Le Roy maakte de mens juist deelgenoot van ecologische processen. Met name dit aspect van Le Roy's gedachtegoed en praktijk is op het moment uiterst actueel. In de recent uitgebrachte Rijksnatuurvisie 'Natuurlijk verder' (2014) wordt een omslag in denken bepleit: van natuur beschermen tegen de samenleving naar natuur versterken met de samenleving. Door natuur niet te isoleren in reservaten, maar te vervlechten met de samenleving ontstaan volgens de natuurvisie kansen op vernieuwing en maatschappelijke vooruitgang.⁹¹

Uit het voorgaande is gebleken dat Le Roy, ondanks het enthousiasme waarmee hij in eerste instantie door het grote publiek werd ontvangen, behoorlijk wat kritiek te verduren heeft gehad. Deze kritiek kwam met name uit de hoek van ecologen en bio-

91 M. de Groot (red.), 'Rijksnatuurvisie 2014. Natuurlijk verder' (Den Haag 2014), <http://www.rijksverheid.nl/documenten-en-publicaties/notas/2014/04/11/natuurlijk-verder.html> (28 mei 2014).

logen als Londo en Landwehr en professionele landschapsarchitecten als Vanderveken en Ruff. Zij vielen over het feit dat Le Roy weinig gaf om plantenkennis en een in hun ogen 'juiste' toepassing van ecologische principes. De waarde van Le Roy ligt dan ook niet zozeer in de manier waarop hij met planten werkte als wel in de wijze waarop hij een tegenwicht wilde bieden aan een al te strak georganiseerde samenleving die de mens had vervreemd van zijn natuurlijke omgeving. Door de creativiteit van bewoners en de vrije ontwikkeling van de natuur te stimuleren hoopte Le Roy de stad tot een oase te maken.⁹²

92 Le Roy, *Natuur uitschakelen*, 58 en 150.

De ruimtelijke metamorfose van steden na de secularisatie van de kloosters in België van 1773 tot 1860

Herbestemming van kerken en kloosters

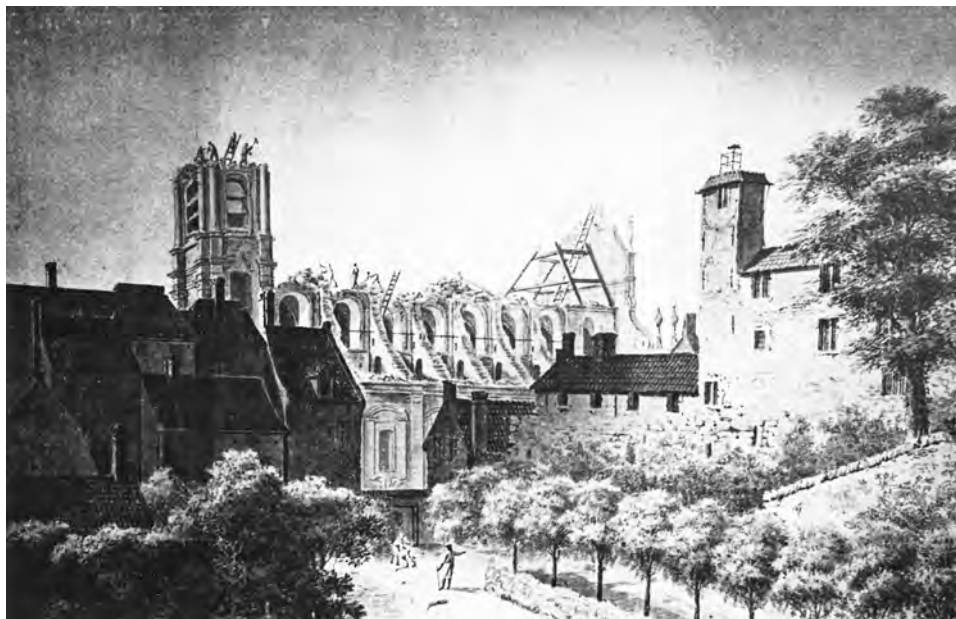
Bijna in heel Europa, zo ook in de Lage Landen, heeft de voortschrijdende secularisering in grote en kleine steden de laatste decennia geleid tot een overschot aan slecht of zelfs ongebruikte stadskloosters, kerken en andere religieuze gebouwen. In de huidige periode van economische crisis leidt dat, samen met de stijgende onderhoudskosten, tot een toenemende behoefte om passende vormen van herbestemming te vinden. Deze moeten recht doen aan de hoge waardering van het onroerend, roerend en immaterieel religieus erfgoed waarmee de maatschappij behoedzaam wil omspringen.

De recente problematiek rondom herbestemming van kerken en kloosters staat – en dat willen sommige beleidsmakers nog wel eens vergeten – in een zeer lange historische traditie.¹ In de tweede helft van de zestiende eeuw werden in de Lage Landen als gevolg van de Reformatie de parochiekerken heringericht voor protestantse erediensten, maar alle religieuze kloosterorden opgeheven.² In steden kregen voormalige kloosterkerken en -gebouwen een nieuwe maatschappelijke functie of verdwenen zelfs geheel om ruimte vrij te maken voor nieuwe bebouwing. Aan het einde van de achttiende eeuw werden in de Zuidelijke Nederlanden als het gevolg van de secularisering onder het Oostenrijkse en daarna het Franse regime alle kloosters afgeschaft. De opheffing zorgde niet alleen voor een (voorlopig) einde van de religieuze instituten maar had, omwille van hun omvangrijke bezittingen, ook aanzienlijke gevolgen voor de ruimtelijke en architectonische inrichting van de stad. In minder dan een halve eeuw veranderde de religieuze materiële aanwezigheid in het stadslandschap volledig: hoewel de meeste parochiekerken overleefden, werden bijna alle kloosters gesloopt of hergebruikt. De stedelijke publieke ruimte werd niet alleen heringericht volgens het dominante rationele en neoclassicistische canon van de moderne stad, maar ze werd ook gesecculariseerd als een expressie van het wereldbeeld van de Verlichting.

Het onderzoeksproject ‘De Herverkavelde Stad, stedelijke transformaties en erfgoedwording na de secularisatie van de kloosters in België vanaf 1773 tot 1860’, dat door het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek is gefinancierd en aan het departement Architectuur van de faculteit Ingenieurswetenschappen van de KU Leuven wordt uitgevoerd, bestudeert de wijze waarop de gesecculariseerde kloosters vanaf het einde van de achttiende eeuw tot na het midden van de negentiende eeuw in België groten-deels uit het stadslandschap verdwenen. Het onderzoek situeert zich in een periode met fundamentele verschuivingen aan het begin van de industriële revolutie en de moderne

¹ Th. Coomans, ‘Reuse of sacred places. Perspectives for a long tradition’, in: Th. Coomans e.a. (red.), *Loci sacri. Understanding sacred places* (Leuven 2012) 221-241.

² H. Janse, *De lotgevallen der Nederlandse kerkgebouwen* (Zaltbommel 1969); C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord. Het Protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* (Zeist 1984).

Sloop van de Jezüietenkerk in Brussel, aquarel uit 1812 (J.H. Plantenga, L'architecture religieuse, (Brussel 1926) 61).

tijd. In de vrijgekomen kloosters werden uiteenlopende functies ondergebracht: van kazernes, gevangenissen en scholen tot opslagplaatsen en fabrieken. De grootschalige herdistributie van onroerend goed was, naar Frederic Antoine, 'een buitengewoon cadeau voor de steden'.³ Het is ook precies in deze woelige context dat de eerste moderne erfgoedwording ontstond en monumentenzorg geleidelijk een factor van belang werd.

In de huidige omstandigheden van ontkerkelijking en grootschalige problematiek van herbestemming van religieuze architectuur kan zeker geleerd worden uit het verleden. Het thema van de opheffing van kloosters en de gevolgen voor het stadslandschap en het erfgoed kan inderdaad rekenen op een toenemende interesse van monumentenzorgers, architectuur- en stadshistorici. Op het internationaal colloquium *Religious Houses. A Legacy* (Montreal 2009), werd niet enkel gepeild naar de huidige herbestemming van stadskloosters, maar werd ook gekeken naar wat er tweehonderd jaar geleden in Europa gebeurde.⁴ In 2014 werden op het tweejaarlijkse congres van de European Association for Urban History (Lissabon) maar liefst twee lange sessies aan de ontwikkeling en de herbestemming van stadskloosters gewijd.⁵

Het project 'De Herverkavelde Stad' ontwikkelt een architectuur- en stadshistorische benadering en heeft een dubbele onderzoeksfocus. De eerste betreft de concrete

3 Fr. Antoine, 'La vente des biens nationaux à la fin du xviiie siècle, nouvelle donne pour la ville', *Articulo* (2009) special issue 1 (digitaal tijdschrift).

4 L. Noppen, M. Drouin en Th. Coomans (red.), *Des couvents en héritage / Religious Houses: A Legacy* (Montréal 2015).

5 'Convent confiscation and disposal and its role in urban change' (main session 29) en 'The urban role of religious houses in a globalised and comparative perspective' (main session 41), *Cities in Europe, Cities in the World – 12th International Conference on Urban History, European Association for Urban History, Lissabon, 3-6 september 2014*.

mechanismen van de materiële en visuele transformatie van de geseclariseerde kloosters in de liberale steden, zowel in het geval van sloop als hergebruik, in de eerste helft van de negentiende eeuw. De tweede onderzoeksfocus betreft de ‘erfgoedwording’ of geleidelijke bewustwording van de erfgoedwaarde van de getransformeerde voormalige kloosters, welke gevoed lijkt te zijn door verhalen over de nationale identiteit die zowel historische monumenten als het katholiek *réveil* bevatten. In de eerste helft van de negentiende eeuw begon er steeds luider verzet te klinken tegen afbraak dat als ‘vandalisme’ werd beschouwd. Als gevolg daarvan ontstond in de jaren 1830 een prille ‘monumentenzorg’ die in de loop van de eeuw een groeiende rol ging spelen. Welke rol speelden verschillende toenmalige actoren, zoals staat, stad, immobiliënmaatschappijen en particuliere investeerders, in processen van herbestemming, sloop, herinrichting van de gebouwde ruimte? En, in hoeverre leidden de specifieke politieke, sociaal-economische en ruimtelijke contexten van de steden tot verschillende uitkomsten in de stedelijke ruimte?

Het ‘naleven’ van stedelijke kloostergebouwen

De afschaffing van de kloosters in de Zuidelijke Nederlanden kreeg gestalte in een tijdsbestek van minder dan vijftientig jaar (1773-1796). Het proces voltrok zich in drie stappen. Allereerst besloot keizerin Maria Theresia op 2 september 1773, ingegeven door de pauselijke bul *Dominus ac redemptor* van Clemens XIV, de jezuïetenorde te verbieden.⁶ Vervolgens werden in de jaren 1783-1785 onder keizer Jozef II in totaal 163 contemplatieve kloosters gesloten. De afschaffing van deze als ‘zonder nut’ beschouwde kloosterorden paste in de economische strategie van de verlichte keizer: de kerkelijke bezittingen, ook de ‘dode hand’ van de Kerk genoemd, belemmerden de belastingopbrengsten en daarmee de belangen van het volk.⁷ Ten slotte besloot het Franse Directoire per 1 september 1796 (15 fructidor, jaar IV) tot de opheffing van alle nog overgebleven kloosters en abdijen. In de moderne staat, gebaseerd op het principe van ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’, was geen plaats meer voor de geprivilegieerde kloosters.

Het onderzoek naar de geschiedenis van stedelijke kloosters kent een lange traditie in verschillende kunst- en cultuurhistorische disciplines. Het thema past uiteraard ten eerste in de religieuze geschiedschrijving, waarbinnen religieuze instituten vanouds veel aandacht krijgen.⁸ Dit resulteerde onder meer in kloostermonografieën waarin de geschiedenis van het instituut vanuit multidisciplinaire invalshoek een ‘histoire totale’ biedt. Deze syntheses bevatten in de beste gevallen ook architectuur- en bouwhistorische bijdragen. De opheffing van het klooster in de Oostenrijkse of Franse tijd vormt echter meestal het eindpunt van de studie.⁹ Wat na het opheffen van de kloosterorde

6 A. Deneef e.a. (red.), *Les Jésuites belges 1542-1992. 450 ans de Compagnie de Jésus dans les provinces belgiques* (Brussel 1993).

7 P. Lenders, ‘Trois façons de gouverner dans les Pays-Bas autrichiens’, in: R. Mortier en H. Hasquin (red.), *Unité et diversité de l’empire des Habsbourg à la fin du XVIIIe siècle* (Brussel 1988) 41-53.

8 M.F. Van Dijk, J. De Maeyer en M.-É. Henneau, ‘Historiografie en onderzoeksperspectieven van ordes en congregaties op het grondgebied van de Zuidelijke Nederlanden/België’, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 86 (2008) 765-768.

9 Bijvoorbeeld de reeks van het Centre national de recherche religieuses: *Monasticon Belge*, 8 delen (Brugge/Luik 1890-1993), alsook de publicaties en tentoonstellingen rond kloostergeschiedenis onder impuls van rijksarchivaris Ernest Persoons in de jaren 1987-2002.

met de gebouwen en het terrein gebeurde, is nog amper onderzocht – afgezien van een gering aantal kloosterorden dat de godsdienstig vijandige tijd kon overbruggen en in het jonge Belgische koninkrijk haar plek in de stad kon heroveren. Het *Nachleben* van de kloosters en hun terreinen, ofwel het voortbestaan van de gebouwen in een veranderde stedelijke context, is hierdoor grotendeels onderbelicht gebleven.

De sociaaleconomische historici van de moderne tijd hebben royaal aandacht besteed aan de gevolgen van de kloosterafschaffingen onder Maria Theresia en Jozef II. Zeker de verkoop van de genationaliseerde goederen in de Franse tijd vormt een geliefd thema van onderzoek. De problematische staatsfinanciën leidden vanaf 1796 tot een grootschalige verkoop van de nationale domeinen – waarvan de voormalige kloosterterreinen een belangrijk deel vormden – die resulteerde in een ‘ongeevenaarde overdracht van onroerend goed’.¹⁰ Economische thema’s en processen van sociale stratificatie voeren in deze studies de boventoon.¹¹ De verkoop van openbare goederen wordt vaak beschouwd als indicator van de sociale verhoudingen en veranderingen in de laat achttiende-eeuwse maatschappij zoals de emancipatie van de bourgeoisie, de oude elite of de boeren.¹²

De omgang met onroerend erfgoed en het urbanistische aspect zijn in het kader van de verkoop van de nationale domeinen echter nog amper onderzocht. In hun overzichtswerk over de verkoop van de nationale domeinen stellen Bernard Bodinier en Eric Teyssier: ‘La conséquence la plus importante de ces ventes particulières est qu’elles modifient parfois profondément l’urbanisme de certaines villes épiscopales ou parlementaires. (...) En dehors de cet aspect important et encore mal exploité (...), la vente des biens nationaux inclut certains bâtiments possédant une valeur pour l’histoire du patrimoine’.¹³

De vroegnegentiende-eeuwse architectuurgeschiedenis staat traditioneel in het teken van architectuurstijlen en het debat tussen rationalisme en romantisme.¹⁴ In zijn recente synthese over het ‘verfranse’, neoclassicistische, Brusselse stadslandschap, wijdt Christophe Loir slechts drie pagina’s aan de ontkerkelijking van de stedelijke ruimte.¹⁵ In het kader van de constructie van de culturele identiteit en natievorming, raakte het stijldebat ook aan de wijze waarop de overheid en groepen in de samenleving een stijl als identiteitsdrager gingen promoten.¹⁶ Naast stijlanalyse en de gebruikelijke monografieën over kerken, stadhuisen, kastelen en huisvesting, besteedden architectuurhistorici steeds meer aandacht aan ‘nieuwe’ typologieën van de negentiende eeuw zoals schoolgebouwen, universiteiten, musea, gevangenissen, rechtbanken, schouwburgen, administratiegebouwen enz.¹⁷ Deze aandacht voor nieuw gebouwde instituties verhult

10 B. Bodinier en E. Teyssier, *L'événement le plus important de la Révolution. La vente des biens nationaux (1789-1867) en France et dans les territoires annexés* (Parijs 2000).

11 H. Houtman de Smedt, ‘Symbolische leegverkoop of monopoliespel?’, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 14 (1997) 108-122.

12 Antoine, ‘La vente des biens nationaux’.

13 Bodinier en Teyssier, *L'événement le plus important*, 415.

14 I. Bertels en B. Tritsmans, ‘Stad en architectuur. Recente evoluties in het historisch onderzoek naar stedelijke architectuur in het negentiende-eeuwse België’, *Stadsgeschiedenis* 5 (2011) 93-106.

15 C. Loir, *Bruxelles néoclassique. Mutation d'un espace urbain 1775-1840* (Brussel 2009) 162-164.

16 H. Stynen, *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België, 1835-1940* (Brussel 1998).

17 Bijvoorbeeld: M. Buyle (red.), *Architectuur van Belgische hospitalen*. M & L cahier 10 (Brussel 2005); B. Mihail,

echter dat herbestemming aanvankelijk een zeer belangrijke rol speelde in de facilitering van de nieuwe instellingen.

‘De Herverkavelde Stad’

Het onderzoeksproject ‘De Herverkavelde Stad, stedelijke transformaties en erfgoedwording na de secularisatie van de kloosters in België vanaf 1773 tot 1860’ bestudeert het lot van de gebouwen en terreinen van de opgeheven kloosterorden in België (voormalige Zuidelijke Nederlanden) in de periode 1773-1860. Twee doelstellingen, die beide nieuw licht beogen te werpen op stedelijk beleid in de liberale eerste helft van de negentiende eeuw, staan in dit project centraal.

De eerste doelstelling betreft, zoals hierboven reeds aangestipt, de mechanismen van de materiële en visuele stedelijke transformatie. Nadat de kloostercomplexen aan het einde van de achttiende eeuw door de kloosterlingen verlaten werden, gingen ze in een gewijzigde context een nieuwe toekomst tegemoet. Afhankelijk van de publieke of private ontwikkelaar van het terrein waren er verschillende scenario’s mogelijk. Tal van ensembles werden hergebruikt voor de nieuwe instituties van de lekenstaat zoals rechtbanken, kazernes, scholen, ziekenhuizen, weeshuizen, gevangenissen en dergelijke. Vele andere werden door particulieren getransformeerd voor industrie of huisvesting. In het geval van sloop werden ze vervangen door nieuw stedelijk weefsel; van private huisvestingsprojecten en nieuwe publieke ruimte (straten, parken en pleinen) tot prestigieuze gebouwen voor de nieuwe elite (theater, botanische tuin). Het speculatieve karakter van de investeringen zorgde ervoor dat de goederen van hand tot hand gingen. De voortgaande recyclage resulteerde in een proces van degradatie dat dikwijls eindigde met sloop. Het kwam vaak voor dat gebouwen verschillende keren van eigenaar veranderden, meermaals gerecycleerd werden om uiteindelijk toch gesloopt te worden. Dit onderzoeksproject tracht de grote verscheidenheid aan scenario’s te categoriseren en te verklaren. In hoeverre speelde de morfologie en staat van de kloostercomplexen een rol in de ontwikkeling? Waren bij de functionele en ruimtelijke (re)organisatie enkel pragmatische aspecten van belang of moest deze ook overeenstemmen met neoclassicistische archetypen?¹⁸ Was de keuze voor een locatie toevallig of het resultaat van een specifieke stedelijke strategie? Werd de keuze mede bepaald door de bestaande stedelijke ruimte, zoals de ligging van het klooster ten opzichte van de wegen, waterwegen of het centrum? En in hoeverre speelde de lokale bestuurlijke organisatie een rol in de herbestemming van de kloosterterreinen?

De tweede doelstelling van het onderzoeksproject is om de afbraak van de kloosters te plaatsen in de toenmalige discussie omtrent monumentenzorg en ‘vandalisme’. De abdijen, kerken en kloostergebouwen, die vandaag de dag met veel zorg worden behouden, genoten aan het einde van de achttiende eeuw geen enkele vorm van wettelijke bescherming. Private investeerders sloopten dikwijls de in hun handen gekomen kloosters, om met de verkoop van bouwmaterialen alvast een deel van hun verwervingskos-

Het militair erfgoed. Brussels hoofdstedelijk gewest. Stad van Kunst en Geschiedenis 10 (Brussel 2010); I. Bertels, ‘Een slecht gesteld schoolvertrek maakt de goede inrigting van het Schoolonderwijs onmogelijk ... De Dienst voor werken en de Antwerpse stedelijke gebouwen voor lager onderwijs, 1815-1880’, *Bijdragen aan de Geschiedenis* 87 (2004) 401-437; A. Van Loo (red.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden* (Antwerpen 2003); Fr. Dierkens-Aubry en J. Vandenbreeden, *Le XIXe siècle en Belgique. Architecture et intérieurs* (Brussel 1994).

¹⁸ J.N.L. Durand, *Précis des leçons d’architecture données à l’école royale polytechnique* (Parijs 1802).

ten terug te winnen.¹⁹ Het primaat van een dergelijke pragmatische en economische rationaliteit heeft zonder twijfel in zeer veel gevallen het vaak droevige lot van de kloosters bepaald. Het is evenwel moeilijk voor te stellen dat de sloop van de kloosters in een atmosfeer van totale onverschilligheid verliep. De gebouwen waren niet alleen generaties lang beeldbepalend geweest voor de straat, wijk of zelfs de hele stad, maar bekleedden ook een spirituele en maatschappelijke functie. Een jaar na het Concordaat van 1801, verdedigde Chateaubriand in *Génie du christianisme* de civiliserende kracht, de kunst en het erfgoed van het christendom.²⁰ Met de oprichting van de Koninklijke Commissie voor Monumenten in 1835, kende België in navolging van Frankrijk al zeer vroeg een institutioneel initiatief om monumenten te beschermen.²¹ Vanaf dat moment werden die kloosters, die de voorgaande periode van grote sloop hadden overleefd, in toenemende mate gezien in het licht van hun monumentale waarde. Welke rol speelden deze kloosters in eventuele debatten binnen de Koninklijke Commissie voor Monumenten? Wanneer en op welke wijze wordt het argument ‘monumentenzorg’ gebruikt in de correspondentie van gemeentelijke diensten of gemeenteraden? Welk verhaal vertellen literatuur, reisgidsen en eigentijdse beschouwingen over de kloosters? Welke rol speelden de religieuze orden en instituten in het katholieke *réveil* en de (vroeg) discussies rond herwaardering van de gotische bouwstijl?

Een unieke combinatie van historische factoren maakt dat de Belgische steden zich bij uitstek lenen voor een systematisch onderzoek naar de gesecculariseerde kloosters. In de Zuidelijke Nederlanden was in de eerste plaats een sterke dichtheid aan steden waarin de religieuze orden zich vanaf de middeleeuwen hadden gevestigd. In tegenstelling tot de Republiek der Verenigde Nederlanden waar vanaf 1580 kloosters gesecculariseerd werden, versterkte de contrareformatie de aanwezigheid van kloosters in de Zuidelijke Nederlanden. De opeenvolgende overheersing van de Oostenrijkers (1713-1792/1794), de Fransen (1792/1794-1815) en de Nederlanders (1815-1830) biedt bovendien een historische context die uniek is in Europa, en reikt een interessante mogelijkheid aan om de impact van regimewisselingen op het stedelijk beleid te onderzoeken. België stond voorts aan de wieg van de industriële revolutie op het Europese continent waardoor de regio in korte tijd uitgroeide tot één van de meest verstedelijkte gebieden. Deze dynamiek manifesteerde zich grotendeels binnen de stadscentra omdat militaire en juridische restricties tot ca. 1860 uitbreidingen buiten de middeleeuwse omwallingen verhinderden.²² Ten slotte waren in België het begrip ‘vandalisme’ en de daaraan gekoppelde erfgoedwording in vergelijking met andere Europese landen vroeg aanwezig en nauw verweven met de ontwikkeling van een nieuwe nationale identiteit.²³

Het onderzoek spijst zich toe op de drie casussteden Brussel, Antwerpen en Brugge. Deze steden kunnen bogen op een rijk religieus verleden en beschikten rond 1773 over respectievelijk 24, 35 en 35 kloosters, abdijen en begijnhoven.²⁴ Als administratieve

19 Bodinier en Teyssier, *L'événement le plus important*.

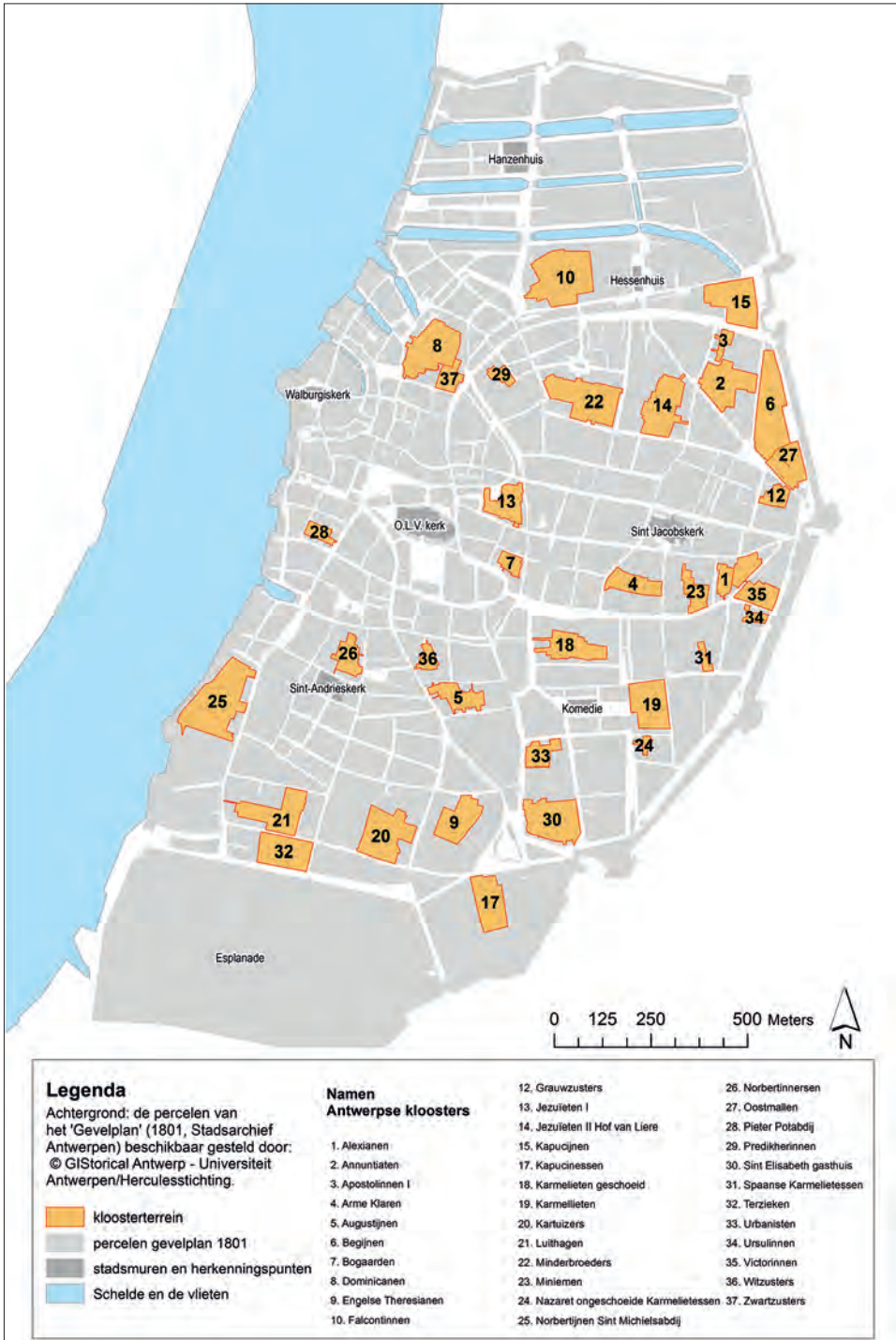
20 Fr.-R. de Chateaubriand, *Génie du christianisme* (Parijs 1802).

21 Stynen, *De onvoltooid verleden tijd*, 13-71.

22 Y. Segers, ‘Een omstreden verbruiksbelasting. De stedelijke octrooien in België (1799-1860)’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 30 (2000) 325-369.

23 Stynen, *De onvoltooid verleden tijd*, 73-117.

24 V. Vermandel, E. Weyns, St. Van Bocxlaer en Th. Coomans, ‘Kaartenreeks. Repertorium, chronologie en lokalisering van kerken, kloosters en kapellen in het Brussels hoofdstedelijk gewest’, *Erfgoed Brussel* 13 (2015) 35-

Stadsplattegrond van Antwerpen eind achttiende eeuw, met de locatie van alle kloosters (RK, © GISHistorical Antwerp - Universiteit Antwerpen/Herculesstichting).

centra van de nationale (Brussel) en departementale hoofdsteden en brandpunten van ontwikkelingen in het economische, politieke en culturele leven vormen ze interessante casussen. Het was juist in deze steden waar industriële en infrastructurele ontwikkeling alsook nieuwe stadsverfraaiingsprogramma's voor een hoge stedelijk dynamiek zorgden (Antwerpen en Brussel) dat ideeën rond monumentenzorg het eerste voet aan de grond kregen.²⁵ De keuze voor deze casussteden is mede gebaseerd op de ontsluiting van de archivalische bronnen. Uiteraard komen ook de industriesteden Gent en Luik, alsook Mechelen en Leuven, twee steden met bijzonder belangrijke religieuze aanwezigheid, in aanmerking voor de studie, maar deze zullen bij een uitbreiding van het onderzoek betrokken worden.

Voormalige kloosters en stedelijke metamorfose: zeven scenario's

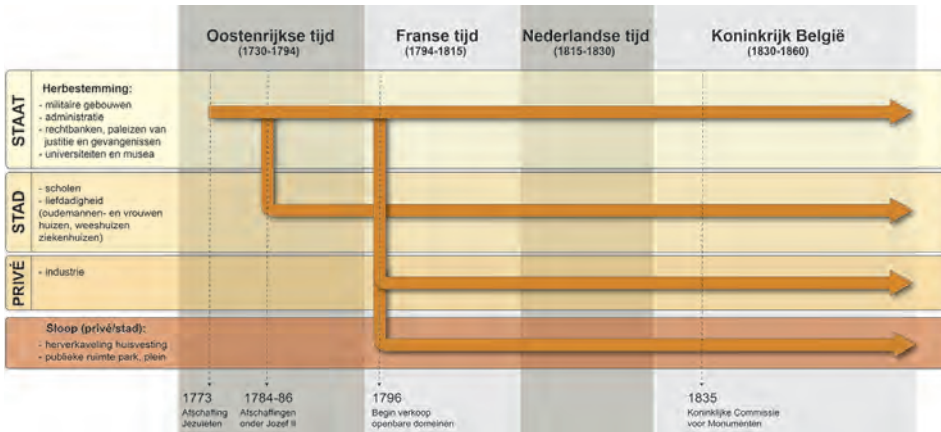
Wat was het lot van de kloosterterreinen in Belgische steden? De voorbeelden in de literatuur geven een indruk van mogelijke ontwikkelingstrajecten, maar zoals reeds aangehaald is een poging om deze met elkaar in verband te brengen nog nauwelijks ondernomen.²⁶ De matrix is een eerste poging om tot een meer gestructureerde duiding van het herbestemmingsfenomeen te komen. Horizontaal staan de staat, de stad en particulieren als de belangrijkste promotoren, alsook de nieuwe functies die met de voormalige kloosters geassocieerd kunnen worden. Uiteraard worden deze categorieën in de loop van het onderzoek verfijnd naar de betrokken stedelijke of landelijke instellingen, private ondernemers en investeringsmaatschappijen en dergelijke. Verticaal is een tijdslijn weergegeven die de verander(en)de context in de opeenvolgende regimes suggereert. Zeven herbestemmingsscenario's van voormalige kloosters kunnen worden gedefinieerd, soms gecombineerd in tijd en ruimte, soms opeenvolgend. Hieronder zullen deze scenario's worden toegelicht, die een indruk bieden van de grote diversiteit aan functionele en materiële transformaties van de kloosterterreinen.

Scenario één: militaire herbestemming door de staat. Door de constante aanwezigheid van het leger in de steden ten gevolge van de gespannen geopolitieke situatie in een groot deel van de onderzoeksperiode, was de ingebruikname van de voormalige kloosters door militairen een veelvoorkomende herbestemming. Naast functies als kazernes – die de druk op de lokale burgerij in verband met de inkwartiering van soldaten verminderde – herbergden voormalige kloosters ook andere aan het leger gerelateerde functies, zoals arsenalen, militaire hospitalen, bakkerijen, stallen en salpetermagazijnen. Kazernementen in Brussel zijn illustratief voor het belang van kloosters in de facilitering van het leger: de vier grote kazernes van de hoofdstad waren, vanaf de Oostenrijkse periode tot 1852, met uitzondering van het oude kasteel van Ansillon, on-

47. M. Ryckaert, *Brugge* (Brussel 1991) 179-205; G. Bedeer en L. Janssens, *Antwerpen, 1200-1800. Steden in Beeld 1* (Brussel 1993) 58-70.

25 Zie voor Brugge: L. Van Biervliet, 'Leven en werk van W.H. James Weale, een Engels kunsthistoricus in Vlaanderen in de 19de eeuw', *Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten* 55 (1991) 1-243.

26 Voor andere steden, zie onder meer: J. Dambruyne e.a., *Een stad in opbouw. 2: Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913* (Tielt 1992); H. De Nijn, 'Ontwikkelingen in het Mechelse stadsbeeld, 1750-1850. Bijdrage tot de studie van ruimtelijke ordening', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 14 (1997) 142-170; M. Ryckaert, *Brugge. Historische stedenatlas van België* (Brussel 1991); F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (Antwerpen 1933-1949) passim; G. Bedeer en L. Janssens, *Antwerpen, 1200-1800* (Brussel 1993).

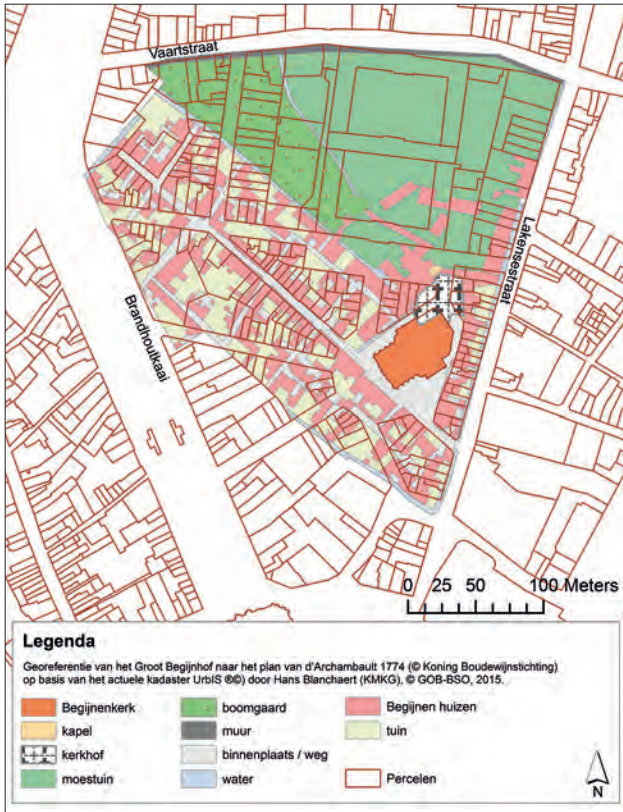
Scenario's voor herbestemming/sloop van stedelijke kloosters (RK).

degebracht in kloosters van de annuntiaten, de lorreinen en Sint-Elisabeth.²⁷ Hoewel reeds in de late jaren 1820 plannen werden gemaakt voor een nieuw militair kwartier, verlieten de soldaten de kloosters pas met de bouw van het Klein Kasteeltje in 1852. Vermeldenswaardig is dat in de Franse decreten die het kazernement in Brussel regelden, nergens sprake is van de bouw van nieuwe kazernes.²⁸ Stadsarchieven in Parijs en Den Haag, bewaren plannen van militaire architecten voor de herinrichting van kloosters en de bouw van moderne kazernes op voormalige kloosterterreinen. Dit is op zich een specifiek onderwerp binnen het algemene onderzoek.

Scenario twee: rechtbank, gevangenis en andere nieuwe staatsinstellingen. De staat werd ook verantwoordelijk voor nieuwe instituties, zoals administraties, rechtbanken, gevangensissen, universiteiten en departementale musea. Voor de huisvesting van deze nieuwe diensten werd opnieuw volop gebruik gemaakt van afgeschafte kloosters. In Brussel werd in 1812 de kerk van de jezuïeten afgebroken, waarmee de barokke pronkgevel en toren uit de skyline van de hoofdstad verdwenen. Een publieke ruimte, het Gerechtsplein, werd op de plaats van de kerk aangelegd terwijl de klooster- en collegegebouwen als justitiepaleis werden herbestemd. Aan de pleinkant werd een nieuwe neoclassicistische tempelgevel gebouwd. In Gent bouwde de Belgische staat in de jaren 1836-1846 een nieuw gerechtshof op de gronden van het voormalige recollettenklooster in het hart van de stad. Ook universiteitsgebouwen werden op kloostersites opgetrokken. In Gent werd de in 1773 afgeschafte jezuïetenkerk aan de Voldersstraat in 1800 gesloopt en in 1819-1826 vervangen door de neoclassicistische aula van de door koning Willem I opgerichte universiteit. Deze prestigieuze staatsopdrachten geven duidelijk weer hoe de metamorfose van de stad zich door de vier opeenvolgende politieke regimes ontwikkelde. Het nieuwe rechtsstelsel had ook behoefte aan gevangensissen en penitentiaire inrichtingen. Kloosters konden tijdelijk als gevangenis dienen,

²⁷ Cl. Sorgeloos, 'De staat van het kazernement te Brussel in 1848 en de bouw van het Klein Kasteeltje', *Gemeentekrediet van België* (1981) 37-52.

²⁸ Frans decreet, gepubliceerd in oktober 1796.

Het gebied van het oude begijnhof in Brussel (naar d'Archambault 1774), maakte bijna volledig plaats voor nieuwe stedelijke verkeveling. De voormalige moestuin gaf plaats aan het 'rationele' gebouw van het Grootgodshuis in 1824-1827 (H. Blanchaert en RK).

maar snel werden moderne gevangenissen op kloostersites opgetrokken.²⁹ Zo werd in 1811 het Karmelietenklooster in Brussel met de grond gelijk gemaakt en de 'Prison des Petits Carmes' gebouwd volgens de rationele ontwerpprincipes van de Franse architect Jean Nicolas Louis Durand.

Scenario drie: stadsinstellingen voor onderwijs en gezondheidszorg. Indien de staat niet geïnteresseerd was, gingen de voormalige kloosters vaak naar de stad die nood had aan gebouwen omwille van haar nieuwe verantwoordelijkheden inzake onderwijs en gezondheidszorg. Als gevolg van de secularisatie van de kloosters moest de overheid de liefdadigheid en het onderwijs op zich overnemen. De afschaffing van de jezuïeten in 1773 was een eerste stap geweest naar een modern openbaar onderwijs en de stichting van de Theresiaanse colleges in 1777.³⁰ In 1794 werden zelfs deze colleges samen met alle andere klooster- en religieuze scholen vervangen door een nieuw onderwijssysteem.³¹ Ook het stedelijk kunstonderwijs werd in voormalige kloosters gevestigd.

²⁹ M. Foucault, *Surveiller et punir* (Parijs 1975).

³⁰ Deze nieuwe colleges vestigden zich soms in de gebouwen van de afgeschafte jezuïeten, zoals bijvoorbeeld het atheneum van Namen: L.Fr. Genicot en Th. Coomans, 'Les bâtiments des Jésuites à Namur aux XVIIe et XVIIIe siècles', in: *Les Jésuites à Namur, 1608-1773. Mélanges publiés à l'occasion des anniversaires Ignatiens* (Namen 1991) 99-173.

³¹ A. Sluys, *L'enseignement en Belgique sous le régime français* (Brussel 1898).

Zo verhuisde de Academie voor Schone Kunsten van Antwerpen naar het voormalige minderbroedersklooster waarvan de pandgangen werden bewaard; in 1839-1843 werd op de site van de gesloopte kerk een tentoonstellingsgebouw opgetrokken.³²

Tot het einde van het Ancien Régime was het merendeel van de ziekenhuizen, weeshuizen, oude mannen- en vrouwenhuizen immers in handen van religieuze ordes. Deze massale overname en stichting van de openbare bijstand verplichtte de overheid om bestaande gebouwen te gebruiken. Het is pas een of twee generaties later dat de sector op een rationalistische manier geherstructureerd werd en nieuwe gebouwen optrok. In dat opzicht is het meest opmerkelijk gebouw in België het Grootgodshuis van Brussel. Dit neoclassicistisch ensemble met twee rechthoekige binnenplaatsen en symmetrische vleugels weerspiegelt het rationeel ontwerp van de Franse architect Durand. De bouw werd in 1824-1827 door de stad Brussel gefinancierd door de verkaveling van het oude begijnhof. Zo ontstond een nieuwe, rationele en moderne wijk in het hart van de hoofdstad waarvan het neoclassicistische godshuis en de barokke begijnhofkerk de kern vormen.³³

Scenario vier: verkaveling door stad en private partijen. Speculatieve ondernemingen veroorzaakten de sloop van veel kloostergebouwen.³⁴ De stad investeerde in nieuwe publieke ruimtes en particulieren trokken nieuwe huizen op volgens de stedelijke bouwvoorschriften. Dit paste in de politiek van de stad om door verbeteringen in het wegenpatroon een betere mobiliteit teweeg te brengen en de stad te verfraaien. Nieuwe straten werden door de kloosters getrokken en de terreinen aan weerskanten in percelen verdeeld en verkocht. De particulieren, vaak georganiseerd in immobiëlenmaatschappijen, kochten de terreinen op en konden in speculatieve ondernemingen woningen langs de nieuw aangelegde straten bouwen. Behalve de reeds vermelde begijnhofwijk in Brussel, zijn de voorbeelden talrijk. De aanleg van de Sint-Paulusstraat doorheen het vroegere klooster van de Dominicanen in Antwerpen is een ander bekend voorbeeld.

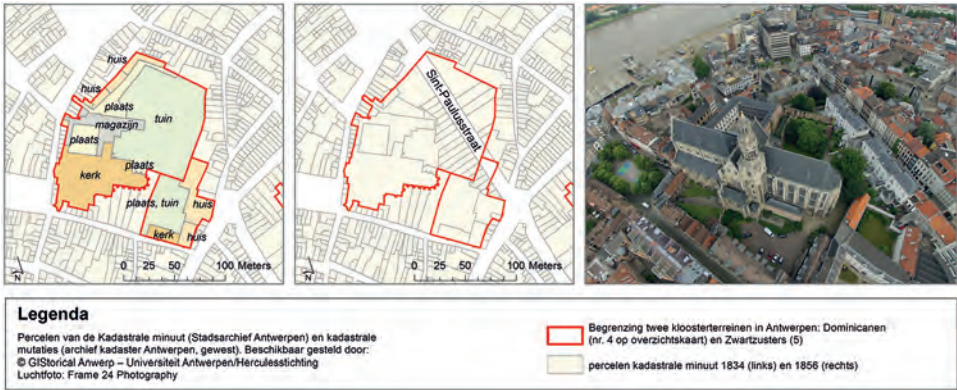
Scenario vijf: vroege industrie en privéinvestering. Als een klooster openbaar werd verkocht, kon het een industriële herbestemming krijgen. De historicus Antoine stelt dat zich met het vrijkomen van de kloosterterreinen, voor Brusselse industriëlen een kans voordeed om zich een gunstige positie in de historische stad te verwerven.³⁵ De industriële ondernemingen waren toen nog dermate kleinschalig dat de voormalige kloosters volstonden. In 1783 werden in de kerk van het Antwerpse klooster van de Kartuziers aan de Sint-Rochusstraat, een van de nutteloze contemplatieve kloosters door Jozef II opgeheven, 23 slijpmolens van de diamantslijper Maarten Cuyllits geplaatst. Na een kortstondige terugkeer van de Kartuziers (1793-1794) werd het terrein in de Franse tijd als nationaal goed verkocht en kwam het opnieuw in handen van een

32 M. Manderyck, 'De Academie voor Schone Kunsten in het voormalig minderbroedersklooster', *M&L. Monumenten en Landschappen* 22: 2 (2003) 40-41.

33 D. Coeckelberghs, P. Loze e.a., *Un ensemble néo-classique à Bruxelles. Le Grand Hospice et le quartier du Béguinage* (Luik 1983); Loir, *Bruxelles néoclassique*, 205-211.

34 De sloop van kloostergebouwen als een daad van doelbewuste symbolische afrekening met de instellingen van het Ancien Régime, schijnt wat dit betreft slechts een zeer kleine rol te spelen. Bodinier en Teyssier, *L'événement le plus important*, 405-422.

35 Antoine, 'La vente des biens nationaux'.

De in jaren 1850 door het terrein van het Dominicanenklooster getrokken Sint-Paulusstraat te Antwerpen (© GISHistorical Antwerp – Universiteit Antwerpen/Herculesstichting, Frame 24 Photography, RK).

industrieel: J.M. Smets begon er in 1802 een suikerraffinaderij, waarvoor hij de kapel in vijf verdiepingen liet opdelen ten behoeve van werkruimten en stapelplaatsen. Het voor de fabriek onbruikbare pandhof werd geleidelijk afgebroken en kon de vrijgekomen ruimte later dienst doen voor de bouw tussen 1854 en 1859 van de stervormige gevangenis naar het ontwerp van architect Joseph Dumont. In tegenstelling tot de herinrichting van kloosters door de overheid, bestaat er weinig iconografisch materiaal van het industriële gebruik van kloosters rond 1800. Daarom is de dwarsdoorsnede van het voormalige kartuizerklooster in Gent een zeldzame bron: het laat zien hoe de binnenruimte van de kapel in vier niveaus werd verdeeld voor de *mule jennies* van de katoenspinnerij van textielbaron Lieven Bauwens.³⁶ Uit andere voorbeelden weten we dat het aanbrengen van verdiepingen in de kapellen een vaak gebruikte methode was. De vergroting van de oppervlakte bedrijfs- of opslagruimte maakte een efficiënter en rendabeler gebruik van de hoge kloosterkerken mogelijk.

Scenario zes: terugkeer van geestelijken. Uitzonderlijk zijn de kloostergemeenschappen die de woelige jaren van de secularisatie overleefden en erin slaagden om hun voormalige kloostergebouwen en hun erfgoed te recupereren. In dat opzicht zijn het Engels Kloosters in Brugge en de Parkabdij in Heverlee, met hun materiële en functionele continuïteit, zeer merkwaardige gevallen. Het gebeurde vaker dat andere religieuze instituten voormalige stedelijke kloosters konden aanschaffen en hun nieuwe apostolaat ontwikkelden in oude gebouwen. Ook al hadden deze nieuwe religieuze instituten weinig te maken met de identiteit van de kloostergemeenschap uit het Ancien Régime, zij vonden het belangrijk om symbolisch de religieuze traditie van een site, in het bijzonder van een kapel, over te nemen als een soort van legitimering van hun aanwezigheid. In dat opzicht biedt Antwerpen enkele interessante casussen. Het in 1796 afgeschafte begijnhof werd in 1830 hersteld, en de kerk, die was afgebroken toen de Fransen van het hof was gesloopt toen het hof door de Fransen de site als kazerne

³⁶ M. De Waele, 'In handen van ambitieuze ondernemers: de abdij als fabriek 1798-1833/1850', in: J. Decavele e.a. (red.), *De Oude Abdij van Drongen. Elf eeuwen geschiedenis* (Drongen/Leuven 2006) 288-301.

De kapel van het Kartuizerklooster in Gent werd opgedeeld om de bedrijfsruimte voor een katoenspinnerij te vergroten, circa 1800 (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief).

gebruikten, werd heropgebouwd.³⁷ Het klooster van de witzusters in de Kammenstraat werd door Jozef II gesecculariseerd en diende tot 1856 onder andere als kazerne en stapelplaats toen het Sint-Vincentius a Paulogenootschap, een typisch nieuw instituut van het *réveil*, van het kloostercomplex en de Magdalenakapel haar Antwerpse huis maakte.³⁸ De zusters kapucinessen konden zich in 1834 vestigen in een deel van het voormalige kartuizerklooster terwijl op het andere deel van de kartuis in 1854-1859 een moderne gevangenis werd gebouwd. Hetzelfde fenomeen vond plaats in de voormalige abdijen buiten de steden. Zo werden bijvoorbeeld de norbertijnenabdij in Drongen eerst een textiel fabriek en vanaf 1837 een jezuïetenhuis, en de cisterciënzinnenabdij van La Ramée werd in 1903, na meer dan een eeuw lang een landhuis en boerderij geweest te zijn, een klooster van de zusters van het Heilig Hart.³⁹

37 P. Hermant, *Van 'Béguinage d'opéra comique' tot 'Authentiek begijnhof'. Analyse van de 20ste-eeuwse restauraties en derestauraties in Antwerpen* (Masterthesis in de ingenieurswetenschappen: architectuur, KU Leuven, juni 2013).

38 Th. Coomans, 'De architectuurgeschiedenis van de Antwerpse Magdalenakapel en het witzustersklooster', in: J. De Volder e.a., *Het Huis van Sant' Egidio. Kammenstraat 51. Zeven eeuwen een hart voor de armen in Antwerpen* (Tielt 2015; ter perse).

39 Decavele e.a. (red.), *De Oude Abdij van Drongen*, 271-421; Th. Coomans (red.), *La Ramée. Abbaye cistercienne en Brabant wallon* (Brussel 2002) 133-178.

Scenario zeven: voormalige kloosterkerken worden parochiekerken. Enkele kloosterkerken werden van de sloophamer gered omdat zij kort na het Concordaat van 1801 tot parochiekerk werden verheven. In tegenstelling tot het zesde scenario en de herinwijding van privékapellen door nieuwe religieuze instituten, waren parochiekerken voor de openbare eredienst bestemd. Ze bleven het eigendom van de stad, vielen voortaan onder de verantwoordelijkheid van een kerkfabriek, en hun onderhoud en restauratie konden op overheidsgeld rekenen. Dit scenario deed zich voor in het geval van twee van de monumentaalste kloosterkerken in Antwerpen, namelijk de barokke Sint-Ignatiuskerk (voortaan Sint-Carolus Borromeuskerk) van de jezuiten, en de laatgotische Sint-Pauluskerk van de dominicanen, ter vervanging van de oude parochiekerk van Sint-Walburgis die in 1817 werd gesloopt. In Brussel werd de kloosterkerk van de arme klaren overgenomen door de parochie van Sint-Gorik waarvan de kerk in 1797 gesloopt was om een plein aan te leggen. Ook de monumentale Sint-Jan-Baptistkerk van het Brusselse begijnhof, werd na de afschaffing een parochiekerk. In de Nederlandse tijd schonk koning Willem I het klooster van de annuntiaten in Antwerpen dat toen nog in bezit was van de staat, aan de Protestantse gemeenschap. Hiervoor werd de kerk, heden bekend als 'Brabantsche Olijfberg', aangepast voor de protestantse eredienst.

ReGIStratie van de transformatie

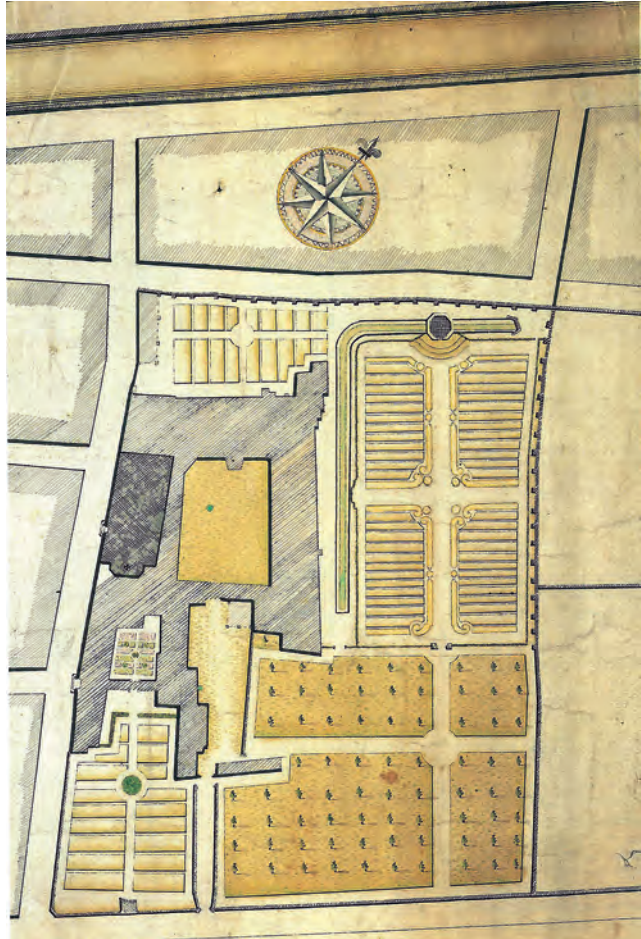
Om greep te krijgen op de complexe ontwikkeling in tijd en ruimte van de in totaal circa 90 kloosters die in Brussel, Antwerpen en Brugge systematisch in kaart zullen worden gebracht, wordt momenteel een historisch geografisch informatiesysteem (GIS) aangelegd.⁴⁰ Een historisch GIS maakt het niet alleen mogelijk om op het meest gedetailleerde niveau van gebouwen en percelen veranderingen te analyseren (microniveau), maar ook om uit te zoomen en deze veranderingen te bezien in de context van hun ligging in het stedelijke weefsel (meso- en macroniveau). De ontwikkelingstrajecten van de kloosters maakten deel uit van een complexe stedelijke dynamiek die met behulp van historisch GIS – waarin ook netwerken van infrastructuur, centra van handel of bestuur en ruimtelijke ontwikkelingen – bij de analyse kan worden betrokken. Deze werkwijze zal resulteren in verschillende series van thematische kaarten die specifieke aspecten en perioden van het herbestemmingsfenomeen belichten en door een uniform gebruik van kleuren, symbolen en schaalvoering geschikt zijn voor een comparatieve analyse.

Bij het samenstellen van het historisch GIS zal dankbaar gebruik gemaakt worden van de grote hoeveelheid uit deze periode overgeleverde gedetailleerde en betrouwbare kaarten. In de context van de toegenomen vraag naar een rechtvaardige en objectieve registratie van onroerend goed, maakte de cartografie vanaf het einde van de achttiende eeuw een opmerkelijke ontwikkeling door.⁴¹ Enerzijds betreft het de specifieke plattegronden van de kloosters die werden vervaardigd ten tijden van hun opheffing, en

⁴⁰ Het project werkt samen met reeds bestaande initiatieven op het gebied van historisch GIS: GISTorical (Antwerpen, ontwikkeld door het Centrum voor Stadsgeschiedenis, <https://www.uantwerpen.be/en/projects/gistorical-antwerp/>), Kaart en Huis (Brugge, www.kaartenhuis.be).

⁴¹ D. Van de Vijver, 'La ville en chantier. L'espace urbain sécularisé et la 'nouvelle place', 1780-1830', in: *La place publique urbaine du Moyen Âge à nos jours* (Arras 2007) 225-234, 229.

Plattegrond van het Brugse Spermalieklooster aan de Snaggaardstraat, vervaardigd door K. Everaert en J.F. Van Sieleghem in 1778 (M. Ryckaert, Brugge (Brussel 1991) 201).

anderzijds betreft het generieke kaarten, waarvan voornamelijk het modern kadaster (vanaf 1811) en de daarop voortbouwende kaarten, zoals die van Philippe-Christian Popp (1842-1879), zeer waardevolle bronnen vormen.

Om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van de materiële en visuele transformatie beoogt het project een breed scala van bronnen in het onderzoek te betrekken. Het betreft archivalische bronnen van instellingen die omwille van de opheffing waren opgericht,⁴² en van instellingen die verantwoordelijk waren voor het beheer en de ontwikkeling van de stedelijke of nationale bezittingen.⁴³ Aanvullend zullen iconografische bronnen zoals schilderijen, tekeningen, etsen, en foto's worden geraadpleegd. Tot slot vormen de gebouwen zelf, soms aangevuld door archeologische opgravingsverslagen, een onmisbare materiële bron.

⁴² Bijvoorbeeld de archieven van de 'Caisse de Religion' en de 'Jointe de la Suppression des Jésuites' in het Rijksarchief in Brussel.

⁴³ Bijvoorbeeld de 'Jointe des Administrations et Affaires de Subsidies' (Oostenrijkse tijd), het 'Conseil des Bâtiments civils' (Franse tijd) en de 'Waterstaat/ Publieke Werken' (Nederlandse tijd).

Brussel, de kapel van het Brigitinnenklooster is meer dan twee eeuwen herbestemd en kan vandaag als voorbeeld dienen in een veranderende context (foto THOC 2013).

Conclusie

Tussen 1699 en 1800 stond langs de Brugse Katelijnestraat een klooster van kapucinessen dat in 1796 als openbaar domein werd verkocht en met de grond gelijk maakt.⁴⁴ In 1845 werd het terrein bebouwd met een nieuw klooster en een neogotische kapel voor de redemptoristinnen, beter bekend als ‘rode nonnen’. In 2006 werden de gebouwen verkocht en konden ze op de valreep van de sloop gered worden door actief verzet van de bevolking.⁴⁵ Thans is het als studentenhuis herbestemd en is de kloostertuin een publieke tuin geworden. Niet enkel het negentiende-eeuwse ensemble van de rode nonnen, maar ook een verder teruggaande kloostergeschiedenis, is behouden. De achtergrond van de beslissing uit 1796 om het kapucinessenklooster te slopen roept vele vragen op. Waarom werd het zoals vele andere kloosters niet herbestemd? Wat gebeurde op het terrein in de jaren tussen 1800 en 1845? Is het braak liggen van een kloosterterrein na sloop een kenmerkend scenario voor het weinig dynamische negentiende-eeuwse Brugge, een stad waar bijzonder veel oude kloosters en zelfs de kathedraal werden gesloopt? Gebeurde de sloop zonder enige protest van de bevolking, ook al bestond er toen geen monumentenwet?

⁴⁴ Ryckaert, *Brugge*, 193-194.

⁴⁵ ‘Massaal protest tegen sloop Brugs klooster Rode Nonnen’, *ArcheoNet* (30 augustus 2009), <http://www.archeonet.be/?p=7970> (12 januari 2015).

Het afbreken van een klooster en de ontwikkeling van een nieuw kloosterterrein op dezelfde plaats, zoals aan de Katelijnestraat in Brugge, is slechts één van de vele scenario's die zich aan het einde van de achttiende eeuw konden voltrekken. Met de hierboven gedefinieerde zeven scenario's is een eerste indruk gegeven van de diversiteit aan ontwikkelingstrajecten en hun gevolgen voor het stedelijke weefsel, die in het onderzoek zullen worden uitgewerkt. Naast particuliere herbestemming en sloop voor herverkaveling, vormen herbestemmingen door de staat en de stad niet te onderschatten categorieën.

De herbestemming van kloosters door de staats- en stedelijke overheden hing samen met de stichting van de moderne staat: direct na de confiscatie van religieuze bezittingen immers, stond de oprichting en reorganisatie van vele overheidsinstellingen op stapel. Waar anders dan in dezelfde kloosters, gezien ook de slechte financiële situatie van de staatskas, konden de nieuwe instituties het snelste worden ondergebracht? Zo stichtte de staat kazernes, rechtbanken en universiteiten. Indien de staat niet geïnteresseerd was, richtte de stad de kloosters in als ziekenhuizen, weeshuizen en scholen. Met de economische groei, de politieke stabiliteit van de Belgische staat vanaf 1830, en architectonische ontwikkelingen werden echter de overheidsinstellingen steeds meer ondergebracht in nieuwe rationele bouwwerken. Hiermee kwam de toekomst van de voormalige kloostergebouwen, die evenwel steeds meer als waardevolle monumenten werden beschouwd, opnieuw ter discussie te staan.

Dat kloosters als expressie van religie voor de inrichting van de ruimte, architectuur en identiteit van de historische steden in de Lage Landen van groot belang waren en zijn, zal door weinig historici worden betwist. Het is des te opmerkelijker dat de laat achttiende-eeuwse secularisering, die een metamorfose van het stadslandschap in gang zette, nauwelijks onderwerp was van een diepgravend stadshistorisch onderzoek; temeer omdat verschillende overheidsarchieven een bijzonder gevarieerde en rijke documentatie van deze transformatie bieden. Door een grondige inventarisatie en kritische bevraging van deze bronnen, gecombineerd met een visualisering en ruimtelijke analyse in een historisch GIS, wordt verwacht dat 'De Herverkavelde Stad' een inzicht zal geven op dit onderschatte proces in de geschiedenis van Belgische steden.

De papieren van de revolte

De kraakbeweging en haar geschiedschrijving

Inleiding

Het voorjaar en de zomer van 1980 markeerden het begin van een ware kraakgolf die zich vanuit Zürich en Amsterdam over Noordwest Europa verspreidde. In de winter sloeg ze over naar West-Berlijn en een aantal andere Duitse steden en in 1981 bereikte ze ook Denemarken. Er werden massaal huizen bezet en ontruiming of ontruimingspogingen liepen geregeld uit op indrukwekkende veldslagen met de politie. Uit die confrontaties groeide een radicale en militante jongerenbeweging, die bereid was haar idealen en ruimtes desnoods met geweld te verdedigen: de kraakbeweging.

De omvang en heftigheid van de ongeregelde heden die zij teweegbracht riepen bij velen associaties op met oorlog. Die werden nog versterkt nadat er eerst in Amsterdam en daarna in Nijmegen pantserwagens werden ingezet voor het slechten van door krakers opgeworpen barricaden. Terugblikkend schreef Doeko Bosscher: 'Chaos is een milde term voor de toestand die in Amsterdam heerste in de maanden december 1979 tot en met april 1980.' De journalist Hofland was in 1981 nog directer toen hij de term 'stadsoorlog' muntte.¹

Behalve om hun gewelddadigheid riepen krakersrellen ook verbijstering op omdat ze zo onverwacht kwamen. De late jaren zeventig hadden juist een luvte getoond in het radicaal activisme, zeker na de hardhandige onderdrukking van radicale bewegingen in Duitsland en Italië in 1977.² Sociale wetenschappers klaagden zelfs over de makke, meegaande houding van jongeren. Daar kwam nu opeens verandering in. Of zoals Geert Mak het destijds uitdrukte: 'De grote matheid is voorbij, de jaren van het grote maten zijn begonnen.'³

De kraakbeweging maakte aldus, na een voorzichtige start in de jaren zeventig, een knallende rentree en stond direct in het middelpunt van de belangstelling bij autoriteiten, journalisten en onderzoekers. Overheden installeerden onderzoekscommissies, journalisten schreven reportages, en er werd een aantal grote sociaalwetenschappelijke onderzoeksprojecten gestart. Niet veel later werd de beweging ook een belangrijke inspiratiebron voor schrijvers als A.F.Th. van der Heijden en Doris Lessing, terwijl ook de krakers zelf al snel hun ervaringen aan het papier toevertrouwden. Zo ontstond er een omvangrijke en veelzijdige literatuur over kraken en kraakbewegingen. Hoe heeft het onderzoek naar en de visies op het kraken als politieke beweging en jongerenbeweging zich in de afgelopen decennia ontwikkeld? Wat zijn de blinde vlekken gebleven

1 D. Bosscher, 'Geen woningen, toch een kroning. Herwonnen zelfbewustzijn', in: P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. IV* (Amsterdam 2007) 451-490, 474; H.J.A. Hofland, *De stadsoorlog. Amsterdam '80* (Alphen aan den Rijn 1981).

2 D. Della Porta, *Social movements, political violence and the state. A comparative analysis of Italy and Germany* (Cambridge 1995).

3 G. Mak, 'De rek is eruit', *De Groene Amsterdammer*, 6 maart 1980.

en waar is er ruimte voor nieuwe aanzetten en nieuw onderzoek? In dit review-artikel staan deze twee vragen centraal. Ervan uitgaande dat het onderzoek naar en de visies op de kraakbeweging sterk beïnvloed zijn door de ontwikkeling van de beweging zelf, volgt dit artikel een chronologische indeling. De belangrijkste ontwikkelingen van de beweging worden voor verschillende periodes gekenschetst, en vervolgens wordt de reflectie daarop van onderzoekers, journalisten, activisten en romanciers geanalyseerd. De nadruk ligt daarbij op Nederland en het Duitse taalgebied, maar bij de nieuwere ontwikkelingen wordt expliciet ook gekeken naar 'de rest' van Europa.

Angst voor de grote ontsporing

Het begon allemaal met een kleine demonstratie op 30 mei 1980, voor het Opernhaus in het centrum van Zürich. Een groepje jongeren eiste een zelfstandig, autonoom jongerencentrum. Tegelijkertijd bevond zich een veel grotere groep mensen in het nabijgelegen Hallenstadion, waar Bob Marley een van zijn laatste concerten gaf. Terwijl het stadion leegstroomde, ontstond er voor het Opernhaus een broeierige sfeer en voor iedereen het goed door had was er een rel aan de gang. In de maanden die erop volgden kwam er daadwerkelijk een Autonomes Jugendzentrum (AJZ) tot stand, maar de jongerenbeweging was niet meer te houden. Er volgde een serie van radicale acties en confrontaties met de politie. *Züri brennt*, was niet veel later de titel van een film over de gebeurtenissen in de anders zo kalme stad.⁴ Het was alsof met de demonstratie in Zürich het startschot was gegeven voor een nieuwe beweging, want niet veel later kwamen jongeren in verschillende grote steden in opstand: in Amsterdam, Bremen, West-Berlijn en later Kopenhagen.⁵

De gevolgen waren groot. Binnen korte tijd groeide het aantal gekraakte huizen explosief. In 1981 telde J.W. van der Raad 206 gekraakte panden in Amsterdam, terwijl in West-Berlijn de teller op 165 kwam te staan.⁶ Gerechtelijke bevelen, zoals de ontruiming van de Groote Keijser aan de Keizersgracht, konden door de gemeente niet worden uitgevoerd, omdat er gevreesd werd voor dodelijke slachtoffers.⁷ In West-Berlijn ging de kraakgolf samen met een diepgaande politieke crisis in het stadsbestuur. De stad dreigde onbestuurbaar te worden.

De opkomst van het kraken was bovendien een symptoom, en volgens sommigen

4 Voor Zürich zie: H. Nigg, *Wir wollen alles, und zwar subito! Die achtziger Jugendunruhen in der Schweiz und ihr Folgen* (Zürich 2001); H.P. Kriesi, *Die Zürcher Bewegung. Bilder, Interaktionen, Zusammenhänge* (Frankfurt am Main 1984); A. Suttner, 'Beton bremt'. *Hausbesetzer und Selbstverwaltung in Berlin, Wien und Zürich der 80er* (Wenen 2011); R. Hänni, *Zürich Anfang September* (Frankfurt am Main 1980).

5 Voor Bremen: J. Schulz, 'Zapfenstreich am Schwarzen Dienstag', *Jungle World*, 6 May 2010, <http://jungle-world.com/artikel/2010/18/40860.html>. Zie ook: B. Möller (red.), *6. Mai in Bremen* (Bremen 1980); Gruppe Fototon, *Bremen am 6. Mai 1980* (Bremen 1980). Over Copenhagen: P. Birke en C. Holmsted Larsen (red.), *Besetze deine Stadt! BZ din by! Häuserkämpfe und Stadtentwicklung in Kopenhagen* (Hamburg 2007); F. Mikkelsen en R. Karpantschov, 'Hausbesetzungen, Jugend und sozialer Protest. Jugendbewegungen in Dänemark von 1965-1995', in: Roland Roth en Dieter Rucht (red.), *Jugendkulturen, Politik und Protest. Vom Widerstand zum Kommerz?* (Opladen 2000) 183-209; F. Mikkelsen en R. Karpantschov, 'Youth as a political movement. Development of the squatters' and autonomous movement in Copenhagen, 1981-95', *International Journal of Urban and Regional Research* 25:3 (2001) 593-608; H. Thörn e.a. (red.), *Space for urban alternatives? Christiania, 1971-2011* (Vilnius 2011, http://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/26558/3/gupea_2077_26558_3.pdf).

6 J.W. van der Raad, *Kraken in Amsterdam* (Amsterdam 1982) 13-14; A.G. Grauwacke, *Autonome in Bewegung. Aus den ersten 23 Jahre* (Berlijn 2003) 14, 37-85.

7 Bosscher, 'Geen woning', 474-475.

Schlacht am Fraenkelufer. Op 12 december 1980 voorkomen agenten een kraakactie in de Fraenkeluferstraat in Kreuzberg, West-Berlijn. De actie leidt tot grote krakersrellen, die meer dan twee dagen duren. Op de foto hebben twee agenten net met getrokken pistolen hun politiebuisje verlaten om een groep krakers in bedwang te houden. Zij kunnen echter niet voorkomen dat een andere groep demonstranten van de chaos gebruik maakt om het politiebuisje om te gooien (foto Michael Kipp/Umbruch Bildarchiv).

tegelijkertijd een oorzaak, van het onvermogen van de stad om te voorzien in een primaire levensbehoefte: (betaalbare) woonruimte. Zo betoogde Andriesen kort na de gebeurtenissen in de Vondelstraat, waar op 3 maart 1980 pantserwagens waren ingeroepen om krakersbarricade te slechten, dat de stad met haar rug tegen de muur stond. Enerzijds werd de vraag naar betaalbare woningen steeds groter, anderzijds had de stad daarvoor steeds minder middelen ter beschikking.⁸ Priemus ging nog een stap verder en betoogde dat de krakers de distributie van woningen hadden overgenomen van de stad.⁹

Dit laatste was de ultieme nachtmerrie van de stedelijke bestuurders. Hun belangrijkste argument tegen kraken was dat de distributie van woningen door de gemeente moest worden georganiseerd. Al in 1970 had burgemeester Samkalden een groep krakers in het stadhuis ontvangen en hen gezegd: 'Duizenden verkeren in gelijke situaties als u. Als ik u nu zou helpen, zou ik een slecht beleid voeren. Daarom is het "eigen

8 G. Andriesen, 'Tanks in the streets. The growing conflict over housing in Amsterdam', *International Journal of Urban and Regional Research* 5:1 (1980) 83-95.

9 H. Priemus 'Squatters in Amsterdam. Urban social movement, urban managers or something else?', *International Journal of Urban and Regional Research* 7:3 (1983) 417-427. Zie ook: T. van der Pennen e.a., *Kraken en volkshuisvesting* (Leiden 1983); Raad van Kerken, *Kraken in Nederland* (1978); D. Hanemeyer, 'Kraken en volkshuisvesting. Feiten en implicaties', *Stedebouw en Volkshuisvesting* 64:7/8 (1983) 362-370.

rechter spelen door het bezetten van gebouwen” onaanvaardbaar.¹⁰ Toch waren het juist de krakersrellen die ervoor zorgden dat de centrale overheid op grote schaal fondsen ter beschikking stelde voor de renovatie en nieuwbouw van huizen. In zijn boek over de stadsvernieuwing in Amsterdam schrijft Herman de Liagre Böhl dan ook over wethouder Schaefer (woningzaken): ‘Hij noemde hen [de krakers] recht in hun gezicht “asociaal” en “onrechtvaardig” en bestempelde hen als “voordringers” op de distributiemarkt. De ironie van het geval was dat Schaefer zijn politieke successen mede te danken had aan de kraakbeweging.’¹¹

Maar er was nog meer aan de hand. Niet alleen leek de stad onbestuurbaar te worden. Met de nieuwe jongerenbeweging leek een hele generatie zich af te keren van het Europese welvaartskapitalisme en politiek systeem. De beweging wierp zich op als representant van alle jongeren en claimde dat de maatschappij hen niets anders te bieden had dan werkloosheid, verveling en bevoogding. Protest en ‘politiek’ leidden steevast tot inkapseling en het vastlopen in de stroperigheid van de parlementaire democratie. Zo restte de beweging nog slechts twee opties: ‘Aussteigen oder Rebellieren’.¹² Bij dat laatste moest duidelijk zijn: ‘Wir haben keine Chance, aber wir nutzen sie’. Volgens een groep Duitse onderzoekers moesten de jongeren kiezen ‘zwischen Resignation und Gewalt’.¹³ Zou de tweede naoorlogse generatie zich daadwerkelijk afkeren van het politieke systeem, weigeren te werken en elke vorm van inmenging en sturing met geweld beantwoorden, dan stond de toekomst van de Westerse beschaving op het spel. Wat dreigde was de grote ontsporing.

Hoewel deze claims nogal overtrokken lijken, was de overheid wel degelijk zeer bezorgd. Zij stelde commissies in zoals de West-Duitse Enquete-Kommission Jugendprotest im demokratischen Staat, terwijl in Nederland de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR) de opdracht kreeg om de achtergronden van de kroningsrellen van 30 april 1980 te onderzoeken.¹⁴ Daarnaast werd er geld vrijgemaakt voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek, dat onder andere verricht werd door het Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen.¹⁵ Ten slotte speelden ook particuliere initiatieven mee, zoals de invloedrijke Shell-studies over de ‘Lebensentwürfe, Alltagskulturen und Zukunftsbilder der Jugend’.¹⁶ De onderzoeksprojecten bestudeerden steeds het verband tussen jeugd, protest en geweld. Centraal stond de vraag of de jongerenbeweging wel of niet uitdrukking was van een ‘grotere’ maatschappelijke crisis.

De eerste resultaten van deze onderzoeken waren teleurstellend voor degenen die geloofden in de grote ontsporing. De Shell-studie toonde aan de hand van harde cijfers aan dat slechts een klein deel van de Duitse jongeren dergelijke pessimistische gedach-

10 ‘Politie ontruimt “bezette” huizen in de hoofdstad’, *Leidsch Dagblad*, 27 maart 1970.

11 H. de Liagre Böhl, *Amsterdam op de belling. De strijd om stadsvernieuwing* (Amsterdam 2010) 402.

12 M. Haller (red.), *Aussteigen oder Rebellieren. Jugendliche gegen Staat und Gesellschaft* (Hamburg 1981).

13 M. Bock e.a., *Zwischen Resignation und Gewalt. Jugendprotest in den achtziger Jahren* (Opladen 1989).

14 *Bericht der Enquete-Kommission ‘Jugendprotest im demokratischen Staat’* (Bonn 1980); Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid, *Democratie en geweld. Probleemanalyse naar aanleiding van de gebeurtenissen in Amsterdam op 30 april 1980* (Den Haag 1980), www.wrr.nl/content.jsp?objectid=2477.

15 Over de kraakbeweging publiceerde dit centrum onder andere: W.J. van Noort, *De effecten van de kraakbeweging op de besluitvorming van gemeentelijke overheden* (Leiden 1984) en T. Dijkstra, *De bloem der natie in Amsterdam. Kraken, subcultuur en het probleem van orde* (Amsterdam 1986).

16 *Die Einstellung der jungen Generation zur Arbeitswelt und Wirtschaftsordnung 1979* (Hamburg 1979).

Het Kunst und Kulturzentrum Kreuzberg (Kukuck). In dezelfde Berlijnse wijk waar in december 1980 al grote krakersrellen hadden plaatsgevonden, kwam de kraakbeweging tot grote bloei. Het Kukuck, gekraakt in 1981, was de trots van de Berlijnse krakers: een enorm gebouw, waar de Besetzerrat vergaderde en concerten en bijeenkomsten werden georganiseerd. Het complex werd in 1984 ontruimd (foto: Michael Kipp/Umbruch Bildarchiv).

ten koesterde over de maatschappij en de eigen toekomst.¹⁷ Het rapport *Democratie en Geweld* van de WRR kwam niet veel verder dan een programmatische tekst over de grenzen van protest en burgerlijke ongehoorzaamheid. Op de vraag of ongeregdheden zoals tijdens de kroning van Beatrix zich zouden herhalen, kon zij geen antwoord geven. De eerder geciteerde journalist Hofland reageerde dan ook cynisch: 'Na een onderzoek waarvoor een miljoen gulden beschikbaar was, heeft de [WRR] een paar open deuren ingetrapt, geen verlossende vondst gedaan, maar alleen ingewikkelder naverteld wat al duidelijk in de krant had gestaan: Herhaling niet uit te sluiten.'¹⁸ En in de *Sociologische Gids* stelde Frank Bovenkerk vast dat er geen enkel empirisch verband bestond tussen de opkomst van de kraakbeweging en een maatschappelijke crisis. Sterker nog: 'Deskundigen slaan met een verbazingwekkende vrijmoedigheid aan het interpreteren (...) [Ze] zien daarbij hun eigen irritaties, hun wereldbeeld, hun politieke stellingname of hun geliefkoosde theorie, steeds bevestigd, en daarmee hebben we meer geleerd over degenen die deze uitspraken formuleerden, dan over de rellen van 30 april.'¹⁹

¹⁷ *Jugend zwischen Anpassung und Ausstieg. Ein Symposium mit Jugendlichen und Vertretern aus Wissenschaft, Wirtschaft, Politik und Verwaltung* (Hamburg 1980).

¹⁸ H. Hofland, 'Het jaar van de kraker', *Haagse Post*, 20 december 1980.

¹⁹ F. Bovenkerk, '30 april. Hoe de deskundigen de rellen hebben verklaard', *Sociologische Gids* 28:1 (1981) 4-22, 22. Zie ook: Bart Tromp, 'Kraken als actievoeren. Een verkenning', *Sociologische Gids* 28:1 (1981) 23-35.

Gevangen tussen subcultuur en politiek

Het wetenschappelijke onderzoek naar de kraakbeweging kreeg vervolgens een vaster kader door het in te bedden in het veld van Nieuwe Sociale Bewegingen. Hierdoor kon het terugvallen op een beproefd theoretisch en begrippenkader.²⁰ Daarbij speelde vooral het onderzoek van Hanspeter Kriesi, Ruud Koopmans en Jan-Willem Duyvendak een belangrijke rol. Zij definieerden Nieuwe Sociale Bewegingen als bewegingen die zich, anders dan de klassieke arbeidersbeweging, richtten op de reproductiesfeer: in plaats van lonen en arbeidsverhoudingen ging het deze bewegingen om zaken als wonen, man-vrouwverhoudingen en het milieu. In hun boek *New social movements in Western Europe* verklaarden zij tevens waarom deze bewegingen in Noordwest-Europa zo'n belangrijke rol speelden. Hier was het conflict tussen arbeid en kapitaal gepacificeerd middels een corporatief systeem van sociaal overleg, waardoor er politieke ruimte was ontstaan voor nieuwe maatschappelijke groepen. In Zuid-Europa en Engeland daarentegen bleef het conflict tussen arbeid en kapitaal doorheen de jaren zestig en zeventig de politiek domineren.²¹

Deze analyse lijkt wat betreft de kraakbeweging voor een groot deel op te gaan. Zij roerde zich in de jaren tachtig vooral in Nederland, Duitsland en Denemarken, terwijl het in Zuid-Europa aanvankelijk rustig bleef. In Italië was er veel gekraakt in de jaren zeventig, maar begin jaren tachtig was de beweging zich nog aan het herstellen van de nederlaag die zij in 1977 had geleden. De ontvoering en de moord op premier Aldo Moro door de Rode Brigades werd er gevolgd door een golf van repressie.²² Spanje, Portugal en Griekenland hadden zich nog maar net losgemaakt uit de grip van rechtse dictaturen.²³ In Engeland was de kraakbeweging van de jaren zeventig grotendeels gepacificeerd met de 'great amnesty' van 1977, waardoor een groot aantal huizen werd gelegaliseerd.²⁴

Maar hoewel deze analyse wellicht kan verklaren waarom nieuwe sociale bewegingen een belangrijker rol speelden in Noordwest-Europa, is het zeker niet zo dat kraken zich tot dat gebied beperkte. Uit nieuw historisch onderzoek blijkt juist dat het kraakfenomeen al heel snel uitwaaierte naar andere landen. Kraken is bij uitstek een actievorm die gemakkelijk op verschillende plaatsen toegepast kan worden.

Een van de zaken die bij het onderzoek naar de kraakbeweging als sociale beweging verder een belangrijke rol ging spelen, was de verhouding tussen subculturen en radicale politiek. Daarbij stelden verschillende studies vast dat de beweging in een tang

20 S. Tarrow, *Power in movement. Social movements, collective action and politics* (Cambridge 1994); C. Tilly, *Regimes and repertoires* (Chicago 2006); C. Tilly en S. Tarrow, *Contentious politics* (Oxford 2006).

21 H.P. Kriesi e.a., *New social movements in Western Europe. A comparative analysis* (Londen 1995). Zie ook: J.W. Duyvendak e.a. (red.), *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1992).

22 Over Italië: G. Katsiaficas, *The subversion of politics. European autonomous movements and the decolonization of everyday life* (Oakland 2006); B. Kraatz, 'Der Traum vom Paradies. Über die Stadtindianer und Autonomia in Italien', in: Haller (red.), *Aussteigen oder Rebellieren*, 35-47; N. Balestrini en P. Moroni, *Die goldene Horde. Arbeiterautonomie, Jugendrevolte und bewaffneter Kampf in Italien* (Berlijn 2002).

23 Zie bijvoorbeeld G. Kritidis, 'The rise and crisis of the anarchist and libertarian movement in Greece, 1973-2012', in: B. van der Steen e.a. (red.), *The city is ours. Squatting and autonomous movements from the 1970s to the present* (Oakland 2014) 63-93 en C. Cattaneo en E. Tudela, 'El carrer es nostre! The autonomous movement in Barcelona, 1980-2012', in: Van der Steen e.a. (red.), *The city is ours*, 95-129.

24 K. Reeve, 'De Britse kraakbeweging, 1968-1980', in: B. van der Steen e.a. (red.), *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse* (Amsterdam 2009) 135-157, 146-150.

zat: aan de ene kant was zij afhankelijk van haar band met jongerensubculturen (vooral punk), maar aan de andere kant zorgde dat ervoor dat de leercurve van de beweging zeer kort was en dezelfde discussies telkens opnieuw gevoerd moesten worden. Het leidde er ook toe dat veel gedreven activisten na een aantal jaar de beweging de rug toekeerden en hun energie op andere projecten gingen richten. Deze vaststelling opende de weg naar een aantal onderzoeken waarbij de nadruk lag op de omgangsvormen en cultuurcodes binnen de beweging.²⁵

De zwanenzang van de beweging

Aan het eind van de jaren tachtig kreeg de kraakbeweging in Noordwest-Europa harde klappen te verduren. Een groot aantal panden werd gelegaliseerd of ontruimd, en de beweging was steeds minder in staat om politieoptreden van een effectief weerwoord te voorzien. Doordat de politie de beschikking kreeg over nieuw materieel en een betere organisatie werd het steeds moeilijker om ontruiming te voorkomen. Flemming Mikkelsen en René Karpantchov beschreven hoe deze ontwikkelingen leidden tot de ondergang van de beweging in Kopenhagen: 'This modernisation campaign culminated in the eviction by the police of the most active squats in 1990.' En hoewel de krakers reageerden met rellen, demonstraties en acties, hielp het hen niets: 'The BZ-movement collapsed, primarily because it was deprived of its central places.'²⁶ In andere steden in Noordwest-Europa was de situatie gelijkaardig.

Bovenop de ontruiming ontstond een aantal hoogoplopende conflicten binnen de beweging zelf, die soms zelfs leidden tot fysieke confrontaties. Dat gebeurde onder andere in Amsterdam, waar conflicten over strategie en zeggenschap leidden tot een 'oorlog in de kraakbeweging'.²⁷ In Frankfurt, Hamburg en Göttingen werd in deze periode ook een aantal felle conflicten uitgevochten. De achtergrond daarvan was tevens een generatiewisseling binnen de beweging, wat bleek uit het feit dat 'veteranen' uit de beweging in langere teksten programmatisch met de beweging braken.²⁸

Als een soort zwanenzang op de Duitse kraakbeweging van de jaren tachtig publiceerde de radicale schrijver Geronimo al in 1990 zijn boek over 'de geschiedenis en het heden van de autonome beweging': *Feuer und Flamme*. En om zijn punt nog verder te benadrukken publiceerde hij zeven jaar later een vervolg onder de titel *Glut und Asche*, over de restanten van de beweging in de jaren negentig.²⁹ In 1995 stelde ook Koopmans

25 P. Ziere, "Laat het duidelijk zijn: neem helm, stok en molotovs mee!" De ontwikkeling van de kraakbeweging tot radicale beweging', in: J.W. Duivendak e.a. (red.), *Tussen verbeelding en macht*, 141-160; T. van Duist, *De bloem der natie in Amsterdam. Kraken, subcultuur en het probleem van de openbare orde* (Leiden 1986); D. de Ruyter, *Een baksteen als bewustzijn. De geweldskultuur van de kraakbeweging* (Den Bosch 1986); Idem, 'Onbehagen in de subcultuur', *Marge* 10:1 (1986), 12-16; S. Haunss, *Identität in Bewegung. Identität in Bewegung. Prozesse kollektiver Identität bei den Autonomen und der Schwulenbewegung* (Wiesbaden 2004); S. Hillenkamp, 'Die Autonomen. Zwischen Kultureller Wirklichkeit und Politischer Wirksamkeit', *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen* 8:2 (1995) 54-66; J. Schwarzmeier, *Die Autonomen zwischen Subkultur und sozialer Bewegung* (2001).

26 F. Mikkelsen en R. Karpantchov, 'Youth, space and autonomy in Copenhagen. The squatters and autonomy movement, 1963-2012', in: Van der Steen e.a. (red.), *The city is ours*, 179-205, 189.

27 E. Duivendoorden, 'Kraakgeweld', *De Groene Amsterdammer*, 15 januari 1997.

28 In Nederland gebeurde dat met de brochure *Parels voor de zwijnen. Het verval en het verraad binnen de actiebeweging in Nederland* (Amsterdam 1987). In Duitsland waren twee andere teksten van belang Fels, *Die Heinz Schenk Debatte: Texte zur Kritik an den Autonomen. Organisationsdebatte. Gründung der Gruppe 'Für eine linke Strömung'* (Berlijn 2011) en 'Ich sag' wie es ist', *Interim* 26 (1988) 1-37.

29 Geronimo, *Feuer und Flamme. Zur Geschichte der Autonomen* (Berlijn 2002); Idem e.a., *Feuer und Flamme 2*.

vast dat de rol van de autonomen in de Duitsland feitelijk was uitgespeeld en in datzelfde jaar stelde het links-liberale dagblad *Die Tageszeitung* de retorische vraag: ‘Wie lange wird es die Autonomen noch geben?’³⁰

In Nederland was de situatie weinig anders. Ook hier kwam de geschiedschrijving van de beweging op gang juist op het moment dat zij definitief ten einde leek. Nadat het laatste bolwerk van de krakers in Amsterdam, de Staatsliedenbuurt, eind jaren tachtig door de gemeente in het gareel was gebracht,³¹ begon historicus Eric Duivenvoorden ‘samen met anderen (...) met het bijeenbrengen van al het actiemateriaal dat bij menige kraker op zolder lag te vergelen’.³² In 1996 maakte hij, samen met regisseur Joost Seelen, op basis van het materiaal en vele interviews de documentaire *De stad was van ons*. In deze film kwamen centrale personen uit de beweging aan het woord, die gezamenlijk het verhaal van de beweging van de jaren tachtig vertelden. Het werd een ode aan de beweging en haar slagkracht, maar ook een afrekening met de ‘bonzen’, die de beweging juist door middel van manipulatie en geweld tot zulke grote hoogte hadden gestuwd. Bij zijn verschijning leidde de film dan ook tot felle discussies onder (oud-)krakers.³³

Duivenvoorden publiceerde vervolgens in 1999 met *Een voet tussen de deur* een integrale geschiedenis van de kraakbeweging in Nederland.³⁴ Zijn verhaal begint met de opkomst van Provo in de jaren zestig, een kleine groep van artiesten, kunstenaars en activisten die voorzichtig aan het kraken gingen. Vervolgens laat Duivenvoorden zien hoe de beweging doorheen de jaren zeventig steeds verder groeide en militanter werd, tot zij in de jaren tachtig tot volle wasdom kwam. Het is een helder overzichtswerk, met veel aandacht voor zowel de politiek als de organisatie en centrale personen van de beweging.

De beweging richt de blik naar binnen

De indruk dat er met het einde van de jaren tachtig een historische periode was afgesloten, werd in de jaren negentig nog verder versterkt door het verschijnen van een groot aantal autobiografieën, egodocumenten en romans waarin werd teruggeblikt op de kraakbeweging van het voorgaande decennium. Zo schreef het krakerscollectief Bilwet een prachtige bewegingsstudie, waarin vooral het levensgevoel van de Amsterdamse krakers meeslepend werd beschreven.³⁵ Kritischer zijn de herinneringen van Victor Luchteling, die onder dit pseudoniem zijn herinneringen aan de ondergang van de beweging beschreef.³⁶ Daarnaast verschenen er verschillende interviewbundels, zoals *De*

Kritiken, Reflexionen und Anmerkungen zur Lage der Autonomen (Berlijn 1992); Idem, *Glut und Asche. Reflexionen zur Politik der Autonomen Bewegung* (Münster 1997).

30 R. Koopmans, *New social movements and the political system in West Germany* (Boulder 1995) 210-214; ‘Wie lange wird es die Autonomen noch geben?’ *Tageszeitung*, 18 april 1995.

31 L. Adriaenssen, *Een dwarse buurt. Het herscheppingsverhaal van de staatslieden en Frederik Hendrikbuurt, 1971-1996* (Amsterdam 1996) 139-140.

32 E. Duivenvoorden, *Een voet tussen de deur. Geschiedenis van de Nederlandse kraakbeweging, 1964-1999* (Amsterdam 2000) 9.

33 L. Owens, *Cracking under pressure. Narrating the decline of the Amsterdam squatters' movement* (Amsterdam 2009). Zie ook de reactie op de film *De stad was van ons* in de brochure *De stad was van ons. 28 vraagggesprekken met krakers en kraaksters* (Amsterdam 1998) en R. Zwaap, ‘Helden waren we’, *De Groene Amsterdammer*, 15 januari 1997.

34 Zie ook de besprekingen van Geert Mak en Marja Pruijs. Mak, ‘Romantiek van baksteen’, *NRC Handelsblad*, 28 april 2000; M. Pruis, ‘Voor altijd kraker’, *De Groene Amsterdammer*, 27 mei 2000.

35 Bilwet, *Bewegingsleer. Kraken aan gene zijde van de media* (Amsterdam 1994).

36 V. Luchteling, *Axie! Herinneringen uit de Amsterdamse kraakbeweging* (Amsterdam 1997). Zie ook de discussie

Kraakgeneratie van Ine Poppe en Sandra Rottenberg, die een mooi inzicht bieden in de denkwijzen en ervaringen van de krakers van de jaren tachtig.³⁷ Er verschenen ook meerdere romans over de Amsterdamse beweging. Verschillende (oud-)krakers vertrouwden op deze manier hun ervaringen toe aan het papier, zoals Natasha Gerson in haar roman *Plaatstaal* (1996). Maar ook een auteur als A.F.Th. van der Heijden publiceerde romans waarin de Amsterdamse kraakbeweging centraal staat, zoals *De slag om de blauwbrug* (1983) en *Advocaat van de hanen* (1990).

De nieuwe herinneringen en romans werden door betrokken critici soms stevig onder handen genomen. De neerlandica en hoofdredactrice van de *Groene Amsterdammer* Xandra Schutte fileerde Gersons boek. Zij verweet haar een ‘staccatostijl bij gebrek aan stijl’ en stelde dat ze te weinig afstand nam van het zelfbeeld van de kraakbeweging, dat dreef op heldhaftig verzet van (mannelijke) krakers tegen een overmachtig politieapparaat. Over de Nederlandse ‘kraakliteratuur’ stelde Schutte: ‘Alleen Van der Heijden [weet] aan de sjablonen te ontkomen.’³⁸ Het is achteraf gezien ook mogelijk een andere positie in te nemen. Gerson neemt als een van de weinigen de krakers als romanfiguren serieus, terwijl Van der Heijden de kraakbeweging eerder als ‘setting’ neemt voor zijn verhaal. Zowel in *De slag om de Blauwbrug* als in *Advocaat van de hanen* is de hoofdpersoon slechts zijdelings bij politiek betrokken, maar toch altijd aanwezig bij belangrijke keerpunten. In Gersons *Plaatstaal* daarentegen staan de krakers zelf in het middelpunt van het verhaal.

Zo’n uitgebreide waaier van autobiografieën, interviewbundels en romans ontstond er in Duitsland in veel mindere mate. Hier beperkten (oud-)activisten zich toch meer tot de uitgave van brochures en pamfletten. Een van de oorzaken daarvan is misschien de steviger censuur in Duitsland. Al in 1975 werd Michael Baumanns *Wie alles anfin*, over zijn ervaringen met de ondergrondse groep Bewegung 2. Juni, in beslag genomen omdat het zou oproepen tot geweld.³⁹ Om dezelfde reden werd het krakerstijdschrift *Radikal* meermaals in beslag genomen, en twee van haar redacteurs vervolgd, zodat de makers in 1984 besloten de krant alleen nog clandestien te drukken en te verspreiden.⁴⁰ Nog in 2013 deed de politie een inval bij de leden van de Duitse punkband Normahl, waarbij ze de resterende exemplaren van het album *Ein Volk steht hinter uns* (uitgekomen in 1982!) in beslag nam en verdere verspreiding ervan verbood.⁴¹

Een belangrijkere reden voor de bescheiden aandacht voor krakers in Duitsland lijkt echter het feit dat gewapende groepen zoals de Rote Armee Fraktion (RAF) van oudsher veel aandacht op zich hebben weten te vestigen. In Nederland bood de kraakbeweging

over het boek in kraaktijdschrift *Ravage*: E. Lubbers, ‘Kijk eens papa, ook wij waren goed bezig’, *Ravage* 234 (1997); W. Deetman, ‘Re-axie’, *Ravage* 236 (1997); N. Gerson, ‘Meer axie!’, *Ravage* 237 (1997).

37 I. Poppe en S. Rottenberg, *De kraakgeneratie. 18 portretten van krakers uit de lichte 1955-1965* (Amsterdam 2000). Zie ook het eerdere A. Wietsma e.a., *Als je leven je lief is. Vraaggesprekken met krakers en kraaksters* (Amsterdam 1982).

38 X. Schutte, ‘Steeds weer de straatstenen’, *De Groene Amsterdammer*, 15 januari 1997.

39 ‘Bommi’ Baumann, “*Wie alles anfang*” beschlagnahmt. Dokumentation über die Beschlagnahme von Literatur! Diskussion über das Buch “*Wie alles anfang*” (München 1976).

40 F. Anders, ‘Die Zeitschrift “Radikal” und das Strafrecht’, in: F. Anders en I. Gilcher-Holtey (red.), *Herausforderungen des staatlichen Gewaltmonopols. Recht und politisch motivierte Gewalt am Ende des 20. Jahrhunderts* (Frankfurt am Main 2006) 222-259; *20 Jahre Radikal. Geschichte und Perspektive autonomer Medien* (Hamburg 1996), <http://www.nadir.org/nadir/archiv/Medien/Zeitschriften/radikal/20jahre>; B. Drücke, *Zwischen Schreibtisch und Strassenschlacht? Anarchismus und libertäre Presse in Ost- und Westdeutschland* (Ulm 1998).

41 A. Frank, ‘Polizei entdeckt Punk-Klassiker’, *Tageszeitung*, 13 februari 2013.

Tijdens de ontruiming van het kraakpand de Grote Wetering in Amsterdam lopen ME'ers langs een muurschildering waarin ze zichzelf 'gespiegeld' zien. De ME werd een geliefd onderwerp van muurschilderingen, cartoons, fotocollages en krakersverhalen (foto Cor Jaring; 1980. collectie Rijksmuseum, Amsterdam).

een setting voor spannende verhalen. Schutte: '[H]et kraakverleden levert toch materiaal waar de vingers van een romanschrijver van gaan jeuken. Een kraakpand kan je zien als ... een in zichzelf besloten wereld die vaak letterlijk met plaatstaal, houten schotten en zandzakken van de "echte" wereld is afgesloten. (...) En dan de mogelijkheden tot beschrijving! Rond een ontruiming kun je de grootste taferelen schilderen. De belegerde kraakpanden waren middeleeuwse burchten en de krakers en ME'ers de moderne ridders die met rook en vuur, olie en verf een heroïsch gevecht leverden.'⁴²

In Duitsland leverden de gewapende groepen daarentegen het materiaal 'waar de handen van een romanschrijver van gaan jeuken'. Over de acties van de Rote Armee Fraktion bestaat er een even brede verzameling van romans, autobiografieën en films als in Nederland over de kraakbeweging.⁴³ En wanneer de kraakbeweging in buitenlandse romans al voorkomt, dan is dat in de meeste gevallen alsnog als decor voor een verhaal over terrorisme. Dat geldt niet alleen voor Doris Lessings *The good terrorist* (1985), maar ook voor Jan Guillou's *Der demokratische Terrorist* (1992).⁴⁴ De belang-

⁴² Schutte, 'Steeds weer de straatstenen'.

⁴³ Zie onder andere: N. Colin en B. Graaff (red.), *Der 'Deutsche Herbst' und die RAF in Politik, Medien und Kunst. Nationale und internationale Perspektiven* (Bielefeld 2008). Zie verder de bijdragen van Sara Hakemi, Andreas Elter, Luise Tremel, Herfried Münkler, Rolf Sachsse en Klaus Kreimeier over de RAF en verschillende media in Duitsland in: Wolfgang Kraushaar (red.), *Die RAF und der linke Terrorismus* (Hamburg 2006).

⁴⁴ Dat betekent overigens niet dat er in het geheel geen egodocumenten uit de Duitse kraakbeweging zijn verschenen.

rijkste uitzondering hierop is Sven Regeners Herr Lehmann-trilogie. In deze romans schetst Regener een prachtig tijdsbeeld van (alternatief) Duitsland in de jaren tachtig, wanneer hij zijn hoofdpersoon Frank Lehmann achtereenvolgens aanwezig laat zijn bij de Bundeswehr-rellen in Bremen op 6 mei 1980, het kraakleven in Berlijn-Kreuzberg en ten slotte de val van de Muur.⁴⁵

Het beest getemd

Volgens de Deense historici Mikkelsen en Karpantchov had het einde van de ‘oude’ kraakbeweging aan het einde van de jaren tachtig ook te maken met de val van de Berlijnse Muur. Volgens hen was sindsdien ‘everything that smacked of socialism and collectivist politics (...) on the defensive’.⁴⁶ Toch lijkt dat beeld niet op te gaan voor alle plaatsen. Volgens Robert Foltin, die uitgebreid onderzoek deed naar sociale bewegingen in Oostenrijk, gebeurde daar juist het tegenovergestelde: ‘The fall of the so-called Iron Curtain was followed by a flourishing of new social movements in Austria and Vienna.’⁴⁷ En ook in andere plaatsen vormde het begin van de jaren negentig een periode van hernieuwd activisme. In Engeland kwam de nieuwe techno-scene samen met campagnes als Reclaim the Streets en de Anti-Roads Movement, om uit te groeien tot een bloeiende nieuwe scene.⁴⁸ De opkomst van nieuwe party-scenes verbeelde voor velen ook een nieuwe positievere houding: weg van punk, *no future* en speed, en door naar techno, de ‘second summer of love’ (Engeland 1988) en ecstasy. De freetekno scene, met haar mobiele soundsystems, was daarenboven ook niet meer afhankelijk van vaste plekken, maar juist in staat om in afgelegen gebieden en zonder veel voorbereiding feesten te organiseren.

In voormalig Oost-Berlijn en andere grote Oost-Europese steden werd er in de jaren negentig voor het eerst op grote schaal gekraakt. Zo werden in de Mainzer Strasse in Berlijn in 1990 dertien *Mietskasernen* gekraakt en met groot materieel ontruimd, waardoor oude tijden leken te herleven.⁴⁹ In Servië werd een militair terrein gebied bezet dat doet denken aan de Christiania-kolonie in Kopenhagen.⁵⁰ Maar er ging niet meer eenzelfde dreiging uit van de kraakbeweging als in de jaren tachtig. Meer dan ooit werden gekraakte huizen, straten of eilanden (Ruigoord, NDSM-gebied) autonome zones in een kapitalistische wereld. De twee bestonden naast elkaar, er was over het algemeen

Bernd Langer publiceerde een zeer interessante autobiografie: B. Langer, *Operation 1653. Stay rude, stay rebel* (Berlijn 2004). Zie ook de recensies J. Leßmann, ‘Die Bekenntnisse des Autonomen Bernd Langer’, *Der Rechte Rand* 88 (2004); S. McCabe, ‘Wer erteilt Absolution? Lebensbeichte eines Autonomen’, *Interim* 590 (2004); A. Grunniön, ‘Operation 1653, 1654, 1655’, *Interim* 593 (2004). Daarnaast verschenen er ‘kraakromans’, zoals Thomas Lecortes, *Wir tanzen bis zum Ende* (Berlijn 1992). In 1995 verscheen er een interviewbundel, waarin mensen onder andere terugkeken op de jaren tachtig: *Der Stand der Bewegung. 18 Gespräche über linksradikale Politik. Lesebuch zum Autonomie-Kongress Ostern 1995* (Berlijn 1995).

⁴⁵ De trilogie bestond uit *Herr Lehmann* (Berlijn 2001); *Neue Vabr Süd* (Frankfurt am Main 2004) en *Der kleine Bruder* (Frankfurt am Main 2008).

⁴⁶ Mikkelsen en Karpantchov, ‘Youth, Space and Autonomy in Copenhagen’, 192.

⁴⁷ Robert Foltin, ‘Squatting and autonomous action in Vienna, 1976-2012’, in: Van der Steen e.a. (red.), 255-277, 264. Zie verder: Idem, *Und wir bewegen uns doch. Soziale Bewegungen in Österreich* (Wenen 2004).

⁴⁸ Zie onder andere, G. McKay (red.), *DIY Culture. Party and protest in nineties Britain* (Londen 1998); D. Wall, *Earth First! and the anti-roads movement. Radical environmentalism and comparative social movements* (Londen 2002).

⁴⁹ S. Arnd e.a., *Berlin Mainzer Strasse. ‘Wohnen ist wichtiger als das Gesetz’* (Berlijn 1992).

⁵⁰ M. Breznik, ‘The role of culture in the strategies of “city regeneration”’, in: Nada Švob-Đokić (red.), *Cultural transitions in Southeastern Europe* (Zagreb 2007) 81-94.

sprake van vreedzame co-existentie en soms zelfs meer. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een anekdote. Tegenover het vroegere gekraakte cultureel centrum Ungdomshuset in Kopenhagen stond een McDonalds-vestiging, waar de concertgaande jeugd na afloop nog een hamburger verorberde. Niet lang na de ontruiming van het centrum moest ook de McDonalds haar deuren sluiten, wegens gebrek aan klandizie.

In deze setting werd het voor stadsbesturen aantrekkelijk om kraakpanden te tolereren en vrijplaatsen soms expliciet te ondersteunen. Linus Owens heeft deze ommekeer gereconstrueerd voor Amsterdam. Tegelijkertijd met de neergang van de kraakbeweging in de jaren negentig, kwam het besef op dat de stad krakers nodig had. Owens: 'There are two tourist Amsterdams: the Amsterdam of antiquity and the Amsterdam of sex and drugs. (...) In the battle over defining Amsterdam, the culture of the present was being squeezed out. (...) Squatters' cultural work remained a force of life, pushing the city beyond its simple touristic image. (...) "Post-Fordist" tourists want some of everything, no longer neatly fitting in the binary pigeonholes of budget or luxury, kitsch or authentic.'⁵¹ In de internationale strijd om toeristen had de stad behoefte aan 'ruige' en 'authentieke' oorden. Deze vaststelling werd de basis van het broedplaatsenbeleid van de stad.⁵²

Volgens Peter Birke trad er eenzelfde ontwikkeling op in Duitsland: 'Rond het midden van de jaren negentig ontwikkelden de overgebleven kraakpanden zich, niet alleen in de Bondsrepubliek, tot breed geaccepteerde "bunte Flecken" in het centrum de grote stad. De innovatiegeest die enige projecten uitstraalden paste goed in het zelfbeeld van de (...) "stad als onderneming", terwijl gebieden als Christiania in Kopenhagen en de Hafensstraße in Hamburg regelrechte toeristenattracties werden.'⁵³ Het ging in dat soort gevallen wel expliciet over 'getemde' projecten, van waaruit geen orde verstorende dreiging meer uitging. En dat betekende dat het 'nieuwe', 'getolereerde' kraken aan bepaalde voorwaarden moest voldoen. Birke argumenteerde: 'Nieuwe projecten worden hierdoor voor de keuze gesteld een directe ontruiming te riskeren dan wel de institutionele weg te kiezen.' Een deel koos voor dat laatste, maar het antikapitalistische deel van de beweging dook voor een groot deel onder de politieke radar. Ze werd kleiner en minder invloedrijk, en ging zich vooral richten op het in stand houden van de eigen structuur en zelf-georganiseerde acties.

De groep Bilwet, een groep krakers die in de jaren tachtig onder andere mee had gewerkt aan het tijdschrift *Bluf!*, ondersteunde deze keuze van harte. Volgens hen had het 'oorspronkelijk kraken' niets te maken gehad met 'grote politiek' en de daarbij horende mediapolitiek van de beweging van de jaren tachtig: 'Voor de opbouw van haar structuren had ze [de oorspronkelijke kraakbeweging] de media niet nodig.' Toen ze uiteindelijk, tegen wil en dank, door een aantal grote confrontaties de stedelijke politiek ingezogen was, begon daarmee de verwording van de beweging: '[Op dat moment] ontstaat een referentiekader waarin toekomstige "axies" *a priori* worden ingeschat op

⁵¹ Owens, 'From tourists to anti-tourists to tourist attractions. The transformation of the Amsterdam squatters' movement', *Social Movement Studies* 7 (2008) 43-59, 53-54.

⁵² Zie daarover onder andere *Laat 1000 vrijplaatsen bloeien. Onderzoek naar vrijplaatsen in Amsterdam* (Amsterdam 2001) en B. van der Steen, 'Eerst de krakers, dan de cocktailbars', *De Groene Amsterdammer*, 6 januari 2010.

⁵³ P. Birke, 'Van "Fünffingerplan" tot "Bambule". Stedelijke politiek, kraken en de strijd om leefruimte in Duitse steden van "1968" tot nu', in: B. van der Steen e.a. (red.), *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse* (Amsterdam 2009) 108-134, 127.

hun haalbaarheid en de mate van gelazer die je ermee over je afroept. Langzaam maar zeker krijgen de eigen activiteiten aldus een doel opgelegd en wordt het diffuse geheel waarbinnen men opereert een substantie gegeven, die uitkristalliseren in een gedragscode ... de code voor correct mediaoptreden.⁵⁴ Het was de dood in de pot. De beweging diende zich weer terug te trekken in haar eigen subcultuur, de 'buitenmediale wereld'.

Het idee van jezelf terugtrekken op kleine, autonome eilanden vond ook een theoretische onderbouwing in het werk van Hakim Bey. In zijn pamflet *Temporary Autonomous Zone* pleitte hij ervoor dat de beweging zich af zou wenden van de 'grote politiek': 'Let us admit that we have attended parties where for one brief night a republic of gratified desires was attained. Shall we not confess that the politics of that night have more reality and force for us than those of, say, the entire U.S. Government? Some of the "parties" we've mentioned lasted for two or three years. Is this something worth imagining, worth fighting for? Let us study invisibility, webworking, psychic nomadism – and who knows what we might attain?'⁵⁵

Het is ironisch dat deze strategie haast naadloos aansluit bij het nieuwe vrijplaatsenbeleid van verschillende steden. Er is dan ook veel gediscussieerd over de verhouding tussen kraken en stadsontwikkeling en de vraag hoe activisten kunnen voorkomen dat hun inspanningen voor meer cultuur en leefbaarheid in een buurt leiden tot stijgende huur- en huizenprijzen.⁵⁶

In de wurggreep van 'het grote verhaal'

Het historisch onderzoek naar de kraakbeweging verlegde vanaf 2000 haar aandacht naar nieuwe thema's. Niet alleen kwam er meer aandacht voor de samenstelling van de kraakbeweging, en bijvoorbeeld de rol van vrouwen, lesbiennes, transgenders en queer-activisten.⁵⁷ Ook ging het onderzoek zich richten op het vertoog van de krakers. Linus Owens deed dat in een zeer interessante studie naar 'narratives of decline' in de Amsterdamse beweging van de jaren tachtig.⁵⁸ Hij reconstrueerde hoe uit de conflicten om de Grootte Keijser en de Vondelstraat een narratief ontstond waarin radicalisme en militante politiek leidden tot overwinningen. De ontruiming van de Lucky Luijk in 1983 toonde echter duidelijk aan dat deze politiek niet meer werkte, omdat het pand ondanks stevige verdediging ontruimd werd, en de beweging zo veel *goodwill* verspeelde. In de jaren die volgden bleef een deel van de beweging hame- ren op de noodzaak nog gewelddadiger en vastberadener op te treden, zozeer zelfs dat zij in conflict kwam met de rest van de beweging. De gewelddadige confronta-

⁵⁴ Bilwet, *Bewegingsleer*.

⁵⁵ H. Bey, *T.A.Z. The temporary autonomous zone, ontological anarchy, poetic terrorism* (New York 2003) 132.

⁵⁶ Zie daarvoor bijvoorbeeld de discussie tussen Justus Uitermarke en Hans Pruijt: J. Uitermark, 'The co-optation of squatters in Amsterdam and the emergence of a movement meritocracy: a critical reply to Pruijt' en H. Pruijt, 'Squatters in the creative city. Rejoinder to Justus Uitermark', *International Journal of Urban and Regional Research* 28:3 (2004) 699-705. Zie verder: A. Holm, *Wir bleiben alle! Gentrifizierung, Städtische Konflikte um Aufwertung und Verdrängung* (Münster 2010); Idem e.a., *Stadterneuerung in der Berliner Republik. Modernisierung in Berlin-Prenzlauer Berg* (Opladen 2002).

⁵⁷ Amantine, *Gender und Häuserkampf. Genderspezifische Aspekte und anti-patriarchale Kämpfe in den Häuserbewegungen in der BRD und Westberlin* (Münster 2011). Zie ook: Haunss, *Identität in Bewegung*.

⁵⁸ Owens, *Cracking under pressure*; Idem, 'What we talk about when we talk about decline. Competing narratives in the Amsterdam squatters' movement', *Research in Social Movements, Conflict, and Change* 28 (2008) 239-271. Zie ook: J. Uitermark, 'Framing urban injustices. The case of the Amsterdam squatter movement', *Space and Polity* 8 (2004) 227-244.

ties tussen de twee vleugels, die in 1987/88 een hoogtepunt bereikten, worden over het algemeen gezien als het ‘einde’ of ‘bankroet’ van de Amsterdamse kraakbeweging.

Owens analyseert hoe dit narratief over militantie en overwinningen ontstond, breed ingang vond onder activisten en uiteindelijk tot grote conflicten leidde. Volgens Nazima Kadir is dit narratief echter nog altijd dominant en leidt het tot grote problemen binnen de Amsterdamse beweging, waar krakers nog altijd verscheurd worden door een geromantiseerd beeld van de beweging enerzijds en de politieke werkelijkheid anderzijds: ‘The myth of the militant (...) ‘autonomous’ activist (...) has become a dominant ideological paradigm in the movement. (...) The myth is dogmatic, exclusive, and so powerful that movement activists are regularly unable to go beyond the image and its limits. (...) Because they cannot confront who they are, they often cannot address what to do in the face of a completely different – and increasingly hostile – sociopolitical context.’⁵⁹

Terwijl de Amsterdamse beweging nog altijd vecht met haar verleden, lijkt in Duitsland een dergelijk ‘groot verhaal’ te ontbreken. Dat gold al voor Geronimo’s *Feuer und Flamme* en geldt ook voor het boek *Autonome in Bewegung*, waarin er een historische continuïteit wordt geschetst van de autonome kraakbeweging vanaf het begin van de jaren tachtig tot het begin van de jaren 2000.⁶⁰ De beweging krijgt in dit boek verschillende beginpunten en in plaats van zich te richten op grotere ontwikkelingslijnen, worden er bepaalde acties, campagnes en episodes uitgelicht. Zo ontstaat er een caleidoscopisch beeld van een veelzijdige beweging, maar worden ook belangrijke vragen vermeden, zoals hoe de beweging veranderd is, en onder welke voorwaarden ze kon groeien of worden verslagen. Wat is er anders aan een kraakactie in de jaren zeventig of eenzelfde actie in de jaren negentig? Wanneer zulke vragen niet beantwoord worden, dreigt de geschiedenis van het kraken te verworden tot een willekeurige opsomming van bezettingen, ontruiming en rellen.

Overigens werd de publicatie van *Autonome in Bewegung*, als ware het nog de jaren tachtig, direct gevolgd door inbeslagnames en huiszoekingen. Omdat de tekst ook ego-documenten en terugblikken bevat op clandestiene acties, werd de samenstellers niet alleen verweten deel te zijn van een criminele organisatie, maar ook dat zij contacten zouden onderhouden met ondergrondse groepen.⁶¹

Ter afsluiting: nieuw onderzoek naar een aloud stedelijk conflic

Het eerste wat opvalt aan de literatuur over kraken in Europa is dat ze zeer lokaal gericht is en vaak in landstalen wordt geschreven. Daarnaast ligt de focus vooral op bepaalde steden. Zo hebben de bewegingen in Amsterdam en (West-)Berlijn zich altijd kunnen verheugen op grote belangstelling, terwijl Londen en Nijmegen er bekaaid vanaf komen.⁶² Daar komt gelukkig langzaam verandering in. Veel nieuw onder-

⁵⁹ N. Kadir, ‘Myth and reality in the Amsterdam squatters movement’, in: Van der Steen e.a. (red.), *The city is ours*, 21–61, 23–25.

⁶⁰ Grauwacke, *Autonome in Bewegung*.

⁶¹ Ibidem, 3–4.

⁶² Zie voor meer informatie en literatuur over kraken in Londen: L. Finchett-Maddock, ‘Squatting in London. Squatters’ rights and legal movement(s)’, in: B. van der Steen e.a. (red.), *The city is ours*, 207–231. Zie verder: N. Wates en C. Wollmar, *Squatting. The real story* (Londen 1980); R. Bayley, *The Squatters* (Middlesex 1973); Reeve, ‘De Britse kraakbeweging’. Voor Nijmegen zie: A. Bruls, *De Pierson. Verhalen over een volksoptand in twintigste eeuw Nijmegen* (Nijmegen 2006); De Ruyter, *Een baksteen als bewustzijn*; Idem, ‘Onbehagen in de subcultuur’.

zoek naar de kraakbeweging staat in het teken van internationalisering. Niet alleen worden de resultaten van historisch onderzoek wordt steeds meer in het Engels gepubliceerd, ook is er steeds meer aandacht voor internationale vergelijkingen en voor de internationale contacten en reizen van krakers.⁶³

Zo heeft Linus Owens laten zien dat Amsterdamse krakers zich in West-Duitsland konden verheugen op grote populariteit en dat er al snel een internationaal netwerk ontstond, gebaseerd op rondreizende activisten: 'Amsterdam squatters went to Berlin. Berlin squatters went to London. London squatters went to Barcelona. Barcelona squatters went to Amsterdam. Sometimes movement provides an escape, sometimes an exchange, and often both.'⁶⁴ De uitdaging is nu om daar verder op in te gaan en te kijken of het mogelijk is reisnetwerken te reconstrueren en te onderzoeken hoe reizen en migratie de samenstelling van de kraakbeweging beïnvloedden.

Maar dat onderzoek zal nog iets verder moeten gaan. Veel van de bestaande literatuur gaat namelijk nog altijd uit van de kraakbeweging als een blanke (en vaak mannelijke) activisten-scene terwijl er in Amsterdam in de jaren zeventig op grote schaal werd gekraakt door Surinamers.⁶⁵ Binnen de kraakbeweging werd dat laatste nauwelijks opgemerkt, onder andere omdat de twee groepen politiek sterk verschilden. Maar dat verklaart niet waarom dit thema ook door onderzoekers nooit goed is opgepakt. Nazima Kadir schrijft daarover: 'If one views the history of post-war Amsterdam through the lens of the squatters' movement, these texts present a misleading and nostalgic white urbanity that I find disturbing. (...) The literature on squatting in Amsterdam wholly ignores the consequences of the radically changing face of the city's population.'⁶⁶ Het wordt dus tijd om meer aandacht te besteden aan de vraag wie er nu precies kraakten. Hoe was de samenstelling van kraakbewegingen en welke rol speelden migranten daarin? Een goede aanzet daartoe werd gegeven door de Berlijnse onderzoeker Serhat Karakayali, die in een verkennend artikel heeft laten zien hoe Italiaanse migranten een belangrijke rol speelden bij de eerste kraakacties in de Frankfurtse wijk Westend.⁶⁷

Wat in de komende tijd eveneens een belangrijke rol zal gaan spelen bij dit onderzoek is verdere digitalisering. De website Staatsarchief van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis biedt al veel online-informatie, zoals de complete tekst van het

63 Ook Ask Katzeff, Leendert van Hoogenhuijze en ik hebben daaraan een bescheiden bijdrage willen leveren met onze bundel *The city is ours*.

64 Owens, 'Have squat, will travel. How squatter mobility mobilizes squatting', in: Squatting Europe Collective (red.), *Squatting in Europe. Radical spaces, urban struggles* (Wivenhoe 2013) 185-207, 186. Zie ook: Idem e.a., 'At home in the movement: constructing an oppositional identity through activist travel across European squats', in: C. Flesher Fominaya en L. Cox (red.), *Understanding European Movements. New social movements, global justice struggles, anti-austerity protest* (Londen 2013) 172-186.

65 Zie bijvoorbeeld berichten over Surinaamse families die in 1972 huizen bezetten in de Transvaal-buurt in Amsterdam: 'Surinamers dupe van harder kraakbeleid in Amsterdam', *De Tijd*, 29 november 1972; 'Misplaatst politievertoon in Amsterdamse buurt', *De Waarheid*, 29 november 1972; 'Amsterdamse politie en de Surinamers', *De Tijd*, 2 december 1972; 'Surinamers kraken gebouw Herhuisvesting', *De Tijd*, 4 december 1973. Over de situatie in de Bijlmer zie: 'Snel besluit over krakers in Bijlmer', *Nederlands Dagblad*, 22 augustus 1974; 'Bijlmer', *De Tijd*, 26 augustus 1974; 'Amsterdam treft regeling met Surinaamse krakers', *Nieuwsblad van het Noorden*, 2 juli 1974.

66 Kadir, 'Myth and reality', 31. In haar betoog maakt Kadir wel een uitzondering voor de sociologe Virginie Mamadouh, die in haar studie ingaat op de acties van Surinaamse krakers in de Transvaal-buurt: V. Mamadouh, *De stad in eigen hand. Provo's, rabouters en krakers als stedelijke sociale bewegingen* (Amsterdam 1992).

67 Karakayali, 'Lotta Continua in Frankfurt, Türken-Terror in Köln. Migrantische Kämpfe in der Geschichte der Bundesrepublik', in: B. Hüttner e.a. (red.), *Vorwärts und viel vergessen. Beiträge zur Geschichte und Geschichtsschreibung neuer sozialer Bewegungen* (Neu-Ulm 2005) 121-133.

boek *Een voet tussen de deur* en het integrale script van de documentaire *De stad was van ons*, maar ook een verzameling van vijfduizend gedigitaliseerde affiches⁶⁸ Maar ook in Duitsland zijn er meer dan achtduizend affiches gedigitaliseerd en doorzoekbaar.⁶⁹ Daarnaast worden er voor verschillende steden kraakacties in kaart gebracht. Zo vindt men op de website berlin-besetzt.de een kaart van de stad, waarbij men vanaf 1970 per jaar kan zien hoeveel huizen er gekraakt, ontruimd en gelegaliseerd zijn. Bij de meeste huizen is er tevens een selectie opgenomen van krantenberichten, foto's en pamfletten over het huis. Inmiddels is een gelijksoortige kaart gemaakt van London en verschillende steden zullen binnenkort volgen.⁷⁰

In Spanje, Portugal en Griekenland zijn er sinds de eurocrisis grootschalige protest-bewegingen opgekomen. Het bezetten van openbare plaatsen en gebouwen speelt telkens een grote rol bij deze Europese varianten van de *Occupy*-beweging. Daarmee lijkt het zwaartepunt van dergelijke bewegingen verschoven te zijn van het noorden naar het zuiden van Europa. Maar ook in Duitsland voeren krakers op dit moment campagnes met andere maatschappelijke organisaties tegen 'mietenwahnsinn'. Daarmee komt kraken en wonen weer in het centrum van stedelijke conflicten te staan. Want, om met Geronimo te spreken: 'In the end, all people on this planet need an affordable roof over their heads and wish to spend their time, money and energy on the other, more important things in life.'⁷¹

68 Zie: <http://www.iisg.nl/staatsarchief>. Zie verder voor Nederlandse affiches de publicaties: H. Hofland e.a., *Een teken aan de wand. Album van de Nederlandse samenleving* (Amsterdam 1983); E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches, 1965-200* (Amsterdam 2005).

69 De affiches zijn te vinden op <http://plakat.nadir.org>. Zie ook de publicaties: HKS 13 (red.), *Hoch die kampf dem: 20 Jahre Plakate autonomer Bewegungen* (Berlijn 1999); Idem, *Vorwärts bis zum nieder mit: 30 Jahre Plakate unkontrollierter Bewegungen* (Berlijn 2001).

70 Zie daarvoor: <http://londonsquatsarchive.org/>.

71 Geronimo, 'Redistribute the grit! Squatting and autonomy: variations on a complex subject', in: Van der Steen e.a. (red.), *The city is ours*, xiii-xix, xix.

Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2013)

JAN HEIN FURNÉE, INGE BERTELS, JANNA COOMANS, JELENA DOBBELS, JELLE HAEMERS, SANNE MUURLING, PETER STABEL, JEANNETTE KAMP EN MAARTEN F. VAN DIJCK

*Terwijl de meeste artikelen in Stadsgeschiedenis betrekking hebben op de Lage Landen, signaleert deze rubriek wat er in de voorgaande jaargang in buitenlandse tijdschriften op het gebied van buitenlandse steden is gepubliceerd. 'Buitenland' is hier een wel enigszins groot woord. Door de internationale uitgevermarkt, het aanschafbeleid van Nederlandse en Vlaamse bibliotheken, de verhoudingen in het onderzoeksveld evenals onze eigen taalkennis en bias is de selectie van artikelen gebaseerd op ruim zestig overwegend Engelstalige en enkele Duitse en Franse tijdschriften en staan in verreweg de meeste artikelen Europese en Amerikaanse steden centraal. Behalve de bespreking van interessante artikelen in vaktijdschriften als *Urban History* is de rubriek speciaal bedoeld om artikelen te signaleren in tijdschriften die niet iedereen systematisch allemaal zal kunnen bijhouden. Met deze rubriek wil de redactie een extra stimulans bieden om resultaten van stadshistorisch onderzoek in de Lage Landen in een bredere internationale context te plaatsen, en tegelijkertijd de nieuwsgierigheid prikkelen om vraagstukken, inzichten, bronnen en methodes uit buitenlands onderzoek ook op het gebied van onze 'eigen' stadsgeschiedenis te exploreren.¹*

Stadsbestuur en burgerschap

Hoe politieke ideeën de werkelijkheid vorm geven, blijkt uit een drietal bijdragen over laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stadsgeschiedenis. Dat deze vormgeving letterlijk kan worden genomen, maakt Peter Arnade duidelijk in 'Carthage or Jerusalem? Princely violence and the spatial transformation of the medieval into the early modern city', *Journal of Urban History* 39 (2013) 726-748. Vaak gaan historici er immers vanuit dat de ruimtelijke transformatie van steden een gevolg is van economische evolutie, demografisch groei en commerciële ontwikkelingen. Arnade ontkent dat niet, maar de Amerikaanse historicus vult aan dat er ook rekening moet gehouden worden met fysieke ingrepen van overheidswege die een politiek doel hadden. Aan de hand van tal van voorbeelden uit Bourgondisch en Habsburgs Europa maar ook uit het zestiende-eeuwse 'Spaanse' Mexico argumenteert hij op een overtuigende manier hoe dat in zijn werk is gegaan. De spectaculaire vernietiging van steden door Bourgondisch-Habsburgse prinses (zoals Luik in 1467, Tunis in 1536, Rome in 1527 ...) was duidelijk ingegeven door de idee van politieke dominantie, en vond zijn inspiratie in onder meer de vernietiging van Milaan door Frederik Barbarossa in 1183 en, meer

1 De lijst van gedepouilleerde tijdschriften is te vinden op <http://home.medewerker.uva.nl/w.j.h.furnee>. Artikelen op het gebied van de stadsgeschiedenis van de Lage Landen zijn buiten beschouwing gelaten. De thematische paragrafen werden verzorgd door respectievelijk Jelle Haemers (1), Maarten F. Van Dijck (2), Peter Stabel (3 en 4), Jeannette Kamp (5 en 6), Sanne Muurling (7), Janna Coomans (8), Jan Hein Furnée (9 en 10, incl. depouillering van de tijdschriften en coördinatie), Jelena Dobbels (11 en 13) en Inge Bertels (12).

nog, in verhalen over Titus' verwoesting van Jeruzalem. Prinsen wensten opstandige steden te tonen wie uiteindelijk over de ruimte heerste, en ze hanteerden hiervoor dus een radicale strategie. Ten tweede toont de stichting van Mexico city op de ruïnes van het oude Tenochtitlan in het midden van de zestiende eeuw aan dat ook de vorming van deze stad ingegeven was door gelijkaardige denkbeelden. De inrichting van brede lanen, de oprichting van standbeelden en barokke kerken, en grote pleinen waarop de staatsmacht zich kon etaleren, hielpen alle om het (in dit geval Habsburgse) overwicht te doen gelden. De uitbreiding van het gezag van de centrale overheid heeft het stratenpatroon en de fysieke ruimte van de vermelde steden dus blijvend veranderd.

Op een andere schaal bestudeert Dominique Adrian in zijn artikel 'Penser la politique dans les villes allemandes à la fin du Moyen Age. Traités de gouvernement et réalités urbaines', *Histoire Urbaine* 38 (2013) 175-194 hoe ideeën over politieke besluitvorming het bestuur van steden heeft veranderd in de Duitse ruimte op het eind van de middeleeuwen. In tegenstelling tot Arnade bekijkt Adrian de stad niet vanuit het perspectief van het centrale gezag, maar van binnenuit. De studie naar politieke ideologie in de late middeleeuwen concentreert zich immers vaak op traktaten die aan de vorstelijke hoven tot stand kwamen (bijvoorbeeld vorstenspiegels), maar veronachtzaamt nog teveel dat gelijkaardige pamfletten ook in de stad geschreven werden. Teksten zoals 'Wye men eyn statt regyrn soll' van Johan van Soest uit 1495, gedichten over de taak van stedelijke functionarissen, en bijvoorbeeld de stadskroniek van Johannes Rothe uit Eisenach (Thüringen) geven nochtans een unieke inkijk in het politieke denken van stedelijke gezagsdragers. Adrian vergelijkt tal van dergelijke teksten en speurt de voornaamste begrippen op die in deze traktaten aan bod komen. Bijgevolg blijkt dat vele van de onderzochte auteurs het zoeken naar compromis en consensus hoog in het vaandel voerden, maar dat brede politieke participatie van bevoorrechte groepen stedelingen eveneens een strijdpunt was. Weliswaar verzuimt hij daarbij om de bredere context in beeld te brengen (de vermelde ideeën zijn niet louter 'Duits', maar kwamen ook elders voor), en gaat hij evenmin afdoende de origine ervan na (niet enkel geleerde auteurs zoals Thomas van Aquino kunnen als bron aangestipt worden, maar evenzeer principes uit het aloude gewoonterecht). Adrian toont wel duidelijk aan dat ook stadsbestuurders zich in hun beleid lieten leiden door theoretische bespiegelingen over representatie, beslissingsrecht en vormen van medezeggenschap. Eerder dan een respons op veranderende economische en sociale omstandigheden lijkt politiek bestuur in de laatmiddeleeuwse stad dus ook ingegeven door breed gedragen politieke ideeën.

Tot gelijkaardige bevindingen komen Claire Judde de Larivière en Rosa Salzberg in een zeer lezenswaardig stuk over het politieke ideeëngoed van de inwoners van vroegmodern Venetië: 'Le peuple est la cité. L'idée de *popolo* et la condition des *popolani* à Venise (xve-xviiè siècles)', *Annales HSS* (2013) 1113-1140. Doorgaans richt onderzoek naar het ideologische denkkader van stedelijke gezagsdragers zich op de relatie met politieke principes van de vorst (Arnade) of op die van elites (Adrian), maar deze onderzoeksters analyseren als het ware het zelfportret (of beter: het zelf samengestelde groepsportret) van het Venetiaanse 'popolo'. Zoals de titel van hun artikel aanduidt, beschouwden de inwoners van de Dogestad zich als een essentieel onderdeel van de stedelijke gemeenschap. Zonder de 'kleine man', de *popolani* of de *popolo menudo* in hun voertaal, was er van Venetië, laat staan van een *popolo grasso* geen sprake, luidt

het. De *popolani* bestonden vooral uit een heterogene groep van ambachtslieden en relatief gegoede middengroepen die geregeld van zich lieten horen. Want een andere gemeenplaats die beide auteurs aanpakken, is de vermeende ‘dociliteit’ van de *popolani* van de Serenissima. Gebruikelijk gaan historici ervan uit dat de onderdanen van de Doge redelijk gedwee het stedelijke beleid hebben aanvaard. Hoewel er inderdaad weinig sporen zijn van grootschalig protest blijkt uit het werk van Judde de Larivière en Salzberg dat de *popolani* wel degelijk regelmatig kritiek uitten op de beslissingen van hun bewindvoerders. Niet enkel in de parochies en wijken rond het Canal Grande maar ook op de omringende eilanden zoals Murano konden bestuurders allerminst regeren zonder rekening te houden met de verzuchtingen en wensen van de vele parochianen en bevolkingsgroepen die Venetië rijk was.

De conclusies van ‘Porteurs, mendicants, gentilshommes. La construction sociale du pouvoir politique (Rome, xvii-xviii siècle)’, *Annales HSS* (2013) 729-753 door Eleonora Canepari sluiten daar mooi bij aan. Zij laat duidelijk zien dat men ook in het onderzoek naar de bestuurlijke elite van het zestiende- en zeventiende-eeuws Rome er te vaak van uit ging dat de gezaghebbende families en clans er de stad konden besturen zonder hun achterban inspraak te geven. Aangenomen werd dat vooral de paus en de leden van zijn curie al dan niet rechtstreeks het beleid in de stad vorm gaven, maar Canepari toont overtuigend aan dat persoonlijke contacten van dergelijke families met minder invloedrijke wijkbewoners eveneens van belang zijn om hun machtsbasis te begrijpen. Onder meer een case-study naar de welgestelde familie Velli (die vooral in Trastevere actief was) demonstreert dat lokale tentakels essentieel waren om macht uit te oefenen in het Capitool. De Velli waren een archetypische familie die in hun *rione* (wijk) talrijke economische en sociale activiteiten tentoonspreidden, hetgeen hen in staat stelde om de bevolking er aan hun controle te onderwerpen. Maar er was zeker ook van een opmerkelijke wisselwerking sprake. Door middel van gunsten en kenmerkende patronale relaties konden namelijk ook wijkbewoners punten op de politieke agenda plaatsen. Niet enkel de verhouding met de paus en machthebbers in de *curia*, maar dus ook economische transacties, persoonlijke contacten en onderhandelingen met inwoners van de wijken waaruit invloedrijke families afkomstig waren hadden belang voor de besteding en de uitbreiding van hun invloed.

Vanuit het oogpunt van deze bevindingen is het jammer dat het perspectief van ‘onderuit’ wat ontbreekt in de studie van Cécile Becchia naar de elite van het vijftiende-eeuwse Dijon, ‘Filius cum patre. Parenté, alliance et transmission de la charge de vicomte-mayeur à Dijon au xve siècle’, *Le Moyen Age* 119 (2013) 339-374. Via een klassieke prosopografi van de burgemeesters (*vicomte-mayeurs*) van deze Bourgondische stad gaat ze na hoe de bewindvoerders hun invloed handhaafden. Daarbij komt ze tot het relatief voorspelbare resultaat dat sociale netwerken, verwantschappelijke relaties en familiebanden doorslaggevende elementen waren om de macht van deze onderzoeksgroep te verklaren. Zoals de auteur zelf stelt, zou het wenselijk zijn om de conclusies van deze studie met die over andere steden te vergelijken – maar ze had hiertoe beter zelf meteen het initiatief genomen. Want dat enkel hun plaats in het familiale netwerk belangrijk was om het politieke gewicht van de burgervaders te bepalen, overtuigt minder in het licht van de hierboven aangehaalde publicaties. Toch kunnen we natuurlijk het belang van stevige familiale relaties voor de welstand van lokale Bour-

gondische families (zoals de Chambellan, Echenon, Berbisey, Marriot, Martin, etcetera) niet onderschatten. De onderlinge verwantschap tussen deze geslachten verklaart dan ook de grote veerkracht van de lokale oligarchie. Hoewel Dijon als hoofdplaats van het toenmalige hertogdom Bourgondië in 1477 definitief in Franse handen kwam, hebben de vermelde families nadien weinig invloed verloren. De Franse koning kon niet om hun heerschappij heen.

Stedelijke economie

Richard Goddard argumenteert in 'Medieval business networks. St Mary's guild and the borough court in later medieval Nottingham', *Urban History* 40 (2013) 3-27 dat ambachtsgilden geen sociale en politieke voordelen genereerden voor hun leden tijdens de late middeleeuwen. Op basis van een veertiende-eeuwse ledenlijst van het gilde van Saint Mary uit Nottingham en de overgeleverde verslagen van het *borough court* probeert hij aan te tonen dat gildeleden niet meer handel dreven met andere leden van het gilde dan met buitenstaanders. Bovendien speelde het lidmaatschap volgens hem ook geen rol bij het winnen van rechtszaken. Goddard verzamelde heel wat interessante informatie over het gilde van Saint Mary, maar zijn argumenten overtuigen niet altijd. De leden probeerden misschien hun conflicten via informele bemiddeling te beslechten omdat ze elkaar goed kenden. Bovendien is het niet uitgesloten dat onenigheid net minder voorkwam onder gildeleden omwille van het opgebouwde wederzijdse vertrouwen. Overtuigender is de analyse van Francisco Appelániz. Hij reconstrueert in 'Venetian trading networks in the late medieval mediterranean', *Journal of Interdisciplinary History* 44 (2013) 157-179 de netwerken van Venetiaanse handelaars in Alexandrië tijdens de periode 1418-1420. Hoewel zijn steekproef vrij klein is, kan hij op basis van 78 akten uit het archief van één notaris aantonen dat de handelsnetwerken van de Venetiaanse kooplieden verder reikten dan de elite uit de thuisstad. Hij wijst er verder op dat ook minder vooraanstaande personen uit Griekenland een belangrijke rol vervulden in de Venetiaanse economie. Door onder meer hun talenkennis en hun toegang tot buitenlandse handelsnetwerken waren deze minder aanzienlijke ondernemers toch essentiële actoren in deze geschiedenis.

Economische historici hebben al veel aandacht besteed aan de gevolgen van pestuitbraken op de economische ontwikkeling in de late middeleeuwen, maar de rol van oorlogen kwam volgens William Caferro tot nog toe veel minder aan bod. Hij bestudeert in 'Petrarch's war. Florentine wages and the Black Death', *Speculum* 88 (2013) 144-165 een oorlog tussen Florentijnse clans in de jaren 1349-1350. Hij wijst erop dat de oorlogsvoering niet alleen werk verschafte aan huursoldaten, maar dat Florence ook nood had aan ambachtslieden en ambtenaren. De belangrijkste conclusie uit dit artikel is echter dat de in de historiografie gebruikte lonen van metsers en timmerlieden opnieuw onder de loep moeten worden genomen. De auteur toont immers aan dat de lonen heel verschillend evolueerden in diverse sectoren. Bovendien was niet alleen het nominale loon van belang op de arbeidsmarkt, ook het prestige dat eraan verbonden was of de natuurlijke voordelen moeten historici volgens hem proberen in te schatten. Ten slotte merkt Caferro op dat sommige personen meerdere banen combineerden en zo een hoger inkomen verwierven. Over een heel andere boeg gooit Caroline Le Mao het in haar artikel 'La guerre: un stimulant économique? Bordeaux et la guerre de la

Ligue d' Augsburg, 1688-1697', *Histoire, Économie & Société* (2013) 3-17. In haar bijdrage gaat ze op zoek naar de economische meerwaarde die oorlogsvoering voor een stad kon opleveren. Le Mao beschrijft op basis van 256 notarisakten hoe de stad Bordeaux profiteerde van de oorlog op het einde van de zeventiende eeuw. Ze geeft een beeld van de grote en kleine handelaars en de ambachtslieden die hier hun voordeel uit haalden. Daarnaast legt ze uit welke producten voor het Franse leger werden geproduceerd in het achterland van Bordeaux.

De economische ontwikkeling van Bagdad tijdens de negentiende eeuw was het gevolg van de internationale verhoudingen, zo betoogt J.P. Parry, 'Steam power and British influence in Baghdad, 1820-1860', *The Historical Journal* 56 (2013) 145-173. De Franse hulp aan de Egyptische pasja Mohammed Ali en de druk van de groeiende Russische invloed in het noorden zorgden ervoor dat de Britten hun aanwezigheid in Bagdad wilden versterken door met stoomboten op de Tigris en de Eufraat te varen. In eerste instantie wilden ze op die manier de communicatie tussen Indië en Groot-Brittannië sneller en efficiënter laten verlopen. De route via Bagdad was immers de kortste verbinding en de Europese stoomschepen hadden meer ervaring met de riviervaart dan met de wisselende getijden van de Rode Zee. Op termijn probeerden de Britten van op deze boten ook de handel met de Arabieren te stimuleren in Mesopotamië, maar door de Ottomaanse overmacht mislukte deze poging om de handel in dit gebied te controleren.

Historici gaan er vaak vanuit dat modern economisch beleid pas echt vorm kreeg vanaf de jaren 1960. In 'Modern industrial policy and zoning: Chicago, 1910-1930', *Urban History* 40 (2013) 92-113 zet Robert Lewis uiteen dat de stedelijke overheid in Chicago al in 1923 een ordonnantie uitvaardigde om de ruimtelijke ordening in de stad te sturen. Voorbeelden uit andere steden en wetenschappelijke studies hadden de stedelijke administratie er immers van overtuigd dat ruimtelijke ordening niet alleen van belang was om de grondprijzen te reguleren. Deze ervaringen maakten hen eveneens duidelijk dat arbeiders meer productief zouden werken als een goed stedelijk beleid werd uitgebouwd dat allerlei vormen van industriële overlast zou inperken en de leefomstandigheden in de wijken zou verbeteren. De stedelijke ontwikkeling in Keulen werd in de jaren 1970 door heel andere krachten vorm gegeven, zo blijkt uit Sebastian Haumann's bijdrage 'Disputed transformations. Deindustrialization and redevelopment of Cologne's Stollwerck factory, 1970-1980', *Urban History* 40 (2013) 156-173. Daar zorgde de bezetting van een lokale chocoladefabriek ertoe dat de stedelijke overheid haar aanvankelijke plannen met de site grondig wijzigde. Terwijl de stedelijke overheid vooral van boven uit de stadsplanning wou sturen om de economie aan te zwengelen, zorgden de protesten ertoe dat de herbestemming van deze gronden mee door de lokale bevolking kon worden ingevuld. De de-industrialisering van de stad leidde volgens Haumann dus niet tot verloedering en achteruitgang, maar was het begin van een dynamisch proces van ontwikkeling met inspraak van onderaf.

Stedelijke arbeidsmarkten

Sommige traditionele thema's uit het stadshistorisch onderzoek lijken terug van (ver) weggeweest. Dat geldt zeker het onderzoek naar stedelijke arbeidsmarkten. De huidige spanningen op de arbeidsmarkt, als gevolg van de toenemende technologisering

en digitalisering waarbij bepaalde groepen laag- en minder geschoolden stelselmatig uit het arbeidsproces worden gedruimd, hebben historici ongetwijfeld aangezet om gelijkaardige spanningen ook in het verleden onder de loep te nemen. De voorbije jaren werden zo nieuw leven gebladen in thema's als arbeidsconflicten de organisatie van arbeid en de invloed ervan op de gezinsstructuren, de veranderende mentale attitudes ten opzichte van arbeid en arbeidstijd en zelfs de verschillen tussen stedelijke arbeidsmarkten en die op het platteland. De grootste vernieuwing de voorbije jaren lijkt te zijn geboekt voor de vroegere periode, getuige daarvan het monumentale werk van Rina Lis en Hugo Soly, *Worthy efforts. Attitudes to work and workers in pre-industrial Europe* (Leiden 2012) en de inventariserende bundels die vooral in Frankrijk tot stand zijn gekomen: D. Terrier en C. Maite (red.), *Les temps du travail. Normes, pratiques, évolutions, XIVème-XIXème siècles* (Rennes 2014) en P. Beck e.a. (red.), *Rémunérer le travail au moyen âge. Pour une histoire sociale du salariat* (Parijs 2014).

In de tijdschriften lijkt dit patroon bevestigd te worden. Voor de middeleeuwen benadrukt Etienne Arnheim, 'Les hierarchies du travail artisanal au Moyen Âge entre histoire et historiographie', *Annales HSS* (2013) 1027-1038 in een reviewartikel, naar aanleiding van de publicatie van een monografie van Philippe Bernardi (*Maître, valet et apprenti au moyen âge. Essai sur une production bien ordonnée*, Toulouse 2009), hoe de traditionele assumpties van goed geregelde en vooral hiërarchisch gestructureerde arbeidsmarkten niet langer voldoen om de complexiteit van de zelfs door ambachtsgilden bepaalde stedelijke arbeidsmarkten in de middeleeuwen te vatten. Niet alleen zijn arbeidsmarkten ook in deze periode al veel chaotischer en gelaagder dan een traditionele heldere driedeling suggereert, de structurerende processen op de arbeidsmarkten zelf waren bovendien zelden ongecontesteerd en waren altijd het resultaat van lange groei-processen. Dit wordt bevestigd door de detailstudie die John Hare, 'Inns, innkeepers and the society of later medieval England, 1350-1600', *Journal of Medieval History* 39 (2013) 477-497 voor dezelfde periode maakte over de sociale positie van de herbergiers in Engelse steden. De hoge investeringen die gepaard gingen met het houden van een herberg zorgde ervoor dat herbergiers niet alleen veelal te situeren zijn bij de meer gegoede middengroepen in de stad, maar dat ze in staat waren om hun herbergen te ontwikkelen als een cruciale, maar heel heterogene schakel in het economische leven van steden, groot en klein.

Niet alleen logistiek van arbeidsmarkt is daarbij een belangrijke indicator, ook de technologische ontwikkeling bepaalt de contouren van de arbeidsmarkt. Dat daarbij niet alleen mechanisering een rol speelde is duidelijk; ook de steeds populair wordende 'animal turn' steekt hier de kop op. Voor de pre-industriële brouwerijnijverheid bleek volgens Thomas Almeroth-Williams, 'The brewery horse and the importance of equine power in Hannoverian London', *Urban History* 40 (2013) 416-441 een veranderende inzet van paarden belangrijke gevolgen te hebben voor de arbeidsrelaties. Zo nam het gebruik van paarden helemaal niet af met de toenemende mechanisering van de sector, maar faciliteerde de intenser wordende inzet van vooral trekpaarden de schaalvergroting die door de toenemende urbanisatie in de hand werd gewerkt.

Ook de relatie tussen arbeid en gezin staat daarbij centraal. Kristina Lilja and Dan Bäcklun tonen in hun artikel 'To navigate the family economy over a lifetime. Life-cycle squeezes in pre-industrial Swedish towns', *European Review of Economic His-*

tory 17 (2013) 171-189) voor enkele Zweedse steden aan hoe belangrijk het inkomen gegenereerd door kinderen wel was voor het gezinsinkomen zelfs voor de periode van industrialisering. Gezinnen konden als het ware ‘sparen in hun kinderen’. De initiële investeringen voor opvoeding en opleiding konden later worden terugverdiend door bijkomend arbeidsinkomen en door de flexibilisering die de arbeidsinzet van kinderen in het atelier van ambachtlieden toeliet. De specificiteit van arbeidsmarkten bepaalde ook de genderpatronen. In de Verenigde Staten kreeg de etnische dimensie op dit vlak al volop aandacht. Toch konden John E. Murray en Werner Troesken in ‘The African-American labor supply after reconstruction. Added worker effects in urban families’, *Journal of Interdisciplinary History* 44 (2013) 181-208 oude modellen van arbeid door Afro-Amerikanen nog bijstellen. Zij legden in eerste instantie de focus op het zogenaamde ‘added worker effect’ in de late negentiende en vroege twintigste eeuw, de kans dat supplementair arbeidsinkomen in het gezin (door de vrouw) wordt vrijgemaakt als het mannelijke gezinshoofd zonder inkomen komt te vallen. Dit fenomeen werd in descriptieve studies al eerder aangekaart, maar kon nu ook cijfermatig worden aangetoond. Bij stedelijke Afro-Amerikaanse gezinnen blijkt de kans op structurele hogere werkloosheid nochtans nauwelijks hoger dan in andere groepen, maar toch is er sprake van een gegerende ‘added worker effect’, die evenwel niet samenvalt met ziekte of tijdelijke niet-beschikbaarheid van een mannelijke kostwinner. Vrouwen sprongen daarentegen veel meer in bij structurele werkloosheid van hun echtgenoot. Zij deden dat echter veelal in erg precare jobs. Het gaat dus om een structurele inkomensstrategie van (armere) gezinnen, eerder dan een tijdelijke heroriëntering van de beschikbare arbeid in het gezin omwille van moeilijke omstandigheden.

Dit lijkt helemaal anders te verlopen in meer prestigieuze (en daarom ook beter betaalde) arbeidssituaties. Aan de hand van de opmerkelijke carrière van Janet Taylor, die in de tweede helft van de negentiende eeuw actief was in het ontwerpen van hoge-precisie instrumenten voor de scheepvaart en daardoor ook (indirect) betrokken in de koloniale expansie van het Britse imperium, kon Kathryn Gleadle, ‘“The riches and treasures of other countries”. Women, empire and maritime expertise in early Victorian London’, *Gender & History* 25 (2013) 7-26 een beeld schetsen van de positie van vrouwen in deze sectoren met hoge toegevoegde waarde, en vooral hoe de vrouwen die in deze sectoren actief waren, in staat waren om commerciële strategieën te ontwikkelen. Opmerkelijk is dat zij tegelijk zich heel bewust waren van een professionele en technische (‘mannelijke’) identiteit, maar dat zij deze identiteit ook conformeerden aan heersende genderrollen en zelfs in marketing-technieken vooral ‘vrouwelijke’ waarden en eigenschappen uitspelen, zoals liefdadigheid en familie.

Stedelijke conflicten

Zo mogelijk nog meer in het brandpunt van de belangstelling, maar ook veel meer een blijver in het onderzoek dan de arbeidsmarkten zelf, zijn de spanningen op de arbeidsmarkt die aanleiding hebben gegeven tot een of andere vorm van collectieve actie. Daarbij valt ook op dat het begrip ‘klasse’ als analytisch criterium of zelfs als verklarende variabele terug is van heel ver weggeweest. Peter Cole, ‘No justice, no ships get loaded. Political boycotts on the San Francisco Bay and Durban waterfronts’, *International Review of Social History* 58 (2013) 185-217 is daar een mooi voorbeeld van. Hij toont

aan hoe dokwerkers in San Francisco en in het Zuid-Afrikaanse Durban in de voorbije decennia een specifiek actiebereidheid en arbeiderssolidariteit ontwikkelden en vaak tegen de stroom in van dalende vakbondsparticipatie en schaalvergroting omwille van het steeds zwaardere gewicht van containertrafiek bereid waren te mobiliseren voor internationale thema's. Een specifiek arbeidsidentiteit en een groter politiek bewustzijn ook in verband met niet-lokale conflicte worden er verklaard door hun grotere integratie (en ook wel een sterkere machtspositie) in een globaliserende economie.

Dezelfde fenomenen van schaalvergroting deden zich uiteraard ook voor in de industrialiserende negentiende eeuw toen de metaalindustrie in Sheffield een van de kernplaatsen van de Industriële Revolutie in Groot-Brittannië, rond 1850 structurele veranderingen onderging. Arthur Downing, 'The 'Sheffield outrages'. Violence, class and trade unionism, 1850-70', *Social History* 38 (2013) 162-182 beschrijft hoe de 'outrages' of 'rattennings' – vormen van collectief geweld van metaalarbeiders in dit geval gericht tegen kleinere ondernemers – enkel goed kunnen worden geïnterpreteerd indien ze niet automatisch met traditionele gilderituelen uit eerdere periodes worden vereenzelvigd. Hij gaat hierbij duidelijk tegen de stroom in waarbij nadrukkelijk continuïteiten met het pre-industriële Europa worden ingeroepen om collectieve rituelen in de industrialiserende samenleving van de negentiende eeuw te beschrijven en te verklaren. Volgens Downing zijn het toch vooral de nieuwe context en de nieuwe sociale verhoudingen tussen werkgevers en arbeiders die bepaalde vormen van collectief geweld en klas-sensdiscours kunnen verklaren en moet er gekeken worden naar een nieuwe vorm van klassenidentiteit in een context van vager en instabieler wordende grenzen tussen de oude kleine meesters en hun werknemers. Oudere vormen van samenwerking moesten daarbij plaats maken voor soms gewelddadige confrontatie.

Dezelfde aandacht voor discours is ook te vinden bij de beschrijving van conflicte die niet in eerste instantie met arbeidsrelaties hebben te maken. In een historiografische en methodologisch overzicht van de voedselrellen voor de Eerste Wereldoorlog in Duitsland pleit Marcel Streng, 'The food riot revisited. New dimensions in the history of "contentious food politics" in Germany before the First World War', *European Review of History* 20 (2013) 1073-1091 om stedelijke hongeroproer niet alleen in hun sociaal-economische context te bestuderen of zelfs vanuit het perspectief van een 'moral economy' (in navolging van Edward P. Thompson en recenter Laurence Fontaine), maar om ook aandacht te hebben voor culturele fenomenen zoals kenniscirculatie, voor instellingen en voor de materialiteit van de stedelijke ruimte (waarbij zelfs de geringe bewegingsvrijheid die kleine deuropeningen van voedselwinkels toelaten belangrijk wordt). Hij hecht dan ook groot belang aan discours en in een haast Latouriaans pleidooi stelt hij voor 'to follow the issue'. Het is zo geen toeval dat voedselrellen zich in deze periode lijken te concentreren rondom vlees eerder dan rondom graan, waarbij heel andere ruimtes, heel andere actoren en dus ook heel andere contexten in beeld komen.

In "A period of turmoil". Pittsburgh's April 1968 riots and their aftermath', *Journal of Urban History* 39 (2013) 147-171 schrijft Alyssa Ribeiro over de raciale rellen die in Pittsburgh (Pennsylvania) plaatsvonden na de moord op Martin Luther King in 1968. Daarbij gaat de aandacht van de auteur niet, zoals zo vaak, naar de lange-termijnontwikkelingen in de positie van de Afro-Amerikanen in de Amerikaanse samenleving,

maar wel naar hoe de rellen op korte termijn de gespannen relaties deden toenemen en de sociale segregatie sterker in de hand werkten. Vooral de houding van de lokale overheden was in dit proces doorslaggevend. Deze rol lijkt nochtans volgens Mark E. Spicka, ‘City policy and guest workers in Stuttgart, 1955-1973’, *German History* 31 (2013) 345-365 veel minder belangrijk te zijn geweest. Toen de stedelijke overheden in Stuttgart vanaf de late jaren 1960 zich steeds meer bewust werden dat de ‘gastarbeiders’ die Duitsland waren binnengekomen geen tijdelijk fenomeen zouden zijn en dat allerlei maatregelen moesten worden genomen om de nieuwe groepen in de economische, culturele en politieke samenleving op te nemen, botsten zij op een muur van inertie en onbegrip van de hogere autoriteiten in de bondstaat en bij de federale overheid waardoor ook op stedelijk niveau allerlei inspanningen tekort schoten.

Gender en autoriteit

Zeker sinds de jaren negentig is onderzoek naar gender binnen stadsgeschiedenis niet meer weg te denken. Genderrollen- en normen bepaalden in grote mate de manier waarop de stedelijke gemeenschap werd ingericht op het gebied van religie, politiek, arbeid en familie. Een van de belangrijkste kernvragen voor veel historici op dit gebied is in welke mate het patriarchaat invloed heeft gehad op de handlingsruimte van vrouwen. Daarbij was de sociale identiteit van vrouwen van groot belang. In ‘Their fathers’ daughters. Women’s social identities in fifteenth-century Florence’, *Journal of Family History* 38 (2013) 371-386 toont Tovah Bender aan de hand van notariële akten dat vrouwen in eerste plaats werden geïdentificeerd aan de hand van hun vaders naam. Ongeacht of ze ongehuwd, gehuwd of weduwe waren, werden vrouwen in de overgrote meerderheid in de akten aangeduid middels hun eigen voornaam, gevolgd door het patroniem en pas daarna volgde eventueel de naam van hun (overleden) echtgenoot. Dit gegeven is bijzonder omdat veel historici lange tijd veronderstelden dat het huwelijk voor vrouwen een breuk betekende met haar geboortefamilie. Het voordeel van deze manier van identificeren was dat vrouwen gedurende hun hele leven dezelfde identiteit behielden en dat zij daarmee ‘nodes of connection’ konden vormen tussen twee patrilineale families.

Patriarchale ideeën spelen natuurlijk bij uitstek een rol wanneer het gaat over de religieuze autoriteit van vrouwen. Jennifer C. Edwards zet in “Man can be subject to woman”. Female monastic authority in fifteenth-century Poitiers’, *Gender & History* 25 (2013) 86-106 de machtsstrijd tussen de moeder-overste van de Sainte-Croix in Poitiers en de aan haar ondergeschikte kanunniken van de Sainte-Radegonde af tegen het dominante beeld in de historiografie dat uitgaat van een achteruitgang van vrouwelijke autoriteit in de kerk in de middeleeuwen. Hoewel deze machtsstrijd al lange tijd gaande was, maakten de kanunniken in 1466 voor het eerst bezwaar tegen de autoriteit van de moeder-overste op basis van haar sekse: ‘It was “against nature” to be subject to the authority of a woman.’ Hoewel de kanunniken niet alleen stonden in dergelijke opvattingen en er in die tijd sprake was van ‘antifeminine attitudes’ wist abdis Isabeau haar positie met de steun van de Franse koning te verdedigen en bleef de (vrouwelijke) autoriteit van Sainte-Croix over de kanunniken behouden tot de zestiende eeuw. De mate van vrouwelijke participatie in kerkelijke aangelegenheden – zij het op een geheel andere schaal – is ook het centrale thema in Curtis D. Johnsons artikel “Disordered”

democracies. Gender conflict and New York Baptist women, 1791-1830', *Journal of Social History* 47 (2013) 482-506. Johnson stelt vast dat er uit de literatuur blijkt dat er grote verschillen bestonden in de baptistenkerken in de Verenigde Staten: zo werden in Pennsylvania en Virginia vrouwen actief betrokken bij het disciplineren van gemeenteleden, terwijl ze in New York zo goed als uitgesloten waren van enige betrokkenheid bij de kerkelijke organisatie. Omdat het lastig blijkt de uitkomsten van deze verschillende studies goed te kunnen duiden stelt Johnson een methode voor om beter comparatief onderzoek mogelijk te maken. Volgens deze methode dienen de kerken in twee typen te worden onderscheiden: 'authoritarian patriarchies' en 'collaborative patriarchies'. Door per jaar en per congregatie vast te stellen wat voor type het is, kan men op systematische wijze vast stellen in welke mate vrouwen konden participeren in kerkelijke aangelegenheden en hoe dit veranderde door de tijd heen. Dankzij deze methode heeft Johnson vast kunnen stellen dat vrouwen tussen 1791 en 1822 in New York veel minder beperkt werden dan in de latere jaren en komt daarmee tot een nuancering van het bestaande beeld.

Dat genderrollen niet alleen bepalend zijn voor vrouwen, maar ook voor mannen blijkt eens te meer uit 'Credit, reputation and masculinity in British urban commerce: Edinburgh, c. 1710-70', *Economic History Review* 66 (2013) 226-248 van K. Tawny Paul. De mogelijkheid om krediet te kunnen krijgen, was in de vroegmoderne tijd sterk afhankelijk van de eer van een persoon. Aan de hand van rechtszaken wegens smaad voor het consistorie van Edinburgh, reconstrueert Paul aan de hand van welke aspecten de mannelijke eer werd bepaald. Opvallend daarbij is het belang van seksuele eer. Anders dan bij vrouwen – waar deze vooral werd bepaald door kuisheid – varieerde deze bij mannen sterk en werd bepaald door hun huwelijks staat. Vooral van getrouwde mannen werd verwacht dat zij zich door hun verantwoordelijkheden als hoofd van het huishouden eerbaar gedroegen. Beledigingen die suggereerden dat zij er buiten hun huwelijk pleziertjes op nahielden konden ernstige gevolgen hebben omdat 'sexual misbehaviour was linked to avoiding the financial responsibilities associated with patriarchy'. Juist vanwege het belang van eer voor kredietverlening maakten mannen dan ook meer gebruik van de rechtbank voor smaadzaken dan vrouwen.

Armenzorg

Steden namen in de geschiedenis een belangrijke plaats in wanneer het ging om de organisatie van armenzorg. Bovendien waren er juist in steden vaak tal van particuliere of kerkelijke initiatieven te vinden die naast de door de overheid georganiseerde armenzorg bestonden. Zo zag Londen in de achttiende eeuw onder invloed van de Verlichting en haar filantropisch idealen een enorme groei in het aantal liefdadigheidsinstellingen. Een van deze instellingen was de Charitable Corporation for the Relief of Industrious Poor, die echter maar een kort leven geschonken was. In 'The charitable corporation for the relief of industrious poor. Philanthropy, profit and sleaze in London, 1707-1733', *History* 98 (2013) 708-729 beschrijft Peter Brealey de oorzaken voor de ondergang van de instelling. Hoewel het opgericht was met het doel om leningen met een redelijke rente te verstrekken voor armen, werd de coöperatie al snel een speelbal van investeerders die vooral hun eigen gewin voor ogen hadden. In welke mate armen dan ook daadwerkelijk gebruik hebben gemaakt van deze instelling en wat

de gevolgen van het faillissement ervan voor hen was, komt in het artikel verder niet aan bod.

In dezelfde periode werden in Amerika – in navolging van Europa – armenhuizen opgericht als maatregel tegen het armoedeprobleem. Met behulp van GIS bestuderen Ruth Wallis Herndon en Amílcar E. Challú in ‘Mapping the Boston poor. Inmates of the Boston Almshouse, 1795-1801’, *Journal of Interdisciplinary History* 44 (2013) 61-81 de residentiële patronen van de bewoners van het armenhuis in Boston. Met dit onderzoek sluiten zij aan bij een recente trend binnen de stadsgeschiedenis waarbij met behulp van GIS onderzocht wordt in hoeverre er sprake was van residentiële segregatie binnen een stad. Aan de hand van hun data tonen de auteurs dat de bewoners van het armenhuis vooral afkomstig waren uit het North End district, een migrantenwijk waar veel alleenstaande mannelijke Ieren en Afro-Amerikanen woonden. Vrouwen maakten ook vaak gebruik van het armenhuis: hun aantal was zelfs hoger dan men op basis van hun bevolkingsaandeel zou kunnen verwachten. Zij waren echter vaker afkomstig uit de westelijke en zuidelijke gebieden die meer agrarisch georiënteerd waren. Een nadeel van de data van Herndon en Challú is dat ze alleen mobiliteit kunnen meten tussen districten en niet binnen de districten zelf. Desondanks kunnen zij concluderen dat de bewoners een hoge mate van residentiële mobiliteit toonden – iets dat eerder ook voor de arme bevolking van andere steden is aangetoond.

In Brazilië lag de verantwoordelijkheid voor de organisatie en financiering van publieke diensten, waaronder ook de zorg voor de armen, na de onafhankelijkheid in 1822 bij de gemeenten. Anne G. Hanley beargumenteert in ‘A failure to deliver. Municipal poverty and the provision of public services in Imperial São Paulo, Brazil 1822-1889’, *Journal of Urban History* 39 (2013) 513-555 dat de gemeentelijke overheden niet in staat waren om aan die verplichtingen te voldoen omdat zij wegens het Braziliaanse belastingsysteem niet voldoende financieel middelen hadden. Want, hoewel de verantwoordelijkheid bij de gemeente lag, gingen de opbrengsten uit belastingen grotendeels naar de centrale en provinciale overheid en waren de mogelijkheden van gemeenten om op eigen initiatief belasting te heffen zeer beperkt. Hierdoor zagen gemeentelijke overheden zich gedwongen om bij de provincie te ‘bedelen’ voor financiering en werd hun positie gekarakteriseerd door een ‘primitive dependency’ ten opzichte van provinciale regering.²

Criminaliteit, conflictbeslechting en ordehandhaving

De afgelopen jaren heeft het thema geweld een belangrijke rol ingenomen binnen de geschiedschrijving over criminaliteit. In een themanummer over stad, ruimte en geweld geeft Richard McMahon, ‘Urbanisation and interpersonal violence in Europe and North-America: A historiographical review’, *Informationen zur Modernen Stadtgeschichte* 20:2 (2013) 21-30 een fraai overzicht van de recente historiografi over de relatie tussen geweld en de stad vanaf de middeleeuwen tot de negentiende eeuw.

² Dat de elites van Engelse provinciesteden als Nottingham – anders dan vaak is verondersteld op grond van hun afnemende participatie in het stadsbestuur – in de eerste helft van de twintigste eeuw zeer actief bleven als onbetaalde bestuurders en betalende leden van ziekenhuisorganisaties en allerlei andere filantropisch instellingen, wordt op basis van innovatief kwantitatief onderzoek bewezen door Nick Hayes, ‘Counting civil society. Deconstructing elite participation in the provincial English city, 1900-1950’, *Urban History* 40 (2013) 287-314.

McMahon beschrijft twee belangrijke tendensen binnen het denken over deze relatie. Ten eerste zet hij het meer traditionele beeld van de gewelddadige stad af tegen de vele nieuwe studies die de stad in zowel Europa als Noord-Amerika juist als pacificerend actor benadrukken. Ten tweede benadrukt hij de noodzakelijke nuance wat betreft een strikt onderscheid tussen stad en platteland. Diverse studies hebben er namelijk op gewezen dat allerlei sociaaleconomische factoren en de bereidheid van gemeenschappen om geweld te beheersen via niet-gewelddadige methoden belangrijker zijn om de afname van geweld vanaf de middeleeuwen te verklaren dan urbanisering *an sich*.

Geweld vormt een belangrijke aanleiding voor de 514 buitengerechtigde Florentijnse ‘vredeleggingen’ die voor de periode 1237-1343 zijn bestudeert in Katherine L. Jansen, “Pro bono pacis”. Crime, conflict and dispute resolution. The evidence of notarial peace contracts in late medieval Florence’, *Speculum* 88 (2013) 427-456. In dit artikel analyseert Jansen de functies, de sociale praktijk en de betekenis van deze vredeleggingen (contracten waarin wordt beloofd dat twee partijen vrede met elkaar sluiten) in de laatmiddeleeuwse stedelijke context. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht blijken het niet zozeer de leden van de elite, maar vooral mensen uit de lage en middenklassen te zijn die deze middelen aanwendden om conflicte zoals met name ongewapende kleine vechtpartijen te beslechten. Het doel van deze vredeleggingen, die in de praktijk als aanvulling op het juridische systeem fungeerden, was niet zozeer bestraffen maar het herstellen van de sociale orde binnen de gemeenschap. Naast het bewaren van de vrede en veiligheid legitimeerde de commune hiermee zijn eigen macht, waardoor de vredeleggingen niet alleen de betrokkenen zelf ten goede kwamen, maar ook de stadsgemeenschap als geheel.

Het herstellen van de sociale orde vormde eveneens een belangrijk motief in het toekennen van de doodstraf aan vrouwen nadat zij een moord hadden begaan. Kathy Callahan, ‘Women who kill. An analysis of cases in late eighteenth- and early nineteenth-century London’, *Journal of Social History* 46 (2013) 1013-1038 beschrijft 40 Londense moordzaken door vrouwen voor de periode 1783-1815 aan de hand van het archief van het gerechtshof (Old Bailey) en documenten van de ernaast gelegen gevangenis. Hoewel Callahan betoogt dat het sociale profiel van haar ‘moordvrouwen’ afwijkt van het algemene beeld van de vrouwelijke crimineel, laat ook haar onderzoek een wellicht iets genuanceerder maar toch overeenstemmend beeld zien van redelijk jonge, ongehuwde migrantenvrouwen die werkzaam waren als prostituee of dienstmeid. Deze relatief onafhankelijke maar toch kwetsbare vrouwen vermoordden vooral mensen die ze al kenden (familieleden, vrienden en burens, of mensen die ze kenden via het werk) omwille van ruzies, drugs, alcohol of psychische problemen, maar deden dit niet uitsluitend binnen het sociaal wenselijke domein van het huis of de werkplaats, zoals vaak wordt aangenomen. Callahans belangrijkste conclusie is dat de algemeen veronderstelde rechterlijke mildheid ten opzichte van vrouwen minder gangbaar lijkt te zijn voor dit soort moordzaken dan bij vermogensdelicten. De reden hiervoor zoekt zij in het feit dat de moordenaressen met hun ‘mannelijke’ gedrag de bestaande genderrollen en bijbehorende verwachtingen tartten en dat zij daarom niet konden rekenen op een mildere bestraffing.

In de geschiedschrijving zijn vrouwen vaker beschreven als slachtoffers van geweld dan als daders. Dit is ook zo in ‘Histoire d’une peur urbaine. Des “piqueurs” de fem-

mes sous la Restauration', *Revue d'Histoire Moderne & Contemporaine* 60:3 (2013) 31-54. In dit artikel analyseert Emmanuel Fureix een wel heel opmerkelijke, korte episode van steekincidenten in Parijs rond 1819 en de collectieve angst die dit teweeg bracht. Gebruikmakend van diverse media zoals de dagelijkse pers, karikaturen en liederen beschrijft Fureix hoe onbekende mannen, zogenaamde 'prikkers', zonder duidelijke aanleiding jonge, voornamelijk ongehuwde vrouwen met naalden en andere soortgelijke wapens in hun lichaam prikten terwijl zij zich 's avonds in de publieke ruimtes van de stad begaven, zoals op straat, op de markt, in theaterloges of winkels. Door de contemporaine media werden deze incidenten enerzijds opgevat als een soort seksuele aanval op het kwetsbare vrouwenlichaam en daarmee op de sociale en symbolische (morele) orde, maar Fureix toont aan dat de angst ook een politieke inkleuring kende. In de vele complottheorieën die in de bladen zijn vastgelegd werden de steekincidenten namelijk gepolitiseerd door ze te kenschetsen als monarchistische dan wel Jakobijnse terreur, of door ze toe te schrijven aan de terreur van de politie, een instituut dat door beide kanten van het politieke spectrum verafschuwd werd.

Over de professionalisering van het politieapparaat gedurende de negentiende eeuw schrijft Quentin Deluermoz. In 'Capitales policières, État-nation et civilisation urbaine. Londres, Paris et Berlin au tournant du XIXe siècle', *Revue d'Histoire Moderne & Contemporaine* 60:3 (2013) 55-85 onderzoekt hij in hoeverre de London Metropolitan Police na 1829 – als 'burgerlijke' politie gekenmerkt door de zichtbaarheid van de aanvankelijk ongewapende politie in de stad en contact met de bevolking – politievormingen in andere Europese steden heeft geïnspireerd. Deluermoz doet dit door te kijken naar de uitwisseling van kennis over het politiewezen tussen Londen, Parijs en Berlijn. Hij concludeert dat er weliswaar sprake is van invloed vanuit Londen, maar dat we desalniettemin niet kunnen spreken over een directe overname van het 'bobby' model. Afhankelijk van de specifieke lokale context bestonden er namelijk verschillende invullingen van concepten als 'stedelijke beschaving' en 'natiestaat', wat heeft geleid tot andere karakters van de zich ontwikkelende nationale politie. Anders dan de Engelse 'burgerlijke' politie, had het Franse nationale politieapparaat als instrument van de overheid een nadrukkelijk politiek karakter, terwijl het Duitse politieapparaat meer als militair gekenschetst wordt.

Politieagenten en andere ordehandhavers waren volgens Jeffrey S. Adler de voornaamste plegers van interracial moorden in New Orleans in de eerste helft van de twintigste eeuw. In 'Cognitive bias. Interracial homicide in New Orleans, 1921-1945', *Journal of Interdisciplinary History* 43 (2012) 43-61 beschrijft hij hoe het leeuwendeel van de interracial moorden blanke daders betrof, voornamelijk ordehandhavers, die op straat geconfronteerd werden met voor hen onbekende Afro-Amerikanen en hen onder het mom van zelfbescherming fataal verwonden. Aan de hand van de vastgelegde ondervragingen van de daders en omstanders betoogt Adler dat de meeste van de daders geen overduidelijke racistische motieven lijken te hebben gehad. Om te verklaren waarom deze moorden dan toch hebben plaatsgevonden verwijst hij naar recente sociaalpsychologische onderzoeken die stellen dat culturele, ras-specifiek denkbepelden leiden tot meetbare verschillen in de manier waarop gedrag psychologisch wordt geïnterpreteerd. Uit een studie naar blanke toeschouwers blijkt bijvoorbeeld dat dezelfde lichaamsbewegingen van Afro-Amerikanen als agressiever worden opgevat

dan wanneer het een blank persoon betreft. Volgens Adler is het niet ondenkbaar dat er zowel in het verleden als in het heden een verband bestaat tussen deze veelal onbewuste vooroordelen en het politiegeweld door blanken tegenover Afro-Amerikanen.

Het juist bewust creëren van ideeën over bepaalde groepen mensen en verenigingen staat centraal in Christian Goeschel, 'The criminal underworld in Weimar and Nazi Berlin', *History Workshop Journal* 75 (2013) 58-80. Aan de hand van een case-study van de Berlijnse *Ringvereine*, criminele verenigingen die zich bezig hielden met prostitutie, drugs en het afdwingen van 'beschermingsgeld', beschrijft Goeschel de ontwikkeling van de mythe van de criminele onderwereld als Joods-communistisch complot gedurende de Weimar Republiek en het begin van het Nazi regime. Hoewel er in de praktijk maar weinig aanwijzingen bestaan voor deze connecties, werden criminaliteit, het communisme en de Joden in de Nazi propaganda aan elkaar gelijkgesteld. Massa-arrestaties van de leden van de voorheen gedulde *Ringvereine* volgden na 1933. In de propaganda werd hiernaar verwezen om de suggestie van daadkrachtige misdaadbestrijding te wekken, hoewel de misdaadcijfers gedurende het Derde Rijk in de praktijk eigenlijk niet zo sterk zijn gedaald. De wijdverbreide angst voor criminaliteit werd aanvankelijk door de Nazi's aangewend om de zwakte van de Weimar Republiek aan te tonen en om de macht in handen te krijgen, maar daarna ook om deze te behouden en te legitimeren. Het artikel betoogt dat het creëren van deze mythe van de Joods-communistische criminele onderwereld hiertoe een belangrijk middel is geweest.

Publieke gezondheidszorg

De geschiedenis van publieke gezondheid is duidelijk in ontwikkeling. Dat uit zich onder meer in een grotere variëteit in onderwerpen en bredere geografisch focus. Historici duiken ook dieper het archief in, en bovendien doen zij dat met steeds meer gevoeligheid voor verschillende actoren, motieven en belangen, maar ook voor de materiële omgeving van de stad. Daarbij beginnen zich nieuwe contouren van continuïteit en verbanden af te tekenen. Zo bewijst Guy Geltner in 'Healthscaping a medieval city. Lucca's Curia viarum and the future of public health history', *Urban History* 40 (2013) 395-415 dat middeleeuwse stedelijke overheden wel degelijk zorg droegen voor preventieve publieke gezondheid. De casus in kwestie is de uitgebreide administratie van het ambt van 'straatopzichters' (*curia viarum*) in laatmiddeleeuws Lucca. Dit type ambtenaren, dat ook in andere Italiaanse steden terug is te vinden, had een brede handhavende functie, met onder andere mandaat over het onderhoud van straten en stadswateren, controle van vervuilende industrieën zoals leerlooierijen en slachters, het functioneren van allerlei vormen van afwatering en riolering, en het houden van dieren, vooral varkens. Het is zeer opvallend dat we veel van deze objecten en praktijken ook terugzien in onderzoek over veel latere periodes, zoals in negentiende-eeuws Engeland en India. De interventies en uitgedeelde boetes weerspiegelen bovendien medische ideeën over de spreiding van ziekten door stank (*miasma*). Een ander belangrijk punt is dat De Zwarte Dood (1348) niet het startpunt is van regulering, zoals vaak wordt gedacht, maar slechts maar een van de katalysatoren voor een breed stedelijk gezondheidsbeleid. De effecten van dit beleid zijn vaak gemarginaliseerd of over het hoofd gezien, of passen niet in de stereotypen over de middeleeuwse stad. Geltner biedt niet alleen een revisie dit negatieve beeld, maar houdt ook een pleidooi voor nieuw onder-

zoek. Hij benadrukt het belang van ‘documents of practice’, ten opzichte van normatieve bronnen. Historici moeten niet slechts kijken naar regulering van bovenaf maar ook naar handhaving en de reacties en visies in de stedelijke samenleving.

Wat dat laatste betreft heeft Christopher Hamlin het advies ter harte genomen, al blijven de opvallende parallellen tussen beide onderzoeken onopgemerkt. ‘Nuisance and community in mid-Victorian England. The attractions of inspection’, *Social History* 38 (2013) 346-379 is een gronding onderzocht artikel over de stedelijke inspectie van ‘overlast’ (*nuisance*), voornamelijk gebaseerd op een selectie van 500 Engelse en Welse steden tussen 1846 en 1890. Net als de middeleeuwse opzichters hebben ook deze ambtenaren hetzelfde brede werkveld: niet alleen het opsporen van ziekte en infectiehaarden, maar eigenlijk alle vormen van afbraak, overlast of verstoring van het publieke domein vielen onder hun jurisdictie. Een groot verschil is echter de toegenomen schaal en reikwijdte. Bijna elke stad had een groep inspecteurs in dienst, die een enorm aantal inspecties uitvoerden, vaak tienduizenden per jaar. Daarnaast had men grote bevoegdheid om privésferen te overzien. Dit betekende dat men per huis op tot wel twee huisbezoeken per jaar kon rekenen. Dit kon dag en nacht: in Glasgow maakte de 150 ambtenaren jaarlijkse rond de 40.000 alleen al nachtelijke bezoeken. Hieruit blijkt ook de sterke nadruk op controleren van de toestand binnenshuis. Maar, stelt Hamlin, deze neiging hoeft dit per se in strikt Foucaultiaanse motieven te worden uitgelegd. Men volgde vaak ook, simpel gezegd, het spoor van de uitwerpselen en ziektehaarden, dat onherroepelijk voorbij de voordeur leidde. Ondanks dit alles stuitte de gezondheidsinspecties op weinig weerstand. Dit is mede te verklaren door waardering voor het werk van inspecteurs. Deze positieve visie, centraal in Hamlins betoog, komt mede door de verbinding met armenzorg. Inspecteurs namen geregeld de functie van sociale werkers *avant la lettre* op zich, bijvoorbeeld met aanpassingen en reparaties in te dichtbevolkte huizen. Hoewel de effectiviteit en impact op de volksgezondheid kan worden betwist, droeg het ambt zeker bij aan een culturele transformatie, aangezien in het controleren van hygiëne-standaarden de normen zelf werden gevormd. De inspecteurs voltrokken zo een stille en opvallend geweldloze revolutie in stedelijke hygiënische praktijken, en leverden zo een bijdrage aan de vorming van competente lokale overheden.

Een vergelijkbare roep om een positievere kijk op de overheidsbetrokkenheid zien we terug in Ian Cawood en Chris Upton, “Divine providence”. Birmingham and the Cholera Pandemic of 1832’, *Journal of Urban History* 39 (2013) 1106-1124. Gebaseerd op raadsverslagen en berichtgeving in lokale kranten geven zij een gedetailleerd verslag van de reactie van de stedelijke autoriteiten te Birmingham op de cholera-uitbraak. Het doortastende en effectieve ingrijpen vormde volgens hen een belangrijke verklaring voor het bijzonder lage aantal slachtoffers. Het succesverhaal van Birmingham zat vooral in de holistische benadering. De gezondheidsraad zag in dat naast inspecties en een speciaal ziekenhuis preventieve uitbreiding van de armenzorg een belangrijke rol kon spelen in de gezondheid van de stad. Cawood en Upton geven daarnaast enkele hedendaagse verklaringen voor dit succes en richten zich tegen het beeld van een repressieve en tekortschietende negentiende-eeuwse overheid. Opvallend zijn ten slotte de passages over de incidentele populaire weerstand en uitingen van wantrouwen tegen medici. Een voorbeeld is de exhumatie van een choleraslachtoffer door een boze me-

nigte in reactie op de razendsnelle begrafenis, een maatregel die drastisch in ging tegen traditionele begravingsrituelen.

Tradities spelen ook een rol in 'Pollution, toxicity and public health in metropolitan India, 1850-1939', *Journal of Historical Geography* 42 (2013) 124-133, waarin David Arnold de ontwikkeling van het begrip vervuiling verkent in Bombay en Calcutta na 1850. Arnold ziet in India een 'modernisering' van de concepten vervuiling en vergiftiging eind negentiende eeuw, wanneer deze begrippen niet alleen rituele maar ook fysieke vormen aan gaan duiden. Deze verschuiving ging gepaard met interventies van overheidswege om de openbare gezondheid te verbeteren en stedelijke vervuiling in toom te houden, maar ook wijst Arnold op initiatieven vanuit de middenklassen. Ook hier weer staan onder andere het houden van dieren en lucht- en waterkwaliteit centraal. Aan de andere kant zorgden de bevolkingsgroei en tegenwerking van de grootste vervuilers, zoals fabriekseigenaren, voor voortdurende problemen. Hoewel veel kwesties eigen waren aan een groeiende metropolis, en veel oplossingen direct werden geïmporteerd uit Engeland, benadrukten koloniale bestuurders de uitzonderlijke Indiase context. Het woord 'tropisch', dat zowel naar een essentiële andersheid, inferioriteit of exces kon verwijzen, kenmerkte daarmee het moreel geladen denken over gezondheid in koloniale steden. Een andere belangrijke conclusie is dat sociale en rituele concepties niet verdwenen maar sterk verbonden bleven met de mensen uit de onderste lagen van het Indiase kastensysteem.

In meerdere artikelen komt een dergelijke ambiguïteit tegenover armen naar voren. Ze zijn zowel het ernstigste slachtoffer, door hun werk en leefomstandigheden, als de belangrijkste verdachten van ziekteverspreiding en vervuiling. Zorg en repressie door overheden gaan daardoor vaak hand in hand. Twee artikelen bevatten indringende voorbeelden hiervan. Stephanie Tam, 'Sewerage's reproduction of caste. The politics of coprology in Ahmedabad, India', *Radical History Review* 116 (2013) 5-30 demonstreert hoe bepalend bestaande sociale praktijken zijn bij de implementatie van nieuwe technologie. Dagelijkse sanitaire werkzaamheden in de stad Ahmedabad werden uitgevoerd door Bhangi's, behorende tot de 'onaanraakbaren', de laagste rang uit het kastensysteem. Zij zijn zowel ritueel als fysiek onrein. Terwijl het met emmers en karren afvoeren van toiletinhoud aanvankelijk een onderhandeling was tussen twee particulieren, werden met de invoering van riolering eind negentiende eeuw alle Bhangi's gedwongen dienaren van de gemeente. Deze sanitaire vernieuwing, die Tam reconstrueert via overheidsverslagen en gemeentelijke rapporten en correspondentie, stuitte aanvankelijk op veel weerstand. Het idee dat onaanraakbaren, die ook waren uitgesloten van het gebruik van waterleidingen, van hetzelfde rioleringsstelsel gebruik zouden maken was onacceptabel. De hervormingen bleken echter geen bedreiging voor het kastensysteem maar een nieuwe manier om deze te handhaven. In plaats van de rioleringsbuizen schoon te maken met machines, zoals het westerse ontwerp was bedoeld, moest men nu in de buizen kruipen om met de hand verstoppingen op te lossen, aangezien deze te krap waren voor groot gereedschap of beschermde kleding. Deze dagelijkse praktijk, die nog steeds bestaat, werd grotendeels verdoezeld, en nieuwe investeringen werden gepompt in prestigeprojecten rondom zuiveringssystemen. Sanitaire voorzieningen, concludeert Tam, zijn hecht verweven met politieke en sociale structuren, en de gemeente streefde naast gezondheid ook naar orde en controle. Het artikel toont dat dit zeer repressieve vormen aan kan nemen.

Een ander voorbeeld is de onthouding van sanitaire voorzieningen aan marginale groeperingen als een instrument om lichamen te reguleren. Hugh McDonnell betoogt in 'Water, North African immigrants and the Parisian Bidonvilles, 1950s-1960s', *Radical History Review* 116 (2013) 31-58 dat water een cruciale factor was in de collectieve herinnering van Noord-Afrikaanse immigranten die in de jaren vijftig en zestig als gevolg van de Frans-Algerijnse oorlog in sloppen (*shantytowns*) bij de Parijse bidonvilles woonden. Het artikel is voornamelijk gebaseerd op de verslagen en interviews van ooggetuige Monique Hervo, werkzaam bij een NGO in de sloppen. De Noord-Afrikaanse bewoners waren ongewapend tegen regenval en moddervorming, en het zeer lage aantal waterpunten in de omgeving leidde tot wachttijden – soms tot wel twee uur – en tot zware fysieke belasting van het aanvoeren. Zo domineerde water het ritme van de dagen. Daarnaast werd het altijd besmeurd zijn met modder en de onmacht daar iets aan te doen door velen ervaren als een stigma, waardoor men door Fransen werd aangestaard en veroordeeld. De Franse regering weigerde echter het probleem als het hare te erkennen en besteedde haar energie aan het laten verdwijnen van de sloppen in plaats van ze te verbeteren. Zowel in dit betoog van McDonnells als in Tams relaas over de tot de rioolbuizen veroordeelde Banghi's speelt een duidelijk motief om misstanden die een bepaalde groep zijn aangedaan aan de kaak te stellen en hen erkenning te geven.

Waar de hierboven besproken artikelen openbare gezondheidsbeleid plaatsen in een culturele en sociale context, kiest Xingchen Chia Chi Lin in 'Headship, household burdens, and infant mortality in Taipei (1906-1944)', *Journal of Family History* 38 (2013) 344-364, voor een meer statistische benadering. Met kwantitatief onderzoek naar kindersterfte kijkt zij kritisch naar de mate waarin de Taiwanese samenleving van de vroege twintigste eeuw gericht was op het grootbrengen van jongens ten koste van de zorg voor meisjes. Helaas doet zij dit met soms moeilijk te begrijpen statistieken en taalgebruik. Uit de resultaten blijkt dat – niet erg verrassend – illegitieme kinderen een verhoogde sterftekans hebben dan legitieme, maar ook dat – wel verrassend! – de sterftecijfers van jongens en meisjes even hoog lagen. Daarnaast speelt de samenstelling van huishouden een grote rol; gezinnen waar een vrouw aan het hoofd stond kenden hogere sterftecijfers, waarschijnlijk omdat zij vaak onvoldoende inkomen konden genereren.

Owen Temby, 'Trouble in Smogville. The politics of Toronto's air pollution during the 1950s', *Journal of Urban History* 39 (2013) 669-689, geeft de meeste aansluiting met hedendaagse discussies over milieuvervuiling. Temby reconstrueert de geboorte van de strijd tegen luchtvervuiling in Toronto. Het vraagstuk leidde tot spanningen tussen vele verschillende partijen, onder andere gemeente, provincie, fabrikanten, spoorwegen, inwoners, en vastgoedeigenaren. Te midden van een wirwar van belangen waren vooral deze laatsten, die economisch voordeel hadden bij een aantrekkelijke en gezonde stad, doorslaggevend om de strijd op overheidsniveau op gang te krijgen, zo betoogt Temby. Een centrale strategie in het publieke debat was de inzet van wetenschappelijke feiten en rapporten om de noodzaak van schone lucht te onderbouwen. Dit betrof niet alleen het hameren op gezondheidsrisico's voor de inwoners, maar vooral ook de economische rationale achter ingrijpen omdat de vervuiling de stad tientallen miljoenen per jaar zou kosten. Tegelijkertijd vormde zich ook discussies over de normen zelf: wat was een toelaatbare hoeveelheid vervuiling? Wat was een leefbare stad? Een belangrijk punt dat Temby maakt over de wetenschappelijke onderbouwing is hoe multi-inzetbaar de

ontdekte ‘feiten’ vaak waren, en dat de rapporten zowel voor- als tegenargumenten konden onderbouwen.

Detailhandel en consumptiecultuur

In het historische onderzoek naar stedelijke detailhandel en consumptiecultuur is de laatste jaren steeds meer belangstelling gekomen voor de ruimtelijke structuur van winkels en markten en de manier waarop stedelijke autoriteiten deze probeerden te reguleren. In ‘Les espaces du commerce alimentaire à Tours au XVIIIe siècle’, *Histoire Urbaine* 36 (2013) 5-28 brengt Maud Villeret middels fiscal bronnen duidelijk in kaart hoe het winkellandschap van Tours werd gestructureerd door twee uiteengelegen vismarkten aan de Loire en een dubbel paar iets hoger gelegen vleeshallen, met op de vier verbindende assen de grootste dichtheid aan bakkers, banketbakkers, kruideniers, slaggers en rôtisseurs. Door de middeleeuwse brug bij de oostelijke vismarkt af te sluiten en, iets verderop, een nieuwe brug te bouwen (1765) en een nieuwe Rue Royale aan te leggen (1777) verschoof het stadsbestuur het zwaartepunt van de detailhandel naar het westen van de stad. Klagende winkeliers in het oosten slaagden erin om het stadsbestuur zover te krijgen dat de nieuwe markthal, als compensatie voor de afnemende negotie, in 1792 in hun contreien werd gesticht.

Net als in Franse steden werd ook in New York de voedselvoorziening omwille van publieke gezondheid rond 1800 strikt door de lokale autoriteiten gereguleerd. En met succes, zo betoogt Gergely Baics in ‘Is access to food a public good? Meat provisioning in early New York City, 1790-1820’, *Journal of Urban History* 39 (2013) 643-668. Op basis van fiscal bronnen maakt hij aannemelijk dat een gemiddelde New Yorker in 1790 maar liefst 60 kilo rundvlees, kalf, lam en varken verorberde en zijn vleesconsumptie tot 1816 zelfs nog geleidelijk toenam tot 72 kilo: allerminst een karig menu, zeker in vergelijking met de vette jaren 1960 toen de vleesconsumptie van de gemiddelde Amerikaan nog ruim beneden de 100 kilo bleef. De strikte overheidsregulering zorgde dat de expansie van het aantal slaggers gelijk op liep met de verviervoudiging van de bevolking en – zo blijkt uit een GIS-analyse – ook hun ruimtelijke distributie optimaal op de ruimtelijke spreiding van de bevolking bleef afgestemd. De vrije markt zou een dergelijke toegankelijke, veilige en betrouwbare voedselvoorziening nooit voor elkaar hebben gekregen, zo stelt Baics polemisch. Vandaar dat consumenten graag bereid waren om het voor de overheid lucratieve marktsysteem mee te financieren³

Dat behalve de overheid ook sommige burgers de lokale detailhandel en consumptiecultuur actief wilde reguleren, blijkt onder meer uit Matthieu Brejon de Lavergnée, ‘Autour du dimanche. Contribution à une généalogie de la consommation engagée au XIXe siècle’, *Histoire, Économie et Société* 32 (2013) 33-45. Nou ja, burgers ... De 28 oprichters van de Parijse vereniging voor zondagsrust (1853), die winkeliers via consumentenboycots wilde dwingen hun winkels op zondag te sluiten, waren in

3 Aan de hand van visuele bronnen, reisgidsen en reisverslagen betoogt Melissa Calaresu, ‘Making and eating ice-cream in Naples. Rethinking consumption and sociability in the eighteenth century’, *Past and Present* 220 (2013) 35-78 dat sorbetteria’s in achttiende-eeuws Napels een vergelijkbare sociale en politieke functie vervulden als koffiehuisen en ook de lagere klassen zichzelf met enige regelmaat op straat op een verfrissende sorbet konden trakteren. De toe-eigening van diverse Europese keukens in Londense restaurants staat intussen centraal in Brenda Assael, ‘Gastrocosmopolitanism and the restaurant in late Victorian and Edwardian London’, *The Historical Journal* 56 (2013) 681-706.

meerderheid adellijke bewoners van het streng katholieke tiende en elfde arrondissement die de Bourbon-dynastie wilden herstellen. Geen wonder dat hun initiatief niet erg aansloeg; ze waren de ethische consumentenorganisaties van de jaren 1890 echter wel enkele decennia vooruit. Tegen die tijd uitten burgers ook hun zorgen over andere uitwassen van de moderne consumptiemaatschappij. Anaïs Albert, 'Les midinettes parisiennes à la Belle Époque. Bon goût ou mauvais genre?', *Histoire, Économie et Société* 32 (2013) 61-74 beschrijft hoe niet alleen de koopziekte van dames uit de bourgeoisie de nodige kritiek en zelfs medische traktaten ontlokten, maar ook het consumptiegedrag van jonge modemaaksters flin wat morele paniek aanwakkerde. Die jonge juffertjes die in de parken hun middaglunch nuttigden, was dat wel gezond voor hun spijsvertering en lieten zij zich niet te makkelijk verleiden door de rondstruinende arbeiders? En was het wel deugdelijk dat zij met hun relatief goedbetaalde arbeid graag een velocipède aanschafte? Aan dergelijke brandende kwesties werden diverse onderzoeksrapporten gewijd, gevolgd door katholieke initiatieven voor exclusieve damesrestaurants, en zelfs een adviesrubriek in een bekend vakbondstijdschrift.

Hoezeer politieke geschiedenis en de geschiedenis van het winkellandschap met elkaar verweven kunnen zijn, wordt indringend duidelijk in Molly Loberg, 'The street-scape of economic crisis. Commerce, politics and urban space in Interwar Berlin', *The Journal of Modern History* 85 (2013) 364-402. Het zal geen verwondering wekken dat het Berlijnse stadsbestuur tijdens de Eerste Wereldoorlog de eigenaars van warenhuizen, winkels en bedrijven opdroeg om hun etalageverlichting te dimmen en oogverblindende neonreclames te verwijderen. Maar deze beperking op commerciële verlichting duurde voort tot 1921, omdat de Weimar-regering zich realiseerde dat de geallieerden de hoogte van de herstelbetalingen mede baseerden op hun toeristische indruk van het Berlijnse winkellandschap. De verdubbeling van het aantal lichtreclames tussen 1924 en 1928 is dan ook niet simpelweg te verklaren als een omarming van de moderniteit of zucht naar industrieel prestige, maar als psychologische reactie op deprimerende jaren waarin het donkere straatbeeld de onzekerheid van de nieuwe republiek weerspiegelde. Toen het stadsbestuur weer ruim baan gaf aan lichtreclame, legde het tegelijk de straathandel aan banden: niet alleen op aandrang van winkeliers, zo betoogt Loberg, maar ook om de geallieerden te tonen dat de hoofdstad niet langer een arm en ongecontroleerd zootje was. De bekende parades van de nationaalsocialisten in arbeidersbuurten kwamen dan ook niet alleen voort uit de wens om socialistische bolwerken te breken, maar ook uit het gelijkaardige verbod om in de belangrijkste winkelstraten te demonstreren. In dit goed gedocumenteerde en originele artikel pleit Loberg ervoor meer onderzoek te doen naar consumentisme in periode van crises. Met interessante voorbeelden en verbanden maakt ze duidelijk hoezeer centrale winkelstraten in grote steden worden beleefd en niet zelden actief gereguleerd als spiegel van de economische, sociale en politieke staat van de natie.

Stedelijk vertier

In de longlist van gedepouilleerde artikelen zijn dit jaar bijna dertig publicaties gewijd aan verschillende vormen van stedelijk vertier: het thema lijkt aan belangstelling te winnen. Een inspirerende studie naar de langetermijnontwikkeling van traditionele stede-

lijke vermaken biedt Jeremy DeWaal, 'The reinvention of tradition. Form, meaning and local identity in modern Cologne carnival', *Central European History* 46 (2013) 495-532. Onderzoek naar de negentiende-eeuwse 'invention of tradition' rond evenementen zoals koninginnedag of Sinterklaas: dat kennen we nu zo langzamerhand wel. DeWaal presenteert daarentegen een uitstekende case study hoe een oude stedelijke traditie als het Keulse carnaval sinds de vroege veertiende eeuw voortdurend opnieuw werd uitgevonden. De meeste symbolen – het narrenschip, het getal 11, de joker – bleven in de loop van zes eeuwen grotendeels hetzelfde, maar wat diametraal veranderde waren de *betekenissen* die aan al deze symbolen werden gehecht. Van een metaforische representatie van het koninkrijk van de Hel dat na aswoensdag werd afgezworen, transformeerde het Keulse Carnaval in de negentiende eeuw tot een hoogtepunt van vrolijkheid, vriendschap, tolerantie en democratie. Pogingen van de nazi's om carnaval te herbronnen tot een 'oud-Germaans' en vooral autoritair en militaristisch ritueel, waren beperkt succesvol. Op verzoek van een joodse overlever van de concentratiekampen blies de Engelse bezettingsmacht de Keulse traditie weer nieuw, democratisch leven in, als feest van lokale verzoening en als een nieuwe kans om de eigen 'Heimat' terug te vinden.

Grootschalige en vaak grensoverschrijdende carnavalsbals golden in de lange negentiende eeuw in veel Europese steden als de hoogtenpunten van het winterseizoen. Tussen 1780 en 1810 nam het aantal publieke danszalen in Wenen door deregulering en commercialisering stevig toe van 15 tot 50. In de late achttiende eeuw trokken de carnavalsbals in de voorheen exclusief adellijke Redoutezaal al meer dan tienduizend bezoekers. Hoewel een steeds groter publiek in de publieke danscultuur kon participeren, vielen de traditionele scheidslijnen tussen de klassen hier toch bepaald niet weg. In 'Urban social space and the development of public dance hall culture in Vienna, 1780-1814', *Urban History* 40 (2013) 606-624 bewijst Joonas Jussi Sakari Korhonen op basis van toegangsprijzen, toegangsbeleid en reisverslagen dat de profilerati van het aantal commerciële danszalen, elk voor een eigen publiek, de afstand tussen de sociale klassen eerder vergrootte dan verkleinde. In Parijs gebeurde in de jaren 1830 en 1840 precies het tegenovergestelde, zo beschrijft James H. Johnson, 'Urban development and the culture of masked balls in nineteenth-century Paris', *Urban History* 40 (2013) 646-662. Op Mardi Gras, de avond voor aswoensdag, registreerden de lokale autoriteiten in 1836 maar liefst 180 publieke en 850 private bals. Tot hun afschuw constateerden zij dat de Parijse adel en de rijke bourgeoisie, verkleed als struikrovers en vissersmeisjes, zich tijdens de carnavalsbals dolenthousiast verenigden met als aristocrates verklede dienstmeisjes en als heren verklede arbeiders – om zich gezamenlijk uit te leven in de scrabreuse cancan en stoelensmijterij. Obsceen dansende studenten in Odéon werden zonder pardon in het gevang gezet, maar de directie van de Parijse Opéra kon niet verhinderen dat de beruchte Grands Bals Musards, met 6000 bezoekers, het nec ultra plus van de Parijse elitecultuur bezoedelden.⁴

4 Dat de politie-repressie van publieke danszalen in de twintigste eeuw eerder toe- dan afnam, maar politie-agenten tegelijkertijd wel in deze populaire cultuur participeerden, wordt geïllustreerd in Lila Caimari, 'Police, tango et argot. Culture policière et culture populaire à Buenos Aires au xxe siècle', *Histoire, Économie et Société* 32 (2013) 41-48 en Heather Shore, "'Constable dances with instructress". The police and the Queen of Nightclubs in interwar London', *Social History* 38 (2013) 183-202.

In het historische onderzoek naar stedelijke vrijetijdsbesteding en cultuur wordt steeds meer aandacht besteed aan processen van ‘cultural transfer’. Gestimuleerd door enkele Europese onderzoeksprojecten zien we dat vooral terug in studies naar de negentiende-eeuwse theater- en concertcultuur. Gesa zur Nieden, ‘The internationalization of musical life at the end of the nineteenth century in modernized Paris and Rome’, *Urban History* 40 (2013) 663-680 zet uiteen hoe de twee nieuwe schouwburgen Théâtre du Châtelet in Parijs (1862) en het Teatro Costanzi in Rome (1880) mede vanwege hun vrij commerciële opzet en ruime, open auditoriums een vruchtbare basis vormde voor transnationale uitwisseling van avant garde musici, composities, opera enscèneringen en een internationaal publiek. Zulke moderne theaters wilde de Egyptische khedief Ismael ook wel!, aldus Adam Mestyan in ‘Power and music in Cairo: Azbakiyya’, *Urban History* 40 (2013) 681-704. Na zijn bezoek aan de Parijse wereldtentoonstelling van 1867 besloot de khalief het elitekwartier van Caïro met hulp van Franse ingenieurs volledig tot ‘Europees’ uitgaanscentrum te transformeren. Een Italiaanse opera (met de première van Verdi’s *Aïda* in 1871), een Frans circusgebouw, een schouwburg, een hippodroom, een luxe hotel, een prachtig park: niets was hem te dol. Maar spijtig genoeg was voor deze import-cultuur nauwelijks een gefortuneerd en geïnteresseerd publiek te vinden. Op basis van Egyptische kranten en archieven beschrijft Mestyan hoe Joodse, christelijke en islamitische ondernemers uit Egypte en Syrië het Europese uitgaanscentrum in Caïro met nieuwe culturele mengvormen aanpasten aan de smaken van de lokale bevolking. Merih Erol in ‘Surveillance, urban governance and legitimacy in late Ottoman Istanbul. Spying on music and entertainment during the Hamindian regime (1876-1909)’, *Urban History* 40 (2013) 706-725 laat zien dat de Griekse minderheid in de Ottomaanse hoofdstad Istanbul intussen vrij veel ruimte kreeg om middels besloten en publieke toneeluitvoeringen, concerten en bals hun eigen nationale identiteit te cultiveren. Hun uitgaansgelegenheden en culturele uitingen werden echter wel streng door de politie gecontroleerd.

Een wandeling rond de stad of het bezoek aan een park behoorde in de achttiende en negentiende eeuw tot de belangrijkste vormen van stedelijke recreatie. In ‘A commanding view. Public parks and the Liverpool prospect, 1722-1870’, *Cultural and Social History* 10 (2013) 47-67 analyseert Katy Layton-Jones aan de hand van visuele bronnen de verschuivende representatie én beleving van stedelijk groen. In de achttiende eeuw genoten bewoners van Liverpool in de pleziertuinen en publieke wandelingen op de heuvels rond de stad nog volop van het panorama op de drukke handelsstad en de harmonie tussen natuur, cultuur en commercie. In de jaren 1830, toen veel bomen afstierven door de industriële rook, was van die harmonie weinig meer terug te zien. Bij de aanleg van nieuwe parken in de stad – en de visuele representaties ervan – bleef de drukke stad zo veel mogelijk buiten beeld. Stadsbewoners zochten in deze idealistische droomwerelden met exotische pagodes, Zwitserse Alpenchalets, kalme meertjes met bootjes en later heuse watervallen en grotten vooral een vluchthaven waar ze de stad even helemaal konden vergeten.

Dat het vervolgens enige voeten in aarde had om stadsbewoners op een beschaafde manier te laten genieten van deze ‘vrije’ natuur, is inmiddels vrij bekend. In ‘The uses and abuses of public space. Urban governance, social ordering and resistance. Avenham Park, Preston, c. 1850-1901’, *Journal of Historical Sociology* 26 (2013) 552-575 hanteert

Angela Loxham een nogal dik aangezet Foucauldiaans perspectief om uit te leggen dat het stadsbestuur van Preston het gedrag van parkbezoekers aan strikte regels bond en middels een weldoordachte landschapsarchitectuur vol zichtlijnen en lantaarnverlichting zorgde dat parkgebruikers elkaar overdag en bij invallende duisternis goed in de gaten konden houden. Opvallend is wel dat het parkbestuur zelfs niet schroomde om lijsten te publiceren van stadsbewoners die vanwege minieme overtredingen waren bestraft en ook de lokale pers burgers met naam en toenaam prees die dergelijke kleine overtredingen hadden aangegeven. In 'From "the people" to "the citizen". The emergence of the Edwardian municipal park in Manchester, 1902-1912', *Urban History* 40 (2013) 136-155 voegt Carole O'Reilly hieraan toe hoe in een nieuw uitgestrekt stadspark in Manchester in het begin van de twintigste eeuw het strenge Victoriaanse regime van 'rationele recreatie' iets werd versoepeld, en stadsbewoners met de aanleg van sportvelden werden aangemoedigd tot actief burgerschap en sociale verantwoordelijkheid. Het hielp daarbij wel dat het park ver van het stadscentrum lag en de tramrit erheen voor de meeste arbeiders te duur was.

In de eerste helft van de twintigste eeuw ontwikkelde het bioscoopbezoek zich tot de belangrijkste publieke vermakelijkheid van grote en kleine steden. Filmhistorici proberen de laatste jaren met grote databestanden inzicht te verwerven in de relatie tussen lokaal bioscoopaanbod en stedelijke (buurt)identiteit. Dat dit aardige resultaten kan opleveren bewijst Robert James in 'Cinema-going in a port town, 1914-1951. Film booking patterns at the Queens Cinema, Portsmouth', *Urban History* 40 (2013) 315-335. In de havenbuurt van Portsmouth programmeerde de exploitant van de Queens Cinema in de jaren na de Eerste Wereldoorlog vooral patriotistische en moralistische drama's, gevolgd door komedies, romantische films westerns en – als hekkensluiter – musicals. Niet erg toevallig voor een bioscoop die vooral door mannelijke havenarbeiders en marinepersoneel werd bezocht. Maar kort na de ontberingen tijdens de Tweede Wereldoorlog leken deze rouwdouwers toch behoefte te hebben aan iets luchtigers. In tegenstelling tot andere bioscopen in de stad vertoonde deze buurtbioscoop twee keer zoveel komedies dan drama's, waarbij de impact van de oorlog op liefdesrelaties opvallend vaak centraal stond. Omdat bioscoopexploitanten moesten inspelen op de preferenties die zij bij hun publiek veronderstelden, lijkt het filmaanbod in succesvolle bioscopen zeker iets te zeggen over de smaak- en stemmingswisselingen van stadsbewoners die zelf weinig bronnen hebben nagelaten.

Een fascinerend voorbeeld van lokale toe-eigening van geglobaliseerde vrijetijdscultuur biedt ten slotte Laura Fair in 'Drive-in socialism. Debating modernities and development in Dar es Salaam, Tanzania', *American Historical Review* (2013) 1077-1104. Enkele jaren voordat het Amerikaanse voorbeeld van drive-in bioscopen mondjesmaat in Europese steden werd geïntroduceerd, stichtte de socialistische regering van Tanzania, samen met een steenrijke zakenmagnaat, in Dar es Salaam in 1966 de allereerste drive-in bioscoop op het Afrikaanse continent. De drive-in bioscoop was een gigantisch succes: de filmvoorstellingen die ook zonder auto toegankelijk waren, werden door duizenden stadsgenoten tegelijk bezocht. Mede op basis van interviews beschrijft Fair hoe in de drive-in bioscoop bestaande scheidslijnen van klassen, ras en etniciteit tijdelijk werden opgeheven in een gezamenlijk geloof in een modernistisch toekomstideaal. Ontroerend zijn de nostalgische herinneringen aan hetgeen voor duizenden

gezinnen ruim een generatie lang het uitje van de week is geweest. Broertjes en zusjes die zich in de achterbak van de auto verstopten zodat het gezin minder entree te hoeven betalen: het kassapersoneel zag het allemaal, maar dacht er niet over om in te grijpen. Want de drive-in bioscoop, die was van iedereen.

Stedenbouw: stadsvernieuwing en wederopbouw

De toonaangevende tijdschriften *Planning Perspectives* en *Journal of Planning History* richten zich vanouds hoofdzakelijk op de stedenbouwgeschiedenis van de twintigste eeuw. Ook dit jaar wordt daarop nauwelijks een uitzondering gemaakt.⁵ In 'Reforma Interior in Malaga. Modernization and morphological change in the nineteenth century', *Planning Perspectives* 28 (2013) 247-269 betogen Michael Barke en Graham Mowl dat tot nog toe vooral onderzoek is verricht naar de perifere groei van negentiende-eeuwse Spaanse steden, terwijl ook de stadsvernieuwing van de oude stadskernen aandacht verdient. In hun onderzoek naar de modernisering van het stadscentrum van Malaga onderscheiden zij verschillende (visies van) betrokken actorgroepen: de industriële elite die haar kapitaalinvesteringen wilde diversifiëren en inzette op grondspeculatie; de intellectuele middenklasse die belang hechtte aan een 'propere' stad en oog had voor erfgoed; de kerk die in tijden van toenemende secularisering de nadruk legde op tradities en rituelen zoals processies en deze zo zichtbaar mogelijk wilde maken in de stad; en ten slotte de professionele stadsplanners die bijna een passieve rol hadden, wier kennis vooral belangrijk was bij de implementatie van de plannen, eerder dan bij de ontwikkeling ervan. In de bestudeerde ingrepen in het stadscentrum wordt de rol van de verschillende groepen en hun onderlinge interactie echter niet altijd even duidelijk geschetst.

Een meer diepgaande studie naar de actoren die de stadsontwikkeling rond de eeuwwisseling beïnvloedden is 'Monopolizing the metropolis. Gilded age growth machines and power in American suburbanization', *Planning Perspectives* 28 (2013) 71-90. Domenic Vitiello analyseert op basis van zeer diverse archiefbronnen hoe een kleine groep mensen alle macht in handen had – zowel via eigendom van private ondernemingen in gas- en elektriciteitsvoorzieningen als via de bekleding van publieke ambten – en deze aanwendde om de stad Philadelphia tussen 1870 en 1910 te transformeren. Zij deden dit onder meer door goedkope grond aan te kopen, de contacten bij de stad aan te spreken om de grond op te waarderen (onder meer door aanleg infrastructuur) en deze nadien op te delen en te verkopen. Daarnaast werkten ze ook een suburbanisatie van de middenklasse in de hand door als belangrijke burgers zelf in de stadsrand te gaan wonen en konden ze zowel in het stadscentrum als in de rand de patronen van grondgebruik veranderen. Vitiello trekt deze case open naar andere Amerikaanse steden en concludeert terecht dat een dergelijke detailanalyse van de relaties tussen bedrijven, instellingen, individuen en tussen private en publieke vervoersmaatschappijen, nutsbedrijven en

⁵ De thematiek van stedelijke verfraaiing, stadsvernieuwing en infrastructuur in de achttiende en negentiende eeuw komt wel uitgebreid aan bod in o.a. Charles McKean, 'Was there a British Georgian town? A comparison between selected Scottish burghs and English towns', *Historical Research* 86 (2013) 253-291; Milos Jovanovic, 'The city in our hands. Urban management and contested modernity in nineteenth-century Belgrade', *Urban History* 40 (2013) 32-50; David Schley, 'Tracks in the streets. Railroads, infrastructure, and urban space in Baltimore, 1828-1840', *Journal of Urban History* 39 (2013) 1062-1084; Carlos Lopez Galviz, 'Mobilities at a standstill. Regulating circulation in London, c. 1863-1870', *Journal of Historical Geography* 42 (2013) 62-76.

vastgoedontwikkeling nodig is om belangrijke patronen bloot te leggen die anders niet traceerbaar zijn.⁶

De toenemende belangstelling voor de interactie tussen de diverse actoren die bij stedenbouwkundige projecten betrokken zijn, heeft het aantal studies naar individuele stadsplanners beduidend doen slinken. Volledig verdwenen zijn ze echter zeker niet. In 'Urban planners in Portugal in the middle of the twentieth century: Etienne de Groër and Antao Almeida Garrett', *Planning Perspectives* 28 (2013) 91-111 beschrijven Teresa Marat-Mendes en Vitor Oliveira de algemene Portugese stadsplanning in het midden van de twintigste eeuw en zoomen daarbij in op de stadsplanners Etienne de Groër en Antao Almeida Garrett, die respectievelijk in Lissabon en Oporto invloedrijke en innovatieve planning documenten opstelden die de organisatie van de stadsstructuur en het wegenpatroon in de twintigste eeuw grondig beïnvloedden. Carlos Sambrićio, 'Zuazo in Caracas. The urbanism of exile in Venezuela, 1937', *Planning Perspectives* 28 (2013) 51-70 bestudeert de rol die Secundino Zuazo speelde in de Spaanse (meer specifiek de Madrileense) en Venezolaanse stadsplanning. En ook de beroemde Daniel Burnham staat opnieuw centraal in Rebecca Ross, 'Picturing the profession. The view from above and the civic imaginary in Burnham's plans', *Planning Perspectives* 28 (2013) 269-281.

Een belangrijk thema in de stedenbouwgeschiedenis blijft de naoorlogse wederopbouw. In 'The attitudes of the Ministry of Town and Country Planning towards blitzed cities in 1940s Britain', *Planning Perspectives* 28 (2013) 271-289 onderzoekt Junichi Hasegawa waarom slechts twee steden, Plymouth en Coventry, tijdens de jaren 1940 toestemming kregen voor heropbouw van de stad. Een analyse van de houding van het ministerie van Wederopbouw ten opzichte van gebombardeerde steden maakt duidelijk dat het ministerie niet erg consequent was in haar beslissingen. In 'Planning through conflict. Competing approaches in the preparation of Sheffield' post-war reconstruction plan', *Planning Perspectives* 28 (2013) 27-49 analyseert Alan Lewis met precisie de verschillende wederopbouwplannen voor Sheffield en de tegenstrijdige visies die daaruit naar voren komen. Lewis concludeert dat vooral het type opleiding van de planners bepalend was: degenen met een ingenieursopleiding zetten vooral in op zoning en de aanleg van (auto)wegen, terwijl architecten duidelijk meer oog hadden voor de kwetsbare weggebruikers en voor de ruimtelijke kwaliteiten van stadplanning. De overheid onderschreef steeds meer de ingenieursprincipes, zodat vooral de eerste plannen tot uitvoering kwamen.

Het *Journal of Urban History* wijdde intussen een volledig themanummer aan de Amerikaanse stadsvernieuwing: 'Thinking through urban renewal', 39 (2013) 366-453. Het themanummer bevestigt dat de naoorlogse Amerikaanse stadsvernieuwing kan worden samengevat als een proces waarin private vastgoedbelangen samen gingen met openbare subsidies in een campagne die *working-class* buurten vernietigde, gemeenschappen ontwrichtte, rassenscheiding versterkte, suburbanisatie aanspoorde en de-industrialisatie bevorderde. Toch moet de vraag gesteld worden of alle stadsvernieuwing

6 Binnen deze thematiek kan ook worden gewezen op Jeremy Bryson, 'Greening urban renewal. Expo '74, urban environmentalism and green space on the Spokane Riverfront, 1965-1974', *Journal of Urban History* 39 (2013) 495-512. Hij toont aan hoe handelaars en politici onder het mom van stedelijke vergroening interesse wekten en geld aantrokken om de stadskern te transformeren en hoe stedelijke vergroening een belangrijke stedelijke vernieuwingsstrategie werd.

wel zo goed past in dit grote verhaal. Door aandacht te hebben voor de intellectuele debatten en de ideeëngeschiedenis binnen Amerikaanse stadsvernieuwing kan een minder uniforme set van praktijken en impulsen worden blootgelegd en kunnen we dieper in gaan op de meer ambigue erfenis van de algemeen aanvaarde doelstellingen, intenties en resultaten.⁷ Korthedshalve worden hier slechts twee artikelen besproken die deze stelling ondersteunen. In het essay 'The roots and routes of urban renewal' (366-391) stelt Samuel Zipp in vraag of stadsvernieuwing kan vereenvoudigd worden tot het inzetten van publieke macht om private vastgoedbelangen te verdedigen en pleit hij voor een meer genuanceerd beeld over een *ethic of city rebuilding*, waarin via publieke en private macht getracht werd om moderne stadsplanning en architectuur toe te passen op de oude stadsgezichten. Ook in de bijdrage 'Chicago, the South Side Planning Board, and the search for (further) order. Toward an intellectual lineage of urban renewal in Postwar America' (411-432), staan de ideeën achter Amerikaanse stadsvernieuwing centraal. Michael Carriere beschrijft daarin de sociologische concepten die door de South Side Planning Board gebruikt werden om stadsvernieuwing in Chicago te legitimeren. Concepten van sociale organisatie en desorganisatie werden echter volledig ingepast in de eigen retoriek om grootschalige stadsvernieuwing in Chicago te promoten.

In een nummer van de *Journal of Planning History* wordt dieper ingegaan op stadsplanning in Chicago. Samuel King beschrijft in 'Wide boulevards, narrow visions. Burnham's street system and the Chicago Plan Commission, 1909-1930', *Journal of Planning History* 12 (2013) 245-268 hoe het 1909 *Plan of Chicago* – dat voorzag in een samenhangend straatsysteem om de stad te verfraaien, verkeer te scheiden en een goede circulatie te garanderen – bij de uitvoering in de volgende twintig jaar geconfronteerd werd met twee grote uitdagingen, namelijk de verspreiding van de auto, onvoorzien bij het opstellen van het plan, en de verschillende methoden waarmee het plan werd uitgevoerd door diverse functionarissen. Ook in 'Compensated taking. Zoning and the politics of building height regulation in Chicago, 1871-1923', *Journal of Planning History* 12 (2013) 207-226 komt de veranderende planningcontext aan bod. James Cooke schetst minutieus hoe de *Compensated Zoning in Chicago* (1923) tot stand kwam. De *Chicago Zoning Commission* (1920) onderzocht de bouwhoogteregulatie en bracht gezondheids- en veiligheidsaspecten als chronische verkeersproblemen, brandgevaar en ademhalingsproblemen aan ten voordele van een beperking van de bouwhoogte. Vastgoedmakelaars, ontwikkelaars en handelaars haalden echter tegenargumenten aan als *economic height*, het aantal bouwlagen dat het hoogst mogelijke economische rendement produceert voor kapitaal geïnvesteerd in het eigendom, en het feit dat een beperking op de bouwhoogte een inbreuk was op de rechten van privaat eigendom. Dit laatste was een belangrijk argument aangezien de macht van publieke instellingen quasi onbestaande was op gebied van privaat eigendom. De *Chicago Zoning* wet van 1923 kon toch een hoogtebeperking van 264 voet opleggen. Cooke benadrukt het belang van deze wet die, samen met de *comprehensive zoning* van New York City (1916), de nadruk legde op gezondheids- en veiligheidsaspecten en zo een vorm van

7 In ditzelfde nummer: Jamin Creed Rowan, 'Sidewalk narratives, tenement narratives. Seeing urban renewal through the Settlement Movement' (392-410); Jennifer Hock, 'Bulldozers, busing, and boycotts. Urban renewal and the integrationist project' (433-453).

gemeenschapsautoriteit kon vastleggen over het gebruik en de ontwikkeling van privaat eigendom.⁸

Huisvesting en residentiële segregatie

In de vele artikelen over stedelijke huisvesting en residentiële segregatie stond in 2013 het onderzoek naar de vorming, invulling en evolutie van twintigste-eeuwse 'suburbia' voor heel wat onderzoekers hoog op de agenda.⁹ In 'Building a 'family-friendly' metropolis. Sexuality, the state, and postwar housing policy', *Journal of Urban History* 39 (2013) 933-955 bestudeert Clayton Howard hoe via planning- en huisvestingsbeleid specifiek groepen als homoseksuelen en alleenstaanden werden gestigmatiseerd. Hij onderzocht specifiek het discours van beleidsmakers in San Francisco in het begin van de jaren 1940, en hoe via een uitgekiend systeem van leningen ongehuwde personen van de stedelijke woningmarkt in de suburbs werden geweerd. Dit had echter ook als gevolg dat alleenstaanden sterker aanwezig waren in de stedelijke ruimte van San Francisco en daarbij als groep sterker stonden, wat de seksuele revolutie hier weer faciliteerde. Het proces van stigmatisering staat ook centraal bij Christina Birdsall-Jones in 'The Bronx in Australia. The metaphoric stigmatization of public housing tenants in Australian towns and cities', *Journal of Urban History* 39 (2013) 315-330. Dit artikel brengt een erg interessant relaas over hoe verbale stigmatisering van sociale woningbouwprojecten zich in de praktijk voordeed. Daarbij laat de auteur duidelijk zien dat, ongeacht de ruimtelijke en culturele context, een specifiek politiek discours dat in de media werd overgenomen deze sociale woningbouwprojecten al stigmatiseerde als 'Bronx-wijken', nog voordat de eigenlijke bewoners er effectief hun intrek in namen.

Suburbane ontwikkelingen in naoorlogs Amerika staan ook centraal in het eerste themanummer van het *Journal of Urban History*. Matthew D. Lassiter en Christopher Niedt zetten in hun inleiding 'Suburban diversity in postwar America', *Journal of Urban History* 39 (2013) 3-14 duidelijk uiteen dat de auteurs in het themanummer beogen om de stereotype historische representaties met betrekking tot de totstandkoming en evolutie van suburbia bij te sturen of minstens te nuanceren. Een voor één laten ze zien

8 Het aantal artikelen op het terrein van de stedenbouwgeschiedenis is te groot om ze allemaal te kunnen bespreken. Toch vermeldenswaardig: Ugur Ümit Üngör beschrijft in 'Creative destruction. Shaping a high-modernist city in Interwar Turkey', *Journal of Urban History* 39 (2013) 297-314 hoe de overheid orde wilde brengen in de oude 'chaotische' Ottomaanse steden om ze te moderniseren (via het optrekken van nieuwe steden in modernistische architectuur, afbraak en heraanleg van oude stadsdelen) maar ook etnisch te homogeniseren ('Turkifying the multiethnic cities'). Samuel Y. Liang analyseert in 'Planning and its discontents. Contradictions and continuities in remaking China's great cities, 1950-2010', *Urban History* 40 (2013) 530-553 de veranderingen en continuïteit in stedelijke structuur en de productie van nieuwe stedelijke ruimtes op basis van de contradictie tussen ideologie en planning enerzijds en ongecoördineerde *urban sprawl* anderzijds. En Luce Beeckmans pleit in 'Editing the African city. Reading colonial planning in Africa from a comparative perspective', *Planning Perspectives* 28 (2013) 615-627 expliciet voor comparatief onderzoek naar Afrikaanse koloniale planning om een genuanceerder beeld te creëren dat verder gaat dan het vaak geopperde *dual city* model, wat te simplistisch is om alle Afrikaanse steden te analyseren.

9 Om dit thema voldoende te kunnen uitdiepen kunnen we enkele bijdragen over de periode tot 1900 slechts kunnen aanstippen: Katherine Aron-Beller, 'Outside the Ghetto. Jews and Christians in the Duchy of Modena', *Journal of Early Modern History* 17 (2013) 245-271. Michela Barbot, 'La résidence comme appartenance. Les catégories spatiales et juridiques de l'inclusion sociale dans les villes italiennes sous l'Ancien Régime', *Histoire Urbaine* 36 (2013) 29-43. Laurence Montel, 'Les vieux quartiers de Marseille au XIXe siècle. Naissance des bas-fonds', *Histoire Urbaine* 36 (2013) 49-72. Claude Calvarin, 'La naissance d'une cité ouvrière sous le Second Empire. Le territoire du comte de Madre', *Histoire Urbaine* 36 (2013) 105-132. Anna Mazanik, 'The city as a transient home, Residential patterns of Moscow workers around the turn of the twentieth century', *Urban History* 40 (2013) 51-70.

hoe naoorlogs suburbia niet zo homogeen bestond uit witte middenklasse bewoners als de bestaande literatuur vaak doet geloven. Daarbij houden ze een sterk pleidooi om in verder historisch onderzoek zowel aandacht te hebben voor aspecten van suburbane diversiteit én van metropolitane ongelijkheid in suburbane regio's. Behalve San Gabriel Valley in Los Angeles en Pontchartrain Park in New Orleans worden opnieuw enkele stadswijken van Chicago onder de loep genomen, waarbij hoofdzakelijk beroep wordt gedaan op mondelinge geschiedenis. Wendy Cheng interviewde voor 'The changes next door to the diazes. Suburban racial formation in Los Angeles's San Gabriel Valley', *Journal of Urban History* 39 (2013) 15-35 in totaal 64 Aziatische Amerikanen en Latina/Latino bewoners tussen de 18 en 81 jaar oud die in LA's San Gabriel Valley woonden en ging na hoe ze zich verhielden tot vastgoedeigendom en -privileges. Ook Farrah D. Gafford achterhaalde in "'It was a real village'. Community identity formation among black middle-class residents in Pontchartrain Park", *Journal of Urban History* 39 (2013) 36-58 op basis van interviews hoe diverse zwarte bewoners die in de jaren 1950 en 1960 als eersten de nieuw gebouwde suburbane wijken betrokken zich herinnerden hoe binnen een dergelijke nieuwe stedelijke context gemeenschapsvorming al dan niet tot stand kwam en welke rol hun *peers* (zoals ouders en leerkrachten) daarbij speelden.¹⁰

De thematiek van residentiële segregatie komt ook in de latere nummers van de *Journal of Urban History* uitvoerig aan bod.¹¹ Zo bewijzen Stephen Robertson, Shane White en Stephen Garton in 'Harlem in black and white. Mapping race and place in the 1920s', *Journal of Urban History* 39 (2013) 864-880 hoe het vroeg twintigste-eeuwse New Yorkse Harlem, traditioneel voorgesteld als de grootste Afro-Amerikaanse wijk, veel gekleurder en complexer was samengesteld dan vaak wordt aangenomen. Door een analyse van 'zwarte kranten' als de *New York Age* en de *New York Amsterdam News*, maar ook een bestudering van rechtzaken tonen ze aan dat de aanwezigheid van blanken in de wijk veel verder ging dan hun conflictueuze nachtelijke verschijning in bars, clubs en theaters. Er waren niet alleen blanke handelaars of politieagenten, maar ook blanke verkopers, onderwijzers, ziekenhuispersoneel of buschauffeurs. Via GIS en Google Maps brengen de onderzoekers op basis van historisch onderzoek de relaties tussen verschillende etnische groepen in kaart en publiceerden ze de resultaten van dit onderzoek online op *Digital Harlem* (<http://digitalharlem.org/>). Dit instrument maakt het mogelijk om niet alleen onderzoek te doen naar diverse relatiepatronen binnen het uitvoerig bestudeerde Haarlemse nachtleven, maar ook het dagelijkse leven in sportclubs, scholen of handelszaken te onderzoeken.

10 De veranderende economische structuur van de Amerikaanse woningmarkt wordt bestudeerd in twee belangrijke artikelen: Richard Harris, 'The rise of filterin' down. The American housing market transformed, 1915-1929', *Social Science History* 37 (2013) 515-549; Katharine L. Shester, 'The local economic effects of public housing in the United States, 1940-1970', *The Journal of Economic History* 73 (2013) 978-1016.

11 Zie bijvoorbeeld: Lily Geismer, 'Good neighbors for fair housing. Suburban liberalism and racial inequality in metropolitan Boston', *Journal of Urban History* 39 (2013) 454-477; N. Frisone, 'Checkerboard neighborhood. Morris Milgram and privately developed interracial housing in Princeton, New Jersey', *Journal of Urban History* 39 (2013) 536-554; A.H. Whitemore, 'How the federal government zoned America. The Federal Housing Administration and zoning', *Journal of Urban History* 39 (2013) 620-642; Andre Busch, 'Building 'a city of upper middle class citizens'. Labor markets, segregation and growth in Austin, Texas, 1950-1973', *Journal of Urban History* 39 (2013) 975-996; P.R. VanderMeer, 'The valley of fear. Political change, housing reform, and anticommunism in Phoenix, 1950 to 1970', *Journal of Urban History* 39 (2013) 1027-1044. Zie ook: Timothy J. Lombardo, 'The battle of Whitman Park. Race, class and public housing in Philadelphia, 1956-1982', *Journal of Social History* 47 (2013) 401-428.

Stedelijk erfgoed

Rebecca Madgin en Richard Rodger beschrijven in 'Inspiring capital? Deconstructing myths and reconstructing urban environments, Edinburgh, 1860-2010', *Urban History* 40 (2013) 507-529 hoe Edinburgh zichzelf sinds de negentiende eeuw een (uitgevonden) identiteit aanmat met de nadruk op culturele en historische waarden, waarbij het industriële karakter van de stad steeds meer werd gebagatelliseerd. Hoewel in 1936 nog de helft van de beroepsbevolking werkzaam was in diverse industriële sectoren, paste dit industriële verhaal niet in de stedelijke marketing- en promotiestrategie. Vanaf 1950 werden zelfs in rapporten over stedelijke planning de industriële functies geminimaliseerd ten voordele van kantoor- en vervoerstoepassingen. De mythe werd daardoor realiteit: Edinburgh was niet langer een industriële stad. Een eenzijdige identificatie kan steden duidelijk opzadelen met mythes afgeleid uit het verleden waardoor ze hun stadsplanning aanpassen aan een verfraaid, zo niet verzonnen, versie van hun verleden. Madgin en Rodger concluderen terecht dat zelfperceptie een weinig erkende dimensie van stadsgeschiedenis is, die echter cruciaal kan zijn voor (het ontrafelen van) stadsontwikkeling.

Binnen stadsvernieuwingsdebatten wordt het groeigerichte modernisme traditioneel lijnrecht tegenover de puur behoudsgezinde erfgoed- en monumentenzorg geplaatst. In 'Battle of the port. Memory, preservation, and planning in the creation of the South Street Seaport Museum', *Journal of Urban History* 39 (2013) 890-908 stelt Robin Foster daarentegen dat de initiatiefnemers van het South Street Seaport Museum in New York, veel meer dan algemeen wordt aangenomen, geïnteresseerd waren in de verdere ontwikkeling en economische groei van de stad en monumentenzorg daar als een onmisbaar onderdeel van zagen. Ze pleitten dan ook voor een multifunctionele invulling van het oude havenbouwblok dat naast winkels, restaurants en een museum ook een residentiële invulling zou krijgen. Deze *re-use* gerichte aanpak zorgde ervoor dat de Downtown-Lower Manhattan Association, die de belangen van handelaars verdedigde, mee in hun verhaal stapte.

In 'Historic preservation's urban renewal roots. Preservation and planning in Midcentury Philadelphia', *Journal of Urban History* 39 (2013) 192-213 behandelt Stephanie R. Ryberg ten slotte dezelfde problematiek en pleit ze voor meer nuance in het zwart-wit verhaal. Op basis van een analyse van veertig buurtplannen, een stadsplan en contemporaine mediaverslagen concludeert Ryberg dat stadsontwikkelaars in Philadelphia, meer dan verondersteld wordt, voor bewaring van historische complexen kozen, al dan niet in combinatie met afbraak van bepaalde gebouwen. Net als in New York was de *re-use* gedachte daarbij een belangrijk uitgangspunt. Een verfrissend inzicht.

Abstracts

SOPHIE VERREYKEN, Dipping into the sources. Image and urban development in seventeenth-century Spa

Sparked by Joseph Wechsberger's observation that 'No spa is better than its reputation which often rests on the visitors rather than its springs', this article focuses on the interplay between the successful reputation of the health resort and the urban development of the city of Spa during the seventeenth century. The historiography of Spa still tells its history as a story of rise and decline, strongly characterized by a biographical approach, little taking into account Spa's unique location in the 'neutral' prince-bishopric of Liège. By using a wide array of sources, from international newspapers to local engravings, a new emphasis is placed on the role of visitors in the evolution of Spa from a small but renowned Ardennes health resort to a modern fashionable spa.

ANNA VAN GERVE, A new dialogue with nature. The position of Louis le Roy in the development of more natural public green in the 1970's

In the 1970's Louis G. le Roy (1924-2012) became known for his ecological experiments in urban space. His autonomous project the 'Eco-cathedral', which he dedicated himself to from 1983 onwards, has however generated the most attention in literature. This creates the risk of portraying Le Roy as an outsider, removed from the context of garden and landscape architecture. It is questionable whether this characterization of Le Roy does justice to his work and motivation. On the basis of three comparative analyses (with 'heemparks', nature parks and neighbourhood green space), this article demonstrates how Le Roy's theories and practice relate to the philosophies and policies on nature within the urban environment of the 1970's. This results in a better understanding of Le Roy's position within garden and landscape architecture and of his value within today's society.

THOMAS COOMANS and REINOUT KLAARENBEEK, The urban spatial metamorphosis after the secularisation of religious houses in Belgium from 1773 to 1860

This article presents an ongoing research on the secularization of public space and urban redevelopment after the demolition and reuse of religious houses and churches at the turn of the nineteenth century. The first aim concerns the actors and the mechanisms transformation of the convents, whether they were demolished or recycled. The second aim concerns the heritagisation of reused religious houses, which was fed from the 1830s by new national identity narratives that included historic monuments as well as Catholic Revival. Brussels, Bruges and Antwerp are the three study cases. The article defines seven scenarios of urban metamorphosis resulting of the transformation of for-

mer convents. The data are implemented in a historical GIS that allows analysing the transformations on the level of buildings, neighbourhoods, and town.

BART VAN DER STEEN, *The paper trail of a revolt. The squatters movement and its historiography*

This review article analyzes the development of history writing on the Dutch and German squatters movement in the 1980s and 1990s, departing from the notion that the movement's development strongly affected the research questions and methodology of historians. While the first observations and analyses were heavily inspired by a moral panic, research soon took more solid shape, as it moved in the direction of New Social Movements. After the movement had passed its peak, and squatters started writing down their memoirs, the focus shifted to identity formation and the narratives of the movement. To take the next step, new research should build on this, while focusing even more on internationalization and digitalization of research findings. With regard to research topics, migration, the position of women in the movement and the movement's social composition should receive more attention.

Personalia

SOPHIE VERREYKEN (°1991) behaalde in 2013 het diploma van Master in de Geschiedenis aan de KU Leuven met een scriptie over het zeventiende-eeuwse Spa. Sinds oktober 2013 is ze als doctoraatsstudent verbonden aan de onderzoeksgroep Nieuwe Tijd van de KU Leuven waar ze met Werner Thomas en Violet Soen aan een project over Hispano-Vlaamse elites in de Habsburgse Nederlanden werkt.

Correspondentieadres: KU Leuven, Onderzoeksgroep Nieuwe Tijd, Blijde-Inkomststraat 21, 3000 Leuven. Tel.: +32(0)16372024. E-mail: sophie.verreyken@kuleuven.be.

ANNA VAN GERVE (°1986) studeerde achtereenvolgens Beeldende Kunst aan de Gerrit Rietveld Academie (2009) en Kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (2012). In 2014 behaalde zij aan dezelfde universiteit haar diploma van de research-master Art Studies met een scriptie over de openbaar groen projecten van Louis G. le Roy in de jaren zeventig. Zij heeft zich gespecialiseerd in architectuurgeschiedenis en in het bijzonder in de geschiedenis van tuin- en landschapsarchitectuur. In 2013 publiceerde *Cascade bulletin voor tuinhistorie* haar artikel 'De tuin als buitenkamer. Een vergelijking van drie tuinarchitecten in het Interbellum; Bergmans, Tersteeg en Ruys'. Begin 2015 maakte zij deel uit van het onderzoeksproject Building for Biodiversity, waarvoor zij een tijdslijn en bijbehorend boekje *Towards Biodiverse Cities* maakte. Samen geven ze een overzicht van de projecten, personen, publicaties en gebeurtenissen die van belang zijn voor een ontwikkeling naar steden met een hoge biodiversiteit.

Correspondentieadres: Reinier Claeszenstraat 43 II, 1056 WE Amsterdam. Tel.: +31(0)610850749. E-mail: annavangerve@gmail.com.

THOMAS COOMANS (°1962), dr in de kunstwetenschappen en archeologie, is hoofddocent aan de KU Leuven, departement Architectuur en Raymond Lemaire International Centre for Conservation. Zijn onderzoek en publicaties focussen op religieuze architectuur: middeleeuwse kloosters, gotische en neogotische architectuur, herbestemming van kerken, en kerken in China. Hij is ook adjunct assistant professor aan The Chinese University of Hong Kong, lid van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (Brussel), enz.

Correspondentieadres: Departement Architectuur, Kasteelpark Arenberg 1-bus 243 I, 3001 Leuven. Tel.: +32(0)16321367. E-mail: thomas.coomans@kuleuven.be.

REINOUT KLAARENBEK (°1981) behaalde een bachelor in de sociale geografie aan de Universiteit Utrecht (2006) en een master erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit van Amsterdam (2010). Hij werkte als historisch-geograaf bij archeologisch adviesbureau RAAP (2011) en daarna als zelfstandig onderzoeker voor verschillende projecten op het gebied van historische geografie, stedenbouw en GIS. In 2012 en 2013 maakte hij deel uit van het GISTorical-team, het hisgis-project de Universiteit Antwerpen. In oktober 2014 startte hij aan de KU Leuven zijn doctoraatsonderzoek de 'Herverkavelde stad'.

Correspondentieadres: Departement Architectuur, Kasteelpark Arenberg 1-bus 2431, 3001 Leuven. Tel.: +32(0)16321367. E-mail: reinout.klaarenbeek@kuleuven.be.

BART VAN DER STEEN (°1983) is universitair docent Algemene Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Zijn onderzoek concentreert zich op de geschiedenis van arbeidersbewegingen tijdens het interbellum en sociale bewegingen en stedelijke conflicten na 1968. In zijn proefschrift analyseerde hij de geweldspraktijken en discoursen van de Duitse en Nederlandse kraakbeweging. Op dit moment entameert hij een onderzoek naar protesten tegen extreem-rechts in Europa sinds de jaren zeventig. Zijn meest recente publicaties omvatten: *A European youth revolt: European perspectives on youth protest and social movements in the 1980s* (eds. met K. Andresen) (Palgrave: London en New York, 2015); *The city is ours. Squatting and autonomous movements in Europe from the 1970s to the present* (eds. met A. Katzef and L. van Hoogenhuijze) (PM Press: Oakland, 2014) en *Een banier waarop geen smet rust. De trotskistische beweging in Nederland, 1938-2014* (met R. Blom) (Aspekt: Soesterberg, 2015).

Correspondentieadres: Universiteit Leiden, Instituut voor Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Tel.: +31(0)715273030. E-mail: b.s.van.der.steen@hum.leidenuniv.nl.

INGE BERTELS (°1976), architectuurhistorica en master in de monumentenzorg, is docente aan de opleiding Architectonische Ingenieurswetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel. Haar onderzoek en publicaties bevinden zich op het kruispunt van architectuurgeschiedenis met techniek- en stadsgeschiedenis. In 2013 redigeerde ze samen met onder meer redactiecollega Jan Hein Furnée *Tussen beleving en verbeelding. De stad in de negentiende-eeuwse literatuur* (Universitaire Pers Leuven 2013). Ze is redactiesecretaris van het tijdschrift *Stadsgeschiedenis* en lid van de *editorial board* van het internationaal tijdschrift *Journal of Construction History*.

Correspondentieadres: Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Architectonische Ingenieurswetenschappen, Pleinlaan 2 (ARCH, K-blok), 1050 Brussel. Tel.: +32(0)26292840. E-mail: inge.bertels@vub.ac.be.

JANNA COOMANS (°1986) is promovenda aan de Universiteit van Amsterdam en bereidt een proefschrift voor over publieke gezondheid en hygiëne in laatmiddeleeuwse Nederlandse en Vlaamse steden. In 2013 studeerde zij aan dezelfde universiteit cum laude af met een scriptie over middeleeuwse badhuizen. Haar onderzoek richt zich op interacties tussen overheid, inwoners en stedelijke ruimte. Andere interesses zijn milieugeschiedenis en sociale geschiedenis van de geneeskunde. Zij publiceerde onder andere in *Madoc*, *Geschiedenis Magazine*, en *Anuario de Estudios Medievales*.

Correspondentieadres: Universiteit van Amsterdam, Afdeling Geschiedenis, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam. Tel.: +31(0)205252036. E-mail: j.coomans@uva.nl.

JELENA DOBBELS (°1988) behaalde in 2010 haar diploma Master in de Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Haar masterscriptie behandelde de negentiende-eeuwse lokale omgang met – en ideeën over erfgoed. Vervolgens specialiseerde ze zich in de richting van monumentenzorg (Master Monumenten- en Landschapszorg, Artesis Hogeschool Antwerpen). Ze verrichte in de jaren 2011-2013 historisch onderzoek over

negentiende- en twintigste-eeuwse monumentenzorg alsook beleidsonderzoek aan de Vrije Universiteit Brussel. In 2013-2014 was ze lid van het Historisch onderzoeksbureau Geheugen Collectief. Vanaf oktober 2014 is Jelena Dobbels verbonden aan het departement Architectonische Ingenieurswetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel, waar ze een proefschrift voorbereidt over de positie van algemene aannemers in de Belgische bouwsector (1870-1970).

Correspondentieadres: Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Architectonische Ingenieurswetenschappen, Pleinlaan 2 (ARCH, K-blok), 1050 Brussel. Tel.: +32(0)26292846. E-mail: jelena.dobbels@vub.ac.be.

JAN HEIN FURNÉE (°1972) is universitair docent cultuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en deeltijdhoogleraar geschiedenis aan de Open Universiteit Nederland. Zijn onderzoek richt zich op stedelijk vertier, consumptiecultuur, stands- en sekseverhoudingen en cultuurbeleid in negentiende-eeuwse steden. Recent publiceerde hij *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890* (Amsterdam: Bert Bakker 2012). Hij is redacteur van *Stadsgeschiedenis*, *De Negentiende Eeuw* en *Geschiedenis Magazine*, secretaris van de European Association for Urban History en coördinator van het Amsterdam Centre for Urban History (www.acuh.uva.nl).

Correspondentieadres: Universiteit van Amsterdam, Afdeling Geschiedenis, Europese Studies en Religiestudies, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam. Tel.: +31(0)20525 4465. E-mail: w.j.h.furnee@uva.nl.

JELLE HAEMERS (°1980) bestudeert de sociale en politieke geschiedenis van de late middeleeuwen. Hij promoveerde op een onderzoek naar vijftiende-eeuwse opstanden in Vlaanderen aan de UGent en doceert sinds 2010 aan de KU Leuven. Onder meer publiceerde hij recentelijk *De strijd om het regentschap over Filips de Schone. Opstand, geweld en facties in Brugge, Gent en Ieper, 1482-1488* (Gent, 2014). Hij is Associate Editor van 'Urban History', en lid van de Jonge Academie van België.

Correspondentieadres: Onderzoekseenheid Geschiedenis KU Leuven, Blijde Inkomststraat 21 (bus 3307), 3000 Leuven. Tel.: +32(0)16325018. E-mail: jelle.haemers@arts.kuleuven.be.

JEANNETTE KAMP (°1986) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Daar onderzocht zij voor haar masterscriptie de migratiepatronen van Zwitserse huursoldaten naar de Republiek in de achttiende eeuw. Sinds 2012 is zij als promovenda verbonden aan de Universiteit Leiden. Zij werkt hier binnen het NWO project *Crime and Gender 1600-1900* aan een onderzoek naar Frankfurt am Main in de zeventiende en achttiende eeuw. Aan de hand van deze casus bestudeert zij (veranderende) genderpatronen in de geregistreerde misdaad in een streng gereguleerde en patriarchale samenleving.

Correspondentieadres: Universiteit Leiden, Instituut voor Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Tel.: +31(0)715276412. E-mail: j.m.kamp@hum.leidenuniv.nl.

SANNE MUURLING (°1987) studeerde sociaal-economische geschiedenis aan de Vrije Universiteit en heeft in 2010 de onderzoeksmaster afgerond met een scriptie over huiselijkheid in de vroegmoderne wooncultuur. Na haar afstuderen heeft zij als junior onderzoeker gewerkt bij de Historische Steekproef Nederland op het IISG. Sinds 2013 is zij als promovendus verbonden aan Universiteit Leiden, waar ze onderzoek doet naar criminaliteit en gender in vroegmodern Bologna. Tevens is zij redacteur bij *Holland Historisch Tijdschrift*.

Correspondentieadres: Universiteit Leiden, Instituut voor Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Tel.: +31(0)715273292. E-mail: s.t.d.muurling@hum.leidenuniv.nl.

PETER STABEL (°1962) is als gewoon hoogleraar middeleeuwse geschiedenis verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Hij publiceert over sociale en economische aspecten van de laatmiddeleeuwse stadsgeschiedenis in Noordwest Europa en in de Islamitische wereld, met name over arbeidsmarkten, gilden, markten en economische verandering. Hij publiceerde recent: 'Labour time, guild time? Working hours in the cloth industry of medieval Flanders and Artois (thirteenth and fourteen centuries), *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (2014) 27-53; Opening a Pandora's Box? An essay about the pitfalls of digital history and digital heritage, in Rosa Tamborrino (red.), *Digital urban history: telling the history of the city in the age of ICT* (Rome, 2015), en met Luc Duerloo, 'Du reseau urbain à la ville capitale? La cour et la ville aux Pays-Bas du bas Moyen Age aux Temps Modernes', in Denis Menjot (red.), *La cour et la ville dans l'Europe du Moyen Age et des temps modernes* (Turnhout : Brepols, 2015).

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Grote Kauwenberg 28, Z.j.326 2000 Antwerpen. Tel.: +32(0)32654260. E-mail: peter.stabel@uantwerpen.be.

MAARTEN VAN DIJCK (°1980) is universitair docent geschiedenis en theorie van de sociale wetenschappen aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij is verbonden aan het Center for Historical Culture aan diezelfde universiteit. Zijn huidige onderzoek richt zich op de relatie tussen sociale ongelijkheid, sociaal kapitaal en economische ontwikkeling in de vroegmoderne periode. Daarnaast publiceert hij ook over laatmiddeleeuwse en vroegmoderne criminaliteit.

Correspondentieadres: Erasmus Universiteit Rotterdam, Postbus 1738, kamer M6-31, 3000 DR Rotterdam. Tel.: +31(0)104082502. E-mail: vandijck@eshcc.eur.nl.

Stadsgeschiedenis

Een platform voor reflectie op de geschiedenis van de sta

Stadsgeschiedenis (opgericht in 2006) is het Nederlands-Vlaamse tijdschrift voor onderzoek, reflectie en debat over de stad en haar geschiedenis. De aanpak is interdisciplinair en gericht op een breed scala aan thema's. Naast peer-reviewed wetenschappelijke artikelen bevat *Stadsgeschiedenis* dossiers over actuele maatschappelijke thema's, reviews over recente onderzoekstrends en interessante artikelen in binnen- en buitenlandse tijdschriften, en interviews met markante stadsbestuurders, architecten en wetenschappers. Geografisch richt het tijdschrift zich op de Lage Landen door de eeuwen heen. *Stadsgeschiedenis* richt zich op iedereen die geëngageerd is met de stad en haar historische ontwikkeling: van wetenschappers en archiefmedewerkers tot beleidsmakers, architecten en erfgoedwerkers.

Inzendingen:

in een WORD-bestand naar inge.bertels@vub.ac.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31-35-6859856. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richtte zich tot de uitgever.

Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.

INHOUD Stadsgeschiedenis 9 (2014) 2

SOPHIE VERREYKEN

Tijd om te herbronnen. De impact van beeldvorming op de stedelijke groei van Spa in de zeventiende eeuw 113

ANNA VAN GERVE

Een nieuwe dialoog met de natuur. De positie van Louis le Roy in de ontwikkeling van natuurlijker openbaar groen in de jaren zeventig 130

Werk in uitvoering

THOMAS COOMANS en REINOUT KLAARENBEEK 149
De ruimtelijke metamorfose van steden na de secularisatie van (de) kloosters in België van 1773 tot 1860

Reviews

BART VAN DER STEEN 166
De papieren van de revolve. De kraakbeweging en haar geschiedschrijving

JAN HEIN FURNÉE, INGE BERTELS, JANNA COOMANS, 182
JELENA DOBBELS, JELLE HAEMERS, SANNE MUURLING,
PETER STABEL, JEANNETTE KAMP en MAARTEN
F. VAN DIJCK
Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2013)

Abstracts 210

Personalia 212

ISSN 1872-0676

STADS

geschiedenis

